

पंचमस्कंधत्यारंभः

भा.पं.

१ मा

धा

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीकृष्णं नमः परमहं स्वास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवास्य
श्रीरायः अथातः पंचमस्कंधव्याख्यानेकविशेषवान् प्रियव्रताक्षपोयत्रसप्रसंगः प्रपंच्यते॥ षट् विंशत्याधु
नाध्यायेः पञ्चमे स्थानमीर्यते॥ लोकद्वीपादिमर्यादापालनाख्यमनेकधा॥ पृथिव्युपर्यधोलोके मर्यादात्रिविधा
मता॥ पुनश्चैके कशस्तेषु मर्यादाबहुमतः॥ भुविद्वीपादिमर्यादाः पाल्यन्ते राजभिः पृथक्॥ भूमेरुपरिदेवाद्यै
ततश्चाधोऽसुरादिभिः॥ तत्राध्यायेस्तु विंशत्याप्रियव्रतपुरःसरैः भुवोद्वीपादिमर्यादापालिता इति वर्ण्यते॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय॥ राजोवाच॥ प्रियव्रतो भागवत आत्मारामः कथं मुने॥ गृहे रमतयन्मू
लः कर्मबन्धः पराभवः॥ न नूनमुक्तसंगानां तादृशानां द्विजर्षभ॥ गृहेऽपि निवेशोऽयं पुंसां भवितुमर्हति॥

त्रिभिः सूर्यादिभिर्ज्योतिश्चक्रादिष्विति कीर्त्यते॥ अतलादिषु देवैः पालनं च तत्तत्त्रिभिः॥ तत्र तु प्रथमेऽध्याये
ज्ञानिनो राजपतिर्वर्तिः पुनश्च ज्ञाननिष्ठेति प्रियव्रतकथाभ्युक्ता॥ वांशं प्रियव्रतस्यापि निबोधनप्रसक्तम्॥ यो नार
दादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महो भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्योऽथैव रसमगात्पदमिति पूर्वस्कंधोऽन्ते प्रियव्रतस्य प्रथ
मं आत्मचिद्धाततोगृहाश्रमः॥ ततः सर्वसंगत्यागेन मोक्षइत्युक्तं॥ तत्र विस्मितः पृच्छति प्रियव्रतो भागवतः अत
एवात्मारामः गृहे कथमरमतः॥ न नुरमतां को दोष इति चेदल आह॥ कर्मणां बन्धः पराभवश्च स्वस्वरूपतिरस्कारो
यन्मूलो भवति यद्गृहं मूलं कारणं यस्य॥ गृहेषु रतिश्च तत्राभिनिवेशोऽस्यात्स च भागवतानां आत्मारामाणां न संभवती

॥ १ ॥

राम-
१

प्रियव्रतस्य वृक्षाज्ञैवांतरायरूपावभवेति सप्रसंगमाह ॥ यही त्वादिनाविमुक्तसंगः प्रकृतिभजस्वेत्यंतेन ॥ यही
वाचहयराहि ॥ वावेति प्रसिद्धादौ हृदयति च सः स्वपित्रा मनुना अवनितलपरिपालनायो यामंत्रितो नियुक्तो न
वाभ्यनंदत्तैः कृत् अथ हतदैवभगवानादिदेवो वृक्षास्वभवनादवततारे त्यत्रयः उपामंत्राणो हेतुः आमा
त्सराज्ञाशास्त्रेण क्ताये प्रचराः श्रेष्ठा गुणस्तेषां गणस्येकांतभाजनतया नियताश्रयत्वेन ॥ अनिच्छाया हेतुः

यही वाचहाराज नृसराजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवयाऽजसाऽवगतप
रमार्थसतत्त्वो वृक्षसत्रेण दीक्षिष्यमाणोऽवनितलपरिपालनायाऽमृतप्रवरगुणगणैकांतभाज
नतया स्वपित्रोपामंत्रितो भगवति वासुदेवरावाऽव्यवधानसमाधियोगेन समावेशितसकल
कारकक्रियाकलापो नैवाभ्यनंदघघपितृदप्रत्यामृतव्यंतदधिकरण आत्मनोऽन्यस्मादसतोऽ
पि पराभवमचीक्षमाणः ॥ ६ ॥

परमार्थसतत्त्वं आत्मयाथात्म्यं अवगतं तद्येन सतथा अतः वृक्षसत्रेण त्मध्यानेन कार्येण दीक्षिष्यमाणः ।
नियमंग्रहीष्यन् प्रागपि वासुदेव एव निरंतरसमाधियोगेन चित्तैकाग्र्येण समावेशितः समर्पितः ॥
सकलकारकाणामिंद्रियाण्यः क्रियास्तासां कलापो येन सः यद्यपि तत्पित्रोक्तं न प्रत्याख्येयं तथापि त
दधिकरणे राज्याधिकारे असतोऽपि मिथ्याभूतादपि राज्याप्रपंचादात्मनः पराभवमालोचयन्नाभ्यनंदत् ॥ ६ ॥

गहासक्तिर्हि कुटुंबादिस्पृहया भवति सा च तेषां नास्तीत्याह महतामिति ३ त्तमश्लोकपादयोः छायाका मादिसंता
पापहारिणीतया निर्वृतं चित्तं येषां तेषां स्पृहासुक्तामतिर्नास्ति दाराद्या सक्तस्पृतमोक्षः श्री कृष्णेऽस्वलितामति
श्रद्धा इति यतः ॥ अथ च महान् संशय इत्याह संशय इति ॥ अंगी कृत्य परिहरति बाह्यं अभिनिवेशादिकं नास्तीति

महतां स्वतु विप्रर्षेत्तमश्लोकपादयोः ॥ छाया निर्वृतचित्तानां न कुटुंबे स्पृहामतिः ॥ ३ ॥ संशयोऽयं
महान् ब्रह्मन् दारागारसुतादिषु ॥ सक्तस्पृतसिद्धिरभूत् कृष्णे च मतिरच्युता ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच
बाह्यसुक्तं भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमन्नरण्यविंदमकरंदरस आवेशितचेतसो भगवत प
रमहंसदयितं कथं किंचिदंतरायविहताः स्वांश्चित्तमापदवीनप्रायेण हि चति ॥ ५ ॥ ॥

सत्यमेव यथाऽपि विद्यवशेन तेषां प्रवृत्तिः पूर्वाभासवत्तेन पुनर्निवृत्तिश्च संगच्छत इत्याह ॥ भगवतः श्रीमन्नरण्य
रविंदमकरंदरूपो यो रसस्तस्मिन्नावेशितचेतो ये स्तेऽपि केन चिदंतरायेण विघ्नेन विहता अपि स्वांश्चि
वतमापदवीमार्गं न हि चंतिस्त्यजंति ॥ कां भागवं मता एव परमहंसस्ते वा दयितस्य प्रियस्य श्रीवासुदेवस्य क
थान्त्यजंति ॥ ५ ॥

भा.पं.
३

प्रवृत्तिनिबन्धमहाकां पतिकूलं मत्वा मप्यस्यां करिष्यतीति शंकमानो नाहमेवं वदामि किंतु मत्सुखेन हरिरेव त्वामाज्ञा
पयतीति वदन् प्रवृत्तिनिवृत्तिरहं स्पमाह निबोधेति न वभिः जतं सत्यं प्रमेयं देव प्रसूयितुं दोषारोपेण इत्थं नार्हसि ते
तव ततः तात एष त्वद्गुरुश्च महर्षिः दिव्यं आदिव्यं आज्ञा विवशाश्च स्वतंत्राः संतो ब्रह्मणः विवशास्त्वमेव ब्रह्मचतुर्भिः
११ नेनितस्पृक्तं तेन निर्मितं तनुभूतजीवतपश्चादिभिर्विहंतुं अथ या कर्तुं न विभया तपश्च भुर्न भवेत्तमनी

३

म

श्रीभगवानुवाच ॥ निबोध ताते दमत्तं ब्रवीमि माऽसूयितुं देवमर्हस्य प्रमेयं ॥ वयं भवस्ते तता एष महर्षि
र्वहाम सर्वं विवशा यस्य दिव्यं ॥ ११ ॥ न तस्पृक्तश्चित्तपसा विधया वानयोगवीर्येण मनीषया वा नैवार्थध
र्मैः परतः स्वतो वा कृतं विहंतुं तनुभूदिभया त ॥ १२ ॥ भवाय नाशाय च कर्म कर्तुं शोकाय मोहाय सदाऽभया
य ॥ सुखाय दुःखाय च देहयोगे वा कृत्तुं दिव्यं जनतां गघधत्ते ॥ १३ ॥ यद्वा चित्तं त्पा गुणकर्मदामभिः सुदुस्तरै
र्वत्सवयं सुयोजिताः ॥ सर्वं ब्रह्म मोक्षं लिप्ता यो ज्ञानसीव द्विपदे चतुष्पदः ॥ १४ ॥

षया सामादिबुद्धिबलेन परतः बलवदाश्रयात् ॥ १२ ॥ तत्र देहयोगे तावत्पारतं त्र्यप्रसिद्धमित्याह भवायेति ॥ भवो
जन्म भवाद्यर्थश्च व्यक्तेनेश्वरेण दिव्यं दत्तं देहयोगे जनता जीवसमूहः सदा धत्ते न त्वन्यथा कर्तुं शक्नोति अंगदेहि
षियव्रत ॥ १३ ॥ कर्मकरणे पि पारतं त्र्यमाह यद्वा चीति ॥ यस्पवाचित्वे दलक्षणायां तत्पादामन्या गुणाः सत्त्वाद्य
स्तत्पर्वकाणि च यानि कर्माणि तन्निबन्धने दीमभिर्ब्रह्मणा दिशब्देः सुदुस्तरैः सुदुस्तरैः देवत्सवयं सर्वं
सुयोजिताः निबद्धाः सतस्तस्मै ईश्वराय बलिवहामः तदिदं या कर्मकर्मः न सिनासिकायां प्राता बद्धाः स
तश्चतुष्पदो बलीवर्दा यथा द्विपदे युरुषाय ॥ १४ ॥

राम०
३

गुणविसर्गस्पर्शगुणसत्त्वेः परिवर्तमानं समद्विस्तदनुचिंतया व्यवसितः सकलजगतामभिप्रायो येन सः यथाराज्ञाचारै
र्मंडलेश्वराणामभिप्रायो निश्चीयते तद्वत् अखिले निर्गमे र्मन्त्रिभिर्वेदे निजगणैश्च मरीच्यादिभिः परिवर्तः सत्प
लोकादवतीर्णः ॥ ७ ॥ स च ब्रह्मा तत्र तत्र नुदुपतिश्चंद्रवदिव प्रकाशमानो गंधमादनस्य दोणीदरीमवभासयन्नुप

ज

अथ ह भगवानादि देवा तस्पर्शगुणविसर्गस्य परिवर्तमानं नुध्यानव्यवसितः सकलजगदभिप्राय आत्मयो
निरखिलनिगमनिजगणपरिवेष्टितः स्वभवनादवतीर्णः ॥ ७ ॥ स तत्र तत्र गगनतल उदुपतिरिव चिमाना
वलिभिरनुपपद्यमानः परितोऽपि पूज्यमानः पथि पथि च वरुणशः सिद्धगंधर्वसाध्यचारणमुनिगो गुरुप
गीयमानो गंधमादनदोणीमवभासयन्नुपससर्पः ॥ ८ ॥ तत्र हवा एनं देवर्षिर्हं स्यानेन पितरं भगवंतं हिर
ण्यगर्भमुपलभमानः सहसैवोत्थायार्हणं न सह पिता पुत्राभ्यामवहितां जलिरुपतस्थे ॥ ९ ॥ भगवानपि भार
ततदुपनीतार्हणः सूक्तवाक्येनाऽतितरामुदितगुणगणवतारसुजयः प्रियव्रतमादिपुरुषस्तं सदयहा साव
लोका इति होवाच ॥ १० ॥

स सौर्षेत्पचयः अमरपरिवर्तैर्देवैर्वादिभिः ॥ ८ ॥ हं स्यानेनोपलक्षणेन एनं पितरमुपल
भमानः सत्पितायमितिलक्ष्यन्पितापुत्राभ्यामनुप्रियव्रताभ्यां सह नारदः कृतोजलिः सन्तहसैवाभ्युत्थायार्हणं
न पूजपासहोपतस्थेतुयाव ॥ प्रियव्रतं तदामंदरदोणां नारदः उयदिशति मनुश्चतं नेनुमागतो स्तीति ज्ञातव्यं ॥
हे भारत भगवानादिपुरुषो ब्रह्मापितं प्रियव्रतमिति होवाचेत्पचयस्तं नारदेनोपनीतमर्हणं पस्पसः सूक्तवा
क्येन यथोचितवाक्येन अतिशयेन उदितावर्णिता गुणगणाः अवताराः सुजयाः सर्वोत्कर्षाश्च यस्प ॥ १० ॥

ननु गृहे वसतः पुरुषस्य रागादयः संभवन्ति न तु वन इत्याशंकाह । यदति । यः विजिगीषमाणः स पूर्वगृहेषु स्थि-
त्वा तेषामत्यन्तं निरोधमकुर्वन् जेतुं यतेत । क्षीणेषु रिपुका मंगरेऽन्यत्र वा विचरेत् । यतो लोके ऊर्जितारी न दुर्गा श्रि-
ता एवात्येति जयति पश्चात् दुर्गं वा न्यत्र वा वर्तते । पुद्गे तेति पाटे प्रहरेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ इदं च गृह दुर्गाश्रयाणां प्राक्

यः षट्सपत्नान् विजिगीषमाणो गृहेषु निर्विशपते तत्पूर्वं । अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारी न क्षीणेषु
कामं विचरेत् विपश्चिन् ॥ १८ ॥ त्वं त्वज्ज्वनाभां द्विसरोजकोशदुर्गाश्रितो निर्जित षट्सपत्नः ॥ भुंक्ष्वेह ॥
भोगान् पुरुषातिदिश्यान् विमुक्तसंगः प्रकृतिं भजस्व ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति स्मभिहितो महा-
तः भागवतो भगवन्स्त्रिभुवनगुरो रनुशासनमात्मनो लघुतयाऽवनतशिरो धरो बाढमिति सबहुमा-
नमुवाह ॥ २० ॥

तानां ॥ त्वं तु अब्रुनाभस्यां द्विसरोजकोशा एव दुर्गं तदाश्रितः । अतएव निर्जित षट्सपत्नश्च तथाऽपि पुरु-
षेण ईश्वरेण तिदिश्यान् दत्तान् भोगां स्तावत् भुंक्ष्वपश्चाद्विमुक्तसंगः सन् प्रकृतिं स्वरूपं भजस्व आत्मनि
शोभवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ आत्मनस्तोलघुतयाऽल्पतया तत्तु शासनमंगीचकार । यद्वा आत्मनो यदनुशासनं
तत् अलघुतया गौरवेण बाढं तथा करिष्यामीति अवनतकंधरः स न जग्राह ॥ २० ॥ ॥

भोगेषु पारंतत्र्यमाह ईशा ईश्वरेण अभिसंख्यं दत्तमेव अंगप्रियव्रत अवरुंध्रहेस्वीकुर्मः यथा स्वामिना दत्तमेव कणि
शादिबलीवर्दभक्तयंति न स्वेच्छया तद्वत् न चैवं वैषम्यमीश्वरस्य यतो गुणकर्मसंगात् नाथो यद्यदेवतिर्यगादि ल
तां देहं अयुंक्त योजितवान् तत्तदा स्थायस्वीकृत्य यथाऽधाः चक्षुष्मता क्वायामातपं वानीयमानाः संतः १५ न च
तत्सर्वमविदुष एव न त्वात्मविद इत्याशंक्याह मुक्तोऽपीति पावत्सारध्वं कर्मतावत् यथा स्वप्ने अनुभूतं प्रतियात

ईशाऽभिसंख्यं त्वं वरुंध्रहे गदुःखं सुरवं वा गुणकर्मसंगात् ॥ आस्था यत्तत्तद्युंक्तनाथश्चक्षु
ष्मताऽधा इव नीयमानाः १५ ॥ मुक्तोऽपि तावद्धि भयात् स्वदेहमारध्वमश्नन् भिमानश्चक्षुः ॥ यथाऽ
नुभूतं प्रतियात निद्राः किं त्वन्यदेहाय गुणान्न वंक्ते ॥ १६ ॥ भयं प्रमत्तस्य वनेषु पि स्याद्यतः स आ
स्तसहस्रस्य सत्तः ॥ जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य गहाश्रमः किं नु करोत्यऽवद्यं ॥ १७ ॥ ॥

गु २ निद्रागत निद्रा अभिमानश्चक्षुः एवानुस्मरति तर्हि भोगवासना पुनर्जन्म भवेत् तत्राह किं नु देहांतरारंभका
नृणां न कर्माणि वासनाश्च न वंक्ते न संभजते ॥ १६ ॥ ननु गृहे वत्तमानस्य भोगान् भुंजानस्य कुतोऽभिमानाभा
वो मौक्तो वा अतस्तर्ह्येन च न वास एव युक्तः तत्राह ॥ भयं संसारः स्यादेव प्रमत्तस्य अजितेन्द्रियस्य वनेषु
तिसंगभिया च नाद्वनांतरगच्छतोऽपीत्यर्थः सहैव पटसयत्नाः शत्रवो मनोबुद्धीद्वियाणि च यस्य सत
थाभूत एव वनेषु पित्यत आस्ते बुधत्वेन जितेन्द्रियत्वादात्मरतेः आत्मारामस्य अवचं रागादिदोषं किं करोति ॥

१७ ॥ ॥

उदतिविस्मये॥ ह इतिपसिद्धोवावेतिनिश्चये॥ आत्मनः समानेः शीलादिभिहदारान्महतोदशपुत्रान्जनयामास
२४॥ तानाह॥ आग्नीध्रः १ ध्वजिह्वः २ यज्ञबाहुः ३ महावीरः ४ हिरण्यरेताः ५ घृतपयः ६ सवनः ७ मेधातिथिः ८ वीतिहोत्रः ९ कवि

अथचदुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्माण्यप्येमेवर्हिष्मतीनाम॥ तस्यासु हवचिआत्मजानात्मसमानशी
लगुणकर्मरूपवीर्योदारान्दशभावयांबभूवकन्यांचयवीयसीमूर्जस्वतीनाम॥ २४॥ आग्नीध्रः
ध्वजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेताः घृतपयसवन्मेधातिथिवीतिहोत्रकवयइतिसर्व
एवाग्निनामानः॥ २५॥ एतेषां कविर्महोवीरः सवनइतित्रयआसनजइरेतस॥ आत्मविद्यायाम
र्मभावादारभ्यकृतपरिचयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन्॥ २६॥ तस्मिन्नुहवाउपशमशीलाः परमर्षयः
सकलजीवनिकायावासस्यभगवतोवासुदेवस्यभीतानांशरणभूतस्यश्रीमच्चरणारविंदाविर
तस्मरणविगलितपरमभक्तियोगानुभावेनपरिभावितांतर्हृदयाधिगतेभगवतिसर्वेषांभूतानामात्म
भूतेप्रत्यगात्मन्येवात्मनस्तादात्म्यमविशेषेणसमीयुः॥ २७॥ अन्यस्यामपिजां पायांत्रयः पुत्री आस
न्उत्तमस्तामसोरैवतइतिमच्चंतराधिपतयः॥

श्वेति आग्नीनां नामानियेषांते॥ २५॥ अर्मभावात्बाल्यादा
भ्यः॥ २६॥ तस्मिन्पारमहंस्याश्रमे श्रीमच्चरणारविंदयोरविरतस्मरणेनाविगलितअखंडितोयः परमोभक्ति
योगस्तस्यानुभावेनविशोधितांतःकरणोपतीतोयोभगवान्तस्मिन्नात्मनः त्वंपदार्थस्य तादात्म्यं अविशेषेण
एवविशेषोदेहाद्यापाधिः तदपोहेन प्राप्नु॥ २७॥

मनुना संतु खेन उपकल्पिता अपचितिः पूजाय स्पृष्टिय च तस्य योगभंशात् नारदस्य च शिष्यनाशात् कुटिलमीक्षणां सं
भवति तत्तु नास्तीत्याह अविषमं यथा तथा तयोरभिसमीक्षमाणयोः सतोः ॥ आत्मनः सम्पगवस्थानं अवाङ्मनसं वा
ङ्मनसयोरविषपक्षयं निवासं जगाम यानंतरे अवाक् कृचा चामगोचरं कथंचिन्मनसः क्षयं विषयं अतः अव्यवह
तं व्यवहारं रूपं ब्रह्म निवर्तयन् व्यवहारादिष्वस्मः स न व्यवहारातीतं स्वरूपं चिंतयन् तर्हित इत्यर्थः ॥ ११ ॥ पु

भगवानपि मनुना यथा वदुपकल्पिता पचितिः प्रियव्रत नारदयोरविषममभिसमीक्षमाणयोरात्मसा
मवस्थानमवाङ्मनसं तत्प्रमव्यवहृतं प्रवर्तयन्त गमत् ॥ ११ ॥ मनु रपि परेणैव प्रति संधित मनोरथः सुर
र्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामंडलस्थितिगुप्तयज्ञास्थाप्य स्वयमतिविषमविषयविषजलाश
याशया उपरराम ॥ १२ ॥ इति ह वाच स जगती पतिरीश्वरे कृयाधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलज
गद्धधधंसन परानुभावस्य भगवत्तु आदिपुरुषस्याधि युगलानवरत ध्यानानुभावेन परिरंधित क
षायाशयोऽवदातोऽपि मानवद्वेनामहतामहीतलमनुशशास ॥ १३ ॥

त्रं राज्ञेऽभिषिच्य च नं यास्यामीत्येवं
यो मनोरथः स परेण ब्रह्मणैव प्रति संधितः संपादितो यस्य सः नारदस्यानुमतेन राज्ञे स्थापयित्वा अतिवि
षमो दुस्तरो यो विषयविषजलाशयोगहंतस्य आशादिकप्रवृत्तिवासनाभोगेच्छावातस्या उपरतोऽभूत् ॥ १२ ॥ य
स्यैव गृहे कथमरमततत्रोक्तमुत्तरमुपसंहरति इति ह वाच इत्यमवहि ॥ अधिनिवेशितः प्रापितः कर्माधिका
रो यस्य अखिलस्य जगता बद्धधंसनपरोऽनुभावोपस्पतस्य पदं ध्रियुगलं तस्यानवरतं ध्यानं तदनुभावेन
परिरंधितकषायादग्धरागादिमलं आशयो यस्य अतः अवदातः शुद्धोऽपि महता ब्रह्मादीनामाज्ञापालनेन मानवद्वेन ॥ १३ ॥

ये वै उह अतिप्रसिद्धास्तस्परथ च काग्रकताः परिखातागर्ताः यतः यैरेवकताः ते ॥३०॥ तान आह जंचिति तेषां परिमा
णं श्रुतिविशेषः पूर्वस्य हि स्तारमानं उत्तरस्ततो द्विगुणेन विस्तारमानेनेत्येवं सिंधुभ्यो बहिः समंतत उपक्तताः

ये वा उहत इयवर एनेमिक्ततपरिखातास्ते सप्तसिंधव आसन् ॥ यत एवकताः सप्तभुवो द्वीपाः ॥३१॥ जं
बूत्तक्षशात्मलिकुशक्रौंचशाकपुष्करसंज्ञाः ॥ तेषां परिमाणं पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् उत्तर उत्तरोयथा संख्यं हि
गुणमानेन बहिः समंततः उपक्तताः ॥३१॥ क्षारो देक्षुर सो दसुरो दद्यतो दक्षीरो ददधि मंडो दशुदो दाः स
प्तजलधयः सप्तद्वीपपरिखा इवाभ्यंतरद्वीपसमाना एवैकशानयथा पूर्वसप्तस्वपि बहिर्द्वीपेषु पृथक्
परित उपकल्पितास्तेषु जंबादिषु बर्हिष्मती पतिरनुव्रतानात्मजानाग्नीध्वे ध्वजिह्वयज्ञबाहुहिरण्य
रेतो घृतपृथमेधातिथिवीति होत्रसंज्ञान्यथा संख्येन एवैकस्मिन्नेकैकमेवाधियति विदधे ॥३२॥
दुहितरं चोर्जस्वती नामोशनसे प्रायच्छस्यमासीद्देवयानी नाम काव्यसुता ॥३३॥ ॥

रचिताः ॥३१॥ यथा सिंधुभ्यो बहिरेकैकशो द्वीपाः एवं द्वीपानामपि बहिः सिंधव इत्याह क्षारो देति ॥ दधि मंडो
मपितं दधि ॥ एते सप्तजलधयः सप्तद्वीपानां परिखा इवाभ्यंतरे तैः संवेष्टिता ये द्वीपाः तैः समाना विस्तार
तः बहिर्बहिर्नांतः पृथक् अस्कीर्णतया ॥३२॥ अहो आश्चर्यं राज्ञः सामर्थ्यमिति परिहृष्टमिप्रायज्ञो भगवाच्च
दरायणिराह ॥३३॥ ॥

उपशमाश्रयेषु सत्सु दशकोटिभिरेकमर्बुदं एतादृशान्विषाणामेकादशावर्बुदा निजगती बुभुज इत्यत्रयः राक्षो धर्म
पातनविषयभोगप्रभावेर्भावंतत्रानायासेनैव धर्मपालममाह ॥ अत्राहता अखिलाः पुरुषकाराः पौरुषाण्य
स्मात्तेन सारणत्वेन संभूतो पणो दोर्दौलयायुगलंतेनापीडितः आकष्यो मोर्वा गुणस्तस्मिन् नितं क
रः तेनैव पुद्गविना विरमिता निरस्ता धर्मप्रतिपत्ता येन ॥ भोगातिशयमाह बर्हिष्मत्प्राः स्वभायाया अनु

एवमुपशमायनेषु स्वतनयेषु यजगती पतिर्जगती मर्बुदानेकादशपरिवत्सराणामव्याहता
खिलपुरुषकारसारसंभूतदोर्दौलयायुगलापीडितमोर्वा गुणस्तस्मिन् विरमितधर्मप्रतिपत्तो बर्हि
ष्मत्प्राश्चानुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरणमौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकचिरस्त्वेल्यादिभिः पराभ्य
यमानविवेकद्वानवबुधमान इव महामनावुभुजे ॥ २५ ॥ यावदवभासयति सुरगिरि मनुपरिक्रमन
भगवानादितो वसुधातलमर्द्धेनैव प्रतपत्यर्द्धेनावच्छादयति ॥ तदा हि भगवदुपासनोपचितातिपु
रुषप्रभावस्तदनभिन्दनसमजवेतरथेन ज्योतिर्मयेन रजनीमपि दिनं करिष्यामीति सप्तक
त्वस्तरणिमनुपपत्ता मत्तद्वितीय इव पतंगः ॥ २६ ॥

दिनमेधमानैः प्रमोदादिभिः पराभ्ययमानविवेकद्व

व अतएव विषयासक्ता आत्मानमनवबुधमान इव वभुजे ॥ तत्र प्रमोदः पतिं दृष्ट्वा हर्षः ततः प्रसरणमभ्युच्च
नादिलीलातनो योषिण्योषिस्वभावकतन्मगारानुभावप्रकारान् ॥ ततो व्रीडया प्रमुषिताः संकोचिता हासा
वल्लोकाः ततोरुचिरस्त्वेल्यादयः ॥ परिहासवाक्कादिति ॥ २७ ॥ प्रभावातिशयमाह ॥ यावद्वसुधातललोका
लोकपथतमवभासयति मेरुं प्रदक्षिणी कुर्वन्नादित्यः तस्मिन् नैवोपलक्षितं प्रतपति प्रकाशयति अ
र्द्धेनैव च वच्छादयति तमसा आवृणोति तदा द्वितीयः पतंगः सूर्य इव पर्यन्तामत् ॥ न चेदमसंभाविनयतो

अनुबुधमान इव वभुजे ॥ तत्र प्रमोदः पतिं दृष्ट्वा हर्षः ततः प्रसरणमभ्युच्च
नादिलीलातनो योषिण्योषिस्वभावकतन्मगारानुभावप्रकारान् ॥ ततो व्रीडया प्रमुषिताः संकोचिता हासा
वल्लोकाः ततोरुचिरस्त्वेल्यादयः ॥ परिहासवाक्कादिति ॥ २७ ॥ प्रभावातिशयमाह ॥ यावद्वसुधातललोका
लोकपथतमवभासयति मेरुं प्रदक्षिणी कुर्वन्नादित्यः तस्मिन् नैवोपलक्षितं प्रतपति प्रकाशयति अ
र्द्धेनैव च वच्छादयति तमसा आवृणोति तदा द्वितीयः पतंगः सूर्य इव पर्यन्तामत् ॥ न चेदमसंभाविनयतो

तस्य महिमोपनिबन्धनश्लोकाः पूर्वसिद्धाः कथ्यन्ते ॥ यथावेदे तदप्येष श्लोको भवतीति ॥ कोनु को नाम कुर्यात् ॥ कथां
घनतमो निरस्यात् ॥ ३८ ॥ भू संस्थानं द्वियैः कृतं सरिद्धिरिव नादिभिः सीमाचयेन कृतं भूतानां निर्वर्त्यै सुखाय च
विवादाय ॥ ३९ ॥ भौमं पातालजं दिव्यं स्वर्गजं मनुष्यं लोकजं महित्वं वै भवत्यो निरयतुल्यमने ॥ पुरुषानुजनाः
विष्णुभक्तास्त एव प्रियायस्येति ॥ ४० ॥ पंचमं प्रथमः ॥ द्वितीयो प्राक्तमाग्रीध्वचरित्रं स्त्रै ए संमतं ॥ पत्न्यां हि पूर्वचित्प

तस्य हवा एते श्लोकाः ॥ प्रियव्रत कृतं कर्म कोनु कुर्याद्विनेश्वरं ॥ योनेमिनिमैर करोतु क्वायां घान् सप्त
वारिधीन् ॥ ३८ ॥ भू संस्थानं कृतं येन सरिद्धिरिव नादिभिः सीमाचभूतनिर्वर्त्यै द्वीये द्वीपे विभागशः ॥ ३९ ॥
भौमं दिव्यं मानुषं च महित्वं कर्मयोगजं ॥ यश्च क्रेनिरयो पम्प पुरुषानुजनप्रियः ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते म
हापुराणे पंचमस्कन्धे भुवनकोशे प्रियव्रतविजये प्रथमोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं पितरि संप्रवृत्ते
तदनुशासने वर्तमान आग्रीध्वो जं वृद्धी पौकसः प्रजाः ॥ औरसवद्धर्मा विभाणः पर्यगोयायत् ॥ १ ॥ सवक
दाचित् पितृलोककामः सुरवर वनिता क्रीडाचलदोष्पा भगवंतं विश्वसजां पतिमाभूतपरिचर्योपक
रणं आत्मैकाग्रेण तपस्वी आराधयाम्बभूव ॥ २ ॥ तदुपलभ्य भगवान् आदिपुरुषः सदसि गायन्तीं पूर्ववि
ह्निनामाप्सरसमभियापयामास ॥ ३ ॥

योनाभिमुखान्जीजनत् ॥ अस्मिन्वंशे प्रसिद्धोऽयमाग्रीध्वः स्त्रै ए पुंगव
विहसत्रिवतस्येदं चरितं मुनिरब्रवीत् ॥ २ ॥ जवृद्धीपमोकोयासाताः प्रजाः पुत्रवत्यालपार्मस धर्मावेक्षमा
धर्ममवेक्षमाणा रुर्यः ॥ १ ॥ पितृलोककामः पुत्रकामः सुरवराणां वनितास्तासामा क्रीडाचलो मंदरः तस्य दोष्पा
भूतानि संपादितानि परिचर्येपि करणानि पुष्पादीनियेन ॥ २ ॥ तदुपलभ्य तां ब्रह्मा अभियाय यामास संभोगार्थं

पथ्यामास ॥ ३ ॥

१५४

राम
७

नैवमिति जिताः षट् गुणा इन्द्रियाणि षडर्मयो वायैः तेषामेवं विधः पुरुषकार इति न चित्रं नासंभावितं यतो विदुरविग-
तः अंत्यजोऽपिये स्योरुक्रमस्य नाम स रुदुच्चारयेद्यः स अधुना तत्क्षणमेव बंधं संसारं तत्र मिति पाटे प्ययमेवार्थः
पातं तरे तत्त्वं चंडालत्वं जहाति सुद्धो भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तस्य पराक्रममुपसंहरति वृत्तिक्रममाह ॥ स एवमिति दे-
वर्षिचरणयोरनुशयनमुपसक्तिः तदनुपतितो योगुणविसर्गो राज्यादिप्रपंचः तत्संसर्गेण आत्मनि मनसि निर्व-

नैवं विधः पुरुषकार उरुक्रमस्य युंसांतदंघ्रिरजसाजित षड्गुणं चित्रं विदुरविगतः सकदाददीत य-
त्रामधेयमधुना स जहाति बंधं ॥ ३४ ॥ स एवमपरिमितबलपराक्रम एकदा तु देवर्षिचरणानुशयनानुप-
तितगुणविसर्गसंसर्गेण निर्वृतमिवात्मानं मन्यमान आत्मनिर्वेद इदमाह ॥ ३६ ॥ अहो असाध्वनुष्ठितं
यदभिनिवेशितोऽहं इन्द्रियैरविचारचितविषमविषयांधकूपेतदलमलममुष्पावनिताया विनोदमगं
मां धिग्धिगिति गर्हयांचकार ॥ ३६ ॥ परदेवतायाः प्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यः पुत्रेभ्य इमां
यथादायं विभज्य सुक्तभोगांच महिषीमत्कमिव सहसामहाविभूतिमपहाय स्वयं निहितनिर्वेदो
हृदि गृहीत हरिविहारानुभावो भगवतो नारदस्य पदवीं पुनरेवानुससार ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

दोयस्य ॥ ३६ ॥ तमाह माया असाध्वनुष्ठितं यद्यतोभिनिवेशितः तत्ततश्चलमलं विषयेः विनोदमगं मर्कटं ॥ ३६ ॥ परदे-
वतायाहरेः प्रसादेनाधिगतः प्राप्ताय आत्मप्रत्यवमर्शे विवेकस्त्वनारदस्य पदवीं तदुपदिष्टमार्गमेव पुनरेव
ससारेत्पुत्रयः किं कृत्वा अनुगतेभ्यः पुत्रेभ्य इमां पृथ्वीं विभज्य सुक्तभोगां यस्याः तां भार्यामहाविभूतिः सा माज्यस्य
तत्सहितं महिषीमत्तशरीरमिव परित्यज्य तत्र हतुः हृदि निहितो निर्वेदो निर्वेदोयेन तद्दीप्यते तत्राप्यचयः

हाद गृहीता निश्चिता हरिविहारस्तेनानुभावः त्यागसाम-
र्थ्यस्य ॥ ३७ ॥

निजमुखविगलितामतासवसहासभाषाणामोदमदाधमधुकरनिकरो परोधेनडुतपदविन्यासेनवल्यु
 दांधायमधुकरनिकराऽतैरुपरोधः आवराणां तेनभयातनुतः शीघ्रोयः पदव्यासः तेनवल्युस्पंदनं किंचिन्ननं
 स्तनयोः कवरभाररशनायचयस्याः तांतस्याः अवलोकनेनविचतावसरस्पदत्तावकाशस्य ॥ ६ ॥ कात्वंशैलेगिरा
 वस्मिन्किंचिर्कीर्षसिष्ठुनिवर्प्यस्यादिपुंस्त्वेनसंबोधनादिजाशानुकरणार्थं हेमुनिवर्य नूनंभगवतः परस्वेता

निजमुखविगलितामतासवसहासभाषाणामोदमदाधमधुकरनिकरो परोधेनडुतपदविन्यासेनवल्यु
 स्पंदनस्तनकलशकवरभाररशनां देवीतदवलोकनेनविचतावसरस्पभगवतोमकरध्वजस्पवशसु
 पनीतो जडवदितिहोवाच ॥ ६ ॥ कात्वंचिर्कीर्षसिचकिंमुनिवर्प्यशैलेमायाऽसिकाऽपिभगवत्परदेवतयाः
 विज्येन्निभर्षिधनुषीसुहृदात्मनोऽर्थेकिं वामगानमगयसेविपिनेप्रमत्तान् ॥ ७ ॥ बाणाविमोभगवतः श
 तपत्रपत्रौशांतावपुंस्वरुचिरावतितिगमदतौ कस्मैपुयुंक्षसिवनेविचरन्नविश्रुः क्षेमायनोजडधियान्तववि
 क्रमोऽस्तु ॥ ८ ॥

भूतस्यमायाः ध्रुवार्वलक्ष्म्याह ॥ हेमुहस्तखेविज्येनिर्गुणोधनुषीविभर्षि ॥ किमात्मनोऽर्थेनवौभाभ्यां किंकार्यम
 स्ति किंवाप्रमत्तान् अजितेदियान् मगतुल्यानस्मदादीन्मगयसेतावशीकर्तुधनुषीधारपसीत्यर्थः ॥ ७ ॥ कयात्ताव
 लक्ष्म्याहबाणाविमौ ॥ शतयत्रेनेत्रकमलितेएवपत्राणिपिच्छानिययोः ॥ शांतौविभ्रमेणमंथरौपुंस्वरुचिर्मा विनापिह
 चिरौ ॥ पत्रयाकल्पितनेत्राभ्यां परभागस्पुंस्वस्थानीयस्याभावात् ॥ अतितिगमौतीक्ष्णौदंतौअग्रभागौययोः
 तौकस्मैप्रयोक्तुमिच्छतीतिनविश्रुः अतोभयादेतावत्प्रार्थयामहे ॥ तवाऽप्यविक्रमोऽस्माकंक्षेमायास्तु ॥ ८ ॥

सा च तदाश्रमोपवनमुपवभ्रामेत्यत्रयः । रमणीयत्वमेवाहविविधाश्च निविडाश्च ये विटयिनस्तेषां विटपाः तेषां नि
कराः तैः संश्लिष्टाः पुरटलताः स्वर्णवह्नयः तास्वरूढाः स्थलविहगामपरादयस्तेषां मिथुनैः प्रोच्यमानाभिः श्रु
तिभिः उच्चैर्यमाणैः षडजादिस्वरैः प्रतिबोधमानाये सलिलकुक्कुटादयस्ते विचित्रपथातथोपकुजितानादि
ताम्रमलजलाशयास्तेषु कमलानितेषामाकरमुपवनं ४ । सुललितगमने ये पदविन्यासास्ते गीतौ विलासाय

सा च तदाश्रमोपवनमतिरमणीयं विविधनिविडविडपि विटपनिकरसंश्लिष्टपुरटलतारूढस्थलचि
हंगमिथुनैः प्रोच्यमानश्रुतिभिः प्रतिबोधमानसलिलकुक्कुटकारंडवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकुजि
तामलजलाशयकमलाकरमुपवभ्राम ४ । तस्याः सुललितगमनपदविन्यासगतिचिलासायाश्चानुपदंख
ण्णत्वाण्यमानरुचिरचरणभरणस्वनमुपाकर्णनरदेवकुमारः समाधियोगेनामीलितनयननलिनमु
कुलयुगलमीषद्विकचप्यव्यचक्ष ५ । तामेवाचिदूरे मधुकरीमिवसुमनसउपजिघ्रंती दिविजमनुजम
नोनयनाह्लाददुधैर्गतिविहारचिनयाक्लोकसुस्वराक्षरावयवैर्मनसिनाणं कुसुमायुधस्य विदधती वि
वरं ॥

स्याः चकारस्तस्याश्चेत्येकवाक्यत्वाय ॥ खण्णस्वणेति ध्वनिं कुर्वती रुचिरस्फचरणभरणस्वनं ॥ आमीनितेनयनेण
वनलिनमुकुलेतयोः युगलमीषद्विकचप्यकिंचिदुन्मील्यव्यचक्षदृशं ५ । तामेव देवीमकरध्वजस्य वशमुपनी
तः स नृजडवदिति हवत्समाणा न्द्रशश्लोकानुवोच जायानुकराणं च वैदग्ध्येन तद्वशीकारार्थं ॥ दिवि जानां देवानां
मनुजानां च यानि मनांसि नयना निचतेषामाह्लाददुधैर्गत्यादिभिः नणां मनसि कामस्य विवरं प्रवेशद्वारं वि
दधती गतिश्च विहारश्च क्रीडा विनययुक्तौ ॥ वलोकश्च सुस्वराक्षराणि च अचयवाश्चनेत्रादयस्ते ॥

लोकं स्थानं यत्र योजनं सरसा इत्यमपूर्वावयवौ विभर्ति मनसजत्रपनौ लोभकौ ॥ पाठांतरे इधं भूतलत्त एततीया
वक्त्रे च बद्ध भूतं विभर्ति किंतदाह रसो मधुराणापरासो विना सस्ताभ्यां सहिता सुधा अधरामृतं ॥ आदिश
द्यात्ति भतनर्मादि ॥ १२ ॥ कावातवलोके आत्मनो देहस्पवतिः आहारः अंगहे सखे अदनाच्चर्वणा तह विरिति
तत्र संबधी गंधो वाति आगच्छति इति तां बूलाभिप्राय ॥ अदना इहिरंगभातीति पाठे ममता वभ्रोजनात्त्व
हि भूतैव वाति भर्तीत्यर्थः यतस्त्वं विस्मोः कलासि ॥ विलुप्तनाश्राति ॥ अनश्रत्रयो अभिवाकरीति फलैः ॥

लोकं प्रदर्शय सुहृत्तमतावकं मे यत्र तप इत्यमुरसाऽवयवावपूर्वौ ॥ अस्मद्विधस्पमनजत्रयनौ वि
भर्ति बद्ध भूतं सरसराससुधादिवक्त्रे ॥ १२ ॥ कावात्मवतिरदनाच्च विरंगवाति विष्मोः कलाऽस्य
निमिषो नमकरोचकाणौ ॥ उद्दिग्रमीनयुगलं द्विजपंक्तिशोचिरासन्नभंगनिकरं सरसं मुखं ते ॥ १३ ॥
योऽसौ त्वया करसरोजहृतः पतंगो दित्तु भ्रमन् भ्रमत एजयतेऽक्षिणी मे ॥ मुक्तं न ते स्मरसि वक्त्रजटा
वरुथं कथोऽनिलो हरति लंपटा घनीवी ॥ १४ ॥

विस्मोः कलाऽसीत्यत्र हेतुः तव चकाणौ विस्मोरिवानिमिषो
नमकरो अनिमिषौ रत्ननेत्रत्वेन निमेषपूयौ उग्रासती मकरो तदाकारे कुंडले ययोः तौ किंचित्तवमुखं सरस
रज्जुवत् तदेवाह ॥ उद्दिग्रवं चलमानयुगलमिचनेत्रद्वयं यस्मिन् द्विजोऽदंताः तेषां पक्षांशोऽक्षि शोभायस्मि
न् सरसि नु द्विजराजहंसाः ॥ आसन्नो भंगनिकर इव केशस्तोमः परिमललुध्वं भगस्तोमावायस्मिन् ॥ १३ ॥ पतंगः
कंदुकाः भ्रमतः भ्रमन्ति तस्य मेऽक्षिणी एजयते ॥ चलतां नयति ॥ वक्त्रकेशसमूहमुक्तबधननस्मरे सिनस

भा.पं.सि.कि. १४॥
कथं निलोहरति लंपटा घनीवी ॥
विस्मोः कलाऽसीत्यत्र हेतुः तव चकाणौ विस्मोरिवानिमिषो
नमकरो अनिमिषौ रत्ननेत्रत्वेन निमेषपूयौ उग्रासती मकरो तदाकारे कुंडले ययोः तौ किंचित्तवमुखं सरस
रज्जुवत् तदेवाह ॥ उद्दिग्रवं चलमानयुगलमिचनेत्रद्वयं यस्मिन् द्विजोऽदंताः तेषां पक्षांशोऽक्षि शोभायस्मि
न् सरसि नु द्विजराजहंसाः ॥ आसन्नो भंगनिकर इव केशस्तोमः परिमललुध्वं भगस्तोमावायस्मिन् ॥ १३ ॥ पतंगः
कंदुकाः भ्रमतः भ्रमन्ति तस्य मेऽक्षिणी एजयते ॥ चलतां नयति ॥ वक्त्रकेशसमूहमुक्तबधननस्मरे सिनस

तदंगपरिमललोभेनालुगच्छतोभ्रमरानालक्ष्याह शिष्याइति॥ अजस्रंसंततं॥ युष्मत्शिखातोविलुलिताविगलित
सुमनसामभितोवष्टीः गलितान्कुकुसुमानिभजंतीत्यर्थः॥ शुद्धत्वेनोपमावेदशाखाइवेति॥ ८॥ तपुरस्वनमाकाण्ण
हवाचमिति॥ तुभ्यंतवचरणगतपंजरयोः नूपुरयोस्तितिरीणं अंतर्गतं रत्नानापरं केवलं वाचं शृणुमः क
थंभूतां अरूपा अदृश्यवक्त्रकासुखराप्रतिपकटातांतचपीतंपरिधानवस्त्रं नितंबकातित्वेन प्रकल्प्याह॥ क

शिष्याइमेभगवतः परितः पुरंतिगायंतिसामसरहस्यमजस्रमीशं॥ युष्मच्छिखाविलुलिता सुमनोऽभिव
ष्टीः सर्वेभजंत्यपिगाण्डवेदशाखाः॥ ८॥ वाचं पंरंचरणपंजरतित्तिरीणं ब्रह्मन्नरूपसुखरांशृणुवा
मनुभ्यं॥ लब्धाकदंबरुचिरकंविडं कविवेयस्यामलातपरिधिः कचवल्कलंते॥ १०॥ किंसंभतंरुचिरयो
र्द्विजशृंगयोस्तेमध्येकशोवहसियत्रदृशिः श्रितामपंकोरुणः सुरभिरात्मविषाणैर्दृक्कुयेनाश्रमं सुभग
मेसुरभीकरोषि॥ ११॥

दंबकुसुमस्पर्शचिद्दीप्तिः अंकविटं कविवेनितंबस्य सुंदरमंडले कलध्वापाटांतरं अं
गेतिसंचो धनं॥ मेखलामालक्ष्याह॥ यस्यामलातपरिधिर्वर्तते वस्त्रं नितंबकातित्वेन प्रकल्प्य वस्त्रमदृष्टैव प
क्षतिक्वचतेवत्कलमिति॥ १०॥ स्तनाचालक्ष्याह॥ शृंगयोः स्तनयोः किंसंभतं किं पूर्णं मस्तिमनोहरं किंचिद
स्तीत्येतावहुजानामियतोमध्येकशोऽपित्वंकक्षेणवहसि॥ यत्रचमेदृशिर्दृष्टिः श्रितासंलग्नाऽस्ति अथपथेदं
द्वयं न घटत इति भावः॥ स्तनगतकुंकुममालक्ष्याह॥ पंकोऽरुण आत्मनस्तव विषाणे स्तनेर्दृक् अथपथेदं कुत

इत्यत आह यनयंकन॥ ११॥

औत्पतिकेनैव स्वभावेन संहननं दृशंगतं ॥२०॥ कामानां भोगैः अधिः अधिकं मन्यमानः प्रकृतिभिः वेदोक्तैः कर्मभिः अवा-
रुंधप्रापमादयते मोदते ॥२१॥ इति एवं भूताः संज्ञाया साताः परिणीतवतः ॥२२॥ पंचमं द्वितीयाध्यायः ॥ तृतीये चरितं
नाभेः परं मंगलमीर्यते यस्य यज्ञे प्रतीतस्य पुत्रोऽभूदधर्मा हरिः ॥ नाभिराग्रीधसुतः अपुत्रयामेरुदेव्याभाय

आग्रीधसुतास्ते मातुरनुग्रहदौत्यतिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यनामानियथाभा-
गं जंबूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः ॥२०॥ आग्रीधो राजाऽतः कामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्त-
स्याः सलोकतां प्रकृतिभिरवारुंधयन्नपितरो मादयते ॥२१॥ स परं ते पितरि न वभ्रातरो मे रुदुहितृ मे रुदे-
वी प्रतिरूपा सुग्रहं दंष्ट्रालतारम्यां शपामां नारी भद्रा देववीति मिति संज्ञानवोदवहन ॥२२॥ इति श्रीभाग-
वत महापुराणे पंचमस्कंधे आग्रीधवर्णनो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नाभिरपत्यकामोऽ-
प्रजयामेरुदेव्या भगवंतयस्त्पुरुषमवहितात्माऽयजत ॥१॥ तस्य हवाक्षप्रदया विशुद्धभावेन यजतः
प्रवर्गेषु प्रचरत्सु इव्यदेशकालमंत्रत्विग्दक्षिणविधानयोगोऽप्यत्यदुरधिगमोऽपि भगवान्भगव-
तवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थविधित्सया गृहीतत्वादयो हृदयंग-
मं मनो नयनानंदनावयवाभिराममाविश्वकार ॥२॥

या सह ॥२॥ प्रवर्गसंज्ञकेषु कर्मसु क्रियमाणेषु इव्या-
दयः सप्तये योगाज्जायास्तेषां पुपपत्या संपत्यादुरधिगमो दुःप्रायोऽपि भगवतेषु कपालुतया सुप्रतीकः शो-
भितावयवः स चात्मानमाविश्वकार ॥ अपराजितं स्वतंत्रं निजभक्तानां येऽभिप्रेतार्थोक्तेषां विधित्सया ग-
ृहीतमाकं हृदयं चित्तयस्य ॥ हृदयं गमं सुखकरं यतः मनो नयनान्पानंदयति येऽवयवास्ते रभिरामसुंदरं ॥२॥

उपलब्धं प्राप्तं मत्स्यं मम मित्रमया सह तपश्चर्तुं महसि किं वै सवै भवभावनः संसृतिविस्तारको ब्रह्मा मे प्रसी
दति त्वां भार्या कल्पयतीत्यर्थः द्विजदेवेन ब्रह्मणा दत्तं दृक्मनश्चलग्नं सत्नापयाति देवा रुश्रंगि पतस्ते चित्तं

रूपं तपो धनतपश्चरतां तपो ध्रत्येतत्तु केन तपसा भवतो पलव्यं चर्तुं तपोऽर्हसि मया सह मित्रमत्स्यं किं
वा प्रसीदति सवै भवभावनो मे ॥ १५ ॥ नत्वां तपजा मिदयितं द्विजदेव दत्तं यस्मिन् मनो दृगपि नो न वियाति
लग्नं मां चारुश्रंगं पृहसि नेतुमनुवर्तते चित्तं यतः प्रतिसरंतु शिवाः सचिद्यः ॥ १६ ॥ सुकज्वाच इतिलन
नानुनयाति विशारदो गाम्य वै दग्धया परिभाषया तां विबुधवध विबुधमतिरधिसभाजया मास ॥ १७ ॥
सा च ततस्तत्पवीरपथपतेर्बुद्धिशीलरूपवयः श्रियौ दार्येण पराक्षिप्तमनास्तेन सहा युता युतपरि
वन्सरोपऽलक्षणा कालं जंबूद्वीपपतिना भौमस्वर्गभोगान्बुभुजे ॥ १८ ॥ तस्यामुहवा आत्मजान् सरा
जवर आग्नीधो नाभिकिं पुरुषहरि वर्षलाचतरम्यकूहिरण्मयकुरुभद्रांश्च केतुमान् संज्ञान् वपुत्रा
न जनयत् सा सत्त्वाय युतान् नवानुवत्सरं गृह्णावाप हाय पूर्वचित्तिर्भूपा एवा जदेवमुपतस्थे ॥ १९ ॥

तत्र मां त्वदधानं नेतुं महसि सचिद्यस्तव सख्योऽपि शिवा अनुकलाः सत्यः मां प्रतिसरंतु अनुवर्ततां यद्वा एता
वत्पयंतं मेयाः सचिद्यः सख्यः शिवाः फेरवन्ताः प्रतिसरंतु निर्यंतु यद्वा वनवासे सह चर्यो हरिणः शिवाः
प्रतिसरंतु प्रदक्षिणां कर्तुं ॥ १९ ॥ ग्रामेषु वै दग्धयस्याः ॥ १७ ॥ बुद्ध्यादीनां द्वंद्वैका १८ सत्त्वा प्रसूय उपतस्थे अभजत् ॥ १९ ॥

सद्येतन्मात्रमेवार्हतिनाधिकमित्याहुः सकलजननिकायवजिनं निरस्यंतीति तथा शिवतमाः प्रवरा
अथेगुणगणातेषामेकदेशतकथनादिना ॥ ६ ॥ वाञ्छनसागोचरोऽपित्वभक्तानां सुखाराधणवेत्पाहुः हे
परमपरिजनैरनुरागेण चिरविताये शबलसंशब्दागद्गदाक्षरैस्तुतयः सलिलं च सितकिशलयाम्बु
द्वपद्मवाः शिलेति पाठे शिले कुशादिमंजरी एवमादिभिः संभतया संयादितया पूजया यरितुष्पसि

सकलजननिकायवजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणगणैकदेशकथनादृते ॥ ६ ॥ परि
जनानुरागविरचितशबलसंशब्दसलिलसितकिशलयतुलसिदूर्वाक्षुरैरपि संभतया
सपर्याया क्लृप्तपरमपरितुष्पसि ॥ ७ ॥ अथानयाऽपि न भवतु इज्ययोरुभारभरया समु-
चितमर्थमिहोपलभामहे ॥ ८ ॥ आत्मन एवानुसवनमंजसा बोभयमाना शेषपुरुषार्थ
स्वरूपस्य कितुनाथा शिष्या आशासानानामेतदभि संराधनमात्रं भवितुमर्हति ॥ ९ ॥

ना

प्रतिरेकेण

१॥ अथेति प्रकारान्तरे अन्यथा तु अनया इज्यया यागेनापि उरुभारभरया अनेकांगसमृद्धयाऽपि भ-
वतः समुचितमपेक्षितं प्रयोजनं नैव पश्यामः ॥ अत्र हेतुः ॥ आत्मनः स्वतएव अनुसवनं सर्वदा अं-
जसा साक्षात् बोभयमाना प्रतिशयेन भवंतो येऽशेषाः पुरुषार्थास्ते स्वरूपं यस्य परमानंदस्य ॥
न चैवं सत्यपि यागानर्थक्यमित्याहुः किं त्विति ॥ सकामानामस्माकमेवैतदुपपद्यते न तवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ११

राम

११

अथ हेत्यादिनिपातबहुल्यं वाक्पांलंकाराय ॥ आविः कृतं भुजानां युगलद्वयं चतुष्टयं येन हिरण्मयं तेजोमयं पुरुषे
षु विशिष्यत इति तथा पुरुषोत्तममिष्यर्थः ॥ अर्हणो नार्च्योऽसहोयतस्थुः अभजन्ति त्वचयः ॥ विलसत्तु श्रीवत्स एव
तल्लामं चिह्नं यस्य ॥ दरवरः शंखः वनरुहं पद्मं अक्षरिचक्रं अमृतमणिः कौस्तुभः एवमादिभिः उपलक्षित ३ स्फु
किरणाय प्रवरामणयः तन्मयानियानि मुकुटदीनंगानां भूषणानि तैर्विभूषितं ॥ बहुमानेदृश्यान्तः अधना इवोत्त

अथ हतमा विष्कृतभुजयुगलद्वयं हिरण्मयं पुरुषविशेषं कपिशकौशेयांबरधरमुरसिविलसत्तु श्री
वत्सललामंदरवरवनरुहवनमालाऽक्षर्यमृतमणिगदादिभिरुपलक्षितं ॥ ३ स्फुटकिरणप्रवरमणि
मयमुकुटकुंडलकटककटिस्त्रहारकेपूरन्तपुराघंगभूषणविभूषितमल्लिकसदस्पगद्गुप्ततयोऽ
धना इवोत्तमधनमुपलभ्य स बहुमानमर्हणो नावनतशीर्षाणां उपतस्थुः ॥ ४ ॥ अर्हसि मुहुर्हर्तुमर्हण
मत्मा कमनुपयानां नमोनम इत्येतावत्सु दुपशिक्षितं ॥ कोऽर्हति पुमान्प्रकृतिगुणव्यतिकरमतिरनी
शार्द्धं परस्परप्रकृतिपुरुषयोर्वीक्ष्य नाभिर्नामरूपाकृतिभिरूपनिरूपणं ॥ ५ ॥

मधनं निधिं ॥ ४ ॥ अर्ह

सीत्यादिना निगदेन स्तवंति हे अर्हन्तमपरिपूर्णऽपित्वमनुपयानां भूषणानामत्माकमर्हणं मुहुः स्वयमेव स्तु
कर्तुमर्हसि ॥ ननु वयं स्तोत्रशक्ता इत्याहुः नमोनम इत्येतदेवास्माकं सद्भिरुपशिक्षितं त्वद्गुणस्पर्शेयत्वात्
तदेवाहुः कोऽर्हतीति ॥ प्रकृतिगुणानां व्यतिकरः प्रपञ्चस्तस्मिन्नेव मतिर्यस्य अतएवानीशः प्रकृतिपुरुषयोः
परस्परं अतएवैश्वरस्य अर्वाक्षनाभिस्त्वामस्पृशतीभिः प्रपञ्चांतर्गताभिः नाम च रूपं च आकृतिश्चः ॥ ५ ॥

भिस्तव स्वरूपनिरूपणं कर्तुं को नाम पुमानर्हति ॥ ५ ॥

भा.पं.
१२

अन्यत्र पार्थनीयमस्तीत्याहुः किंचेति। आशिषामैहिकानां स्वर्गापचर्गयोरश्वरंत्वा मुपधावति। प्रजायामेव पुरु
षार्थ इति प्रत्ययो यस्य। अधनो यथा फलीकरणं तुषकाणादिकमाशासानो धनदमुपधावति। १४। इदं च नातिवित्र
मित्याहुः इह संसारे तेऽपराजितयामायथा अनवसितपदव्या अलक्षितमार्गया अपराजितः को वै न कोऽपि
अतस्तयाऽनावतमतिक्रान्त एव विषया एव विषंतस्परया वेगास्तैरनावता प्रकृतिर्यस्य सकः यद्यनुपा

१२

त

श्रीशुक उ
वाच॥

किं चायं राजर्षिरपत्यकामः प्रजां भवादृशीमाशासान ईश्वरमाशिषां स्वर्गापचर्गयोरपि भगवंतमुपधा
वति। प्रजायामर्थप्रत्ययो धनदमिवाधनः फलीकरणं। १४। को वा इह तेऽपराजितोऽपराजितोऽपरा
जितयामाययाऽनवसितपदव्याऽनावमतिर्विषयविषरयानावतप्रकृतिरनुपासितमहश्चरणः।
१५। यदुहवावृतचपुनरदभ्रकर्तृरिह समाहुतस्तत्रार्थधियां मंदानां नस्तद्यदेव हेलनं देवदेवाहं
सिसाम्पेन सच्चान्प्रतिबोडुमविदुषां। १६। इति निगदेनाभिष्ययमानो भगवाननिमिषे धर्मो वर्षधरा
मिवादित्तामिव दित्तराणः सदयमिदमाह। १७। श्रीभगवानुवाच। अहो बतहमघयो भगवद्विरवी
तथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितो यदमुष्य आत्मजो मया सदृशो भूयादिति। ममाह मेवाभिरू
पः कैवल्यादथापि ब्रह्म वादो न मघाभवि तुमर्हति ममैव हि मुखं यत्तद्विजदेवकुलं। १८॥

सितमहश्चरणः। अतस्त्वन्माया मोहितस्यैव माशं साघटत इत्यर्थः। १५। अदभ्रकर्तृः देवदुकार्यकारिन अत्या
यसकाया यत्वे यद्यस्माभिरिह समाहुतोऽसि। तत्र प्रजायामर्थधियां मंदानां तेषां नो यदेव हेलनं नमवशा
नंतत्। सर्वानप्रतिबोडुमविदुषां न हेतुना प्रतिबोडुं सोडुमर्हसि। १६। इति निगदेन गद्यात्मकस्तोत्रेण वर्ष
धरो भारतवर्षपतिर्नाभिः तेनाभिवादिता ये जत्विजस्ते रभिवंदितौ चरणौ यस्य। १७। असुलभत्वे हेतुः

ममाह मेवाभिरूपः सदृशः कैवल्यवात् अहिजीयत्वात्
हिजिषु देवा इव ब्राह्मणस्तेषां कुलं। १८॥

म

राम
१२

स्वोपयोगमेव पददर्शयन्ति। तद्यथेति। परमेभ्योऽपि परमपुरुषः प्रकर्षयुक्तपाकरुणया उपकल्पयिष्यन्संपादयिष्य-
न्चकारात्कामित्वं। नापचितः अनपचितः अपूजित एव पूजानपेक्षत्वात् स्वयमेवोपलक्षितः दृष्टोऽसिद्धतरव-
त्सापेक्षवत्॥१०॥ यद्यपित्वं वरान् दातुमाविर्भूतोऽसितथापि हे अर्हत्तम राजर्षेर्बर्हिषि यज्ञे निजपुरुषाणां त्व

तद्यथा बालिशानां स्वयमात्मनः श्रेयः परमविदुषां परमपरमपुरुषप्रकर्षकरुणया त्वमहिमानं चापवर्गी-
रव्यमुपकल्पयिष्यन्स्वयं नापचित एवेतरवदिहोपलक्षितः॥१०॥ अथायमेव वरो त्व्यऽर्हत्तमयर्हि-
र्हिषिराजर्षेर्वरदर्षभो भगवान् निजपुरुषेक्षणाविषय आसीत्॥११॥ असंगनिशितज्ञानानलविध्वंसाशे-
षमलानां भवत्वभावां नामात्मारामाणां मुनीनामनवरतपरिगुणितगुणगणपरममंगलायनगुणगण-
कथनोऽसि॥१२॥ अथ कथंचित्स्वत्वनक्षत्रतयतनजंभाणदुरवस्थानादिषु विवशानां नः स्मरणाय ज्व-
रमरणदशायामपि सकलकश्मलनिरसनानितवगुणकृतनामधेयानिक्चनगोचराणि भवन्तु॥१३॥

भरक्ता नामस्माकमीक्षणाविषयो भवान्पर्हि यदा आसीत् तदा त्वयमेव वरः संजातः॥११॥ दर्शनिस्पदुर्लभतामा-
हुः असंगेन वैराग्येण निशितं यत्तज्ज्ञानं स एवानलस्तेन विध्वंसाशेषमल्लयेषां अतो भवत इव त्वभावो ये-
षां। तानेवाह आत्मारामाणां एवंभूतानां मुनीनामपि परममंगलायनगुणगणकथनमेव ननु दर्शनं यत्प-
अतस्तेन वरतं परिगुणिता अभ्यस्ता गुणगणयस्येति संबोधनं॥१२॥ दर्शनिनैव कृतार्था अपि वरमेकं प्रार्थ-

नानः॥१३॥

अथेति स्मरणाय विवशानां त्वोस्मर्तुमशक्ता

तस्य वर्षे मंडले ३॥ अवरुद्धा प्राप्य ॥ स्वैरं ड क था ग ही तो न र लो क स मा न ध र्मो म नु ष्ठा का रो ये न तं ॥ अत ए व मा य या स्त्वं
मु त्र इ ति विलसिता मतिर्यस्य ४॥ आ पौ र य क ति यो रा न प्र कृ ती आ भि व्या प्य वि दि ताः उ रा गो य स्मि न क थ भ र्ता ना भिः
ज नाः पो रा द यः प द प्र मा णं प स्य सः आ त्म ज न ध र्म म यो दा र त्वा र्थ म भि वि च त्रा ह्य ण ना मु त्स गे नि धा य वि शा ला पा व

तस्य ही डः स्प र्द्ध मा नो भ ग वा न व र्षे न व र्षे न द व धा र्य भ ग वा न ष भ दे वो यो गे श्व रः प्र ह स्या त्म यो ग मा य या
स्व व र्ष म ज न भं ना मा ऽ भ्य व र्ष त ३॥ ना भि स्तु य था भि ल धि तं सु प्र ज स्त्व म व रु ध्वा ति प्र मो द भ र वि द्भु लो ग ड
दा क्ष र या गि रा स्वै रं ग ही त न र लो क स ध र्मं ॥ भ ग वं तं पु रा ण पु रु षं मा या वि ल सित म ति र्व त्स ता ते ति सा उ रा
ग मु प ला ल य न प रां नि र्व ति मु प ग त ४॥ वि दि ता उ रा ग मा यो र य क ति ज न प दो रा जा ना भि रा त्म जं स म य से
तु र स्त्वा या म भि वि च त्रा ह्य णो षू प नि धा य स ह मे रु दे व्या नि शा त्वा यां प्र स त्र नि पु णे न त प सा स मा धि यो गे न
न र ना रा य ण स्वं भ ग वं तं वा सु दे व मु पा सी नः का ले न त न्म हि मा न म वा प ५॥ य त्र ह पा ड वे य श्लो का बु दा
ह रं ति को नु त त्क र्म रा ज र्षे र्ना भे र द्वा च रे त्पु मा न ॥ अ प त्प ता म गा ध स्य ह रिः शु ड्धे न क र्म ण ६॥ ब्र ह्म णो
न्यः कृ तो ना भो वि प्रा मं ग ल पू जि ताः ॥ य स्य ब र्हि षि य र्शे श द र्श या मा सु रो ज सा ७॥ अ थ ह भ ग वा न ष भ
दे वः स्व व र्ष क र्म क्षे त्र म नु म न्य मा नः प्र दा र्शि त गुरु कु ल वा सो ल ध व रै र्गुरु भि र नु शा तो ग ह मे धि नां ध
र्मा न नु शि क्षि मा णो ज यं त्या मिं ड द ता या सु भ य त्त त्ता णं क र्म स मा प्रा या त्मा त म भि युं ज न आ त्म जा ना मा
त म स मा ना नां श तं ज न या मा स ८॥

द रि का अ मे प्र स त्रं प रा बु ड्धे ज कं नि यु णं च ती चं ते न ड पा सी नः से व मा नः
का ले न त न्म हि मा नं जी व मु क्त ता म वा प ५॥ ना भेः प्र सि ङ्गं क र्म अ नु त द नं त रं को नु पु मा ना च रे त न को पी त्थ
६॥ मं ग ले द क्षि णा भिः पू जि ताः सं तः ओ ज सा मं व ब ले न ७॥ अ न्ये षां ग ह्म ण य प्र द र्शि तो गुरु कु ल वा सो ये
न अ नु शि क्षि मा णः अ नु शि क्ष य त् उ भ य वि धं श्रु ति स्म ति ल त्ता णं क र्म वि धिं अ भि युं ज न अ नु ति च र ज य

८॥ अत एव मायया स्व
९॥ अत एव मायया स्व
१०॥ अत एव मायया स्व
११॥ अत एव मायया स्व
१२॥ अत एव मायया स्व
१३॥ अत एव मायया स्व

आग्नीध्रीयेनामौ ॥ १६ ॥ पतिनाभिं हे विस्नुदत्त तस्यावरोधायने अंतःपुरे मेरुदेवांश्च कुट्टसत्त्वस्पर्त्वाः वततार
केषां धर्मान् वातरशानां दिग्वाससां पाषाणं दिवावर्त्य महश्मरणांतपस्विनां क्षसघीणां ज्ञानिनां ऊर्ध्वमंथि
नां नैषिकवह्यचारिणाम् ॥ २० ॥ इति पंचमेततीयः ॥ चतुर्थादित्रिभिः प्रोक्तमथ भस्मे हितं महत् ॥ लोकार्थयेनैक स

ततः आग्नीध्रीये शकलयावतरिष्वाभिश्चात्तुल्यमनुपलभमानः ॥ १६ ॥ इति निशामयं त्पामे रुदेवाः प
तिमभिधायान्तर्दधे भगवान्बर्हिषितस्मिन्नेवं विस्नुदत्त भगवान्परमर्षिभिः प्रसादितो नामैः प्रिय
चिकीर्षया तदवरोधायने मेरुदेवां धर्मान् दर्शयितुं को मो वातरशानां अमरणां मघीणां मूर्द्धमं
थिनां क्षत्तपातनुवाः वततार ॥ २० ॥ इति श्री भागवते महापुराणे पंचमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ श्रीशु
क उवाच ॥ अथ तमुत्पत्तैवाभिव्यज्यमानं भगवच्चत्तणं सास्योपशमचैराग्यैश्च यमहाविभूतिभि
रनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजावाह्यणां देवताश्चाव नितल समवनायाति तरांजगध्वः ॥ १ ॥ त
स्य हवा इत्यवर्षाणां वरीपसा वह्यो केन च उजसा बलेन श्रिया यशसा चौर्यशौर्याभ्यां च पिताश्व
भइ तैदं नाम चकार ॥ २ ॥

मनैः कर्मच निदर्शितं ॥ चतुर्थे शतपुत्रस्य राजंतस्यो यवर्णं ते यस्य राज्ये
जनः सर्वसंतोषामत निर्वृतः ॥ १ ॥ अभिव्यज्यमानानि भगवत्क्षणा निपादतनादिषु वज्राकुशादीनियस्य
महाविभूतिः सर्वसंपत्तिः सा स्यादिभिः सह वर्द्धमानप्रभावं ॥ प्रकृतयोऽमात्यादयः जगध्वः अभिकांक्षंति स्म
वर्षाणां देहेन तस्य विशेषणं इयं वरीयसा अथ तमेन ॥ वरुंतः श्लोकाः पद्यानि कवीनां यस्मिन् रतेन च
जस्तजः वीर्यं प्रभावः शौर्यं उन्साहः ॥ एतैर्गुणैरतिश्रुत्वा ह प्रभः अथ इति नाम चकार ॥ २ ॥ ॥

भा. पं.
१४

इत्यादिभिरुपचितैर्यज्ञैरिष्टवान्॥ तत्र त्रयो योचनं पुत्रैव धर्ममविवेकै रितिवचनात्॥ विविधोद्देशः नानादेवतोद्दे
शा यथोपदेशं यथाविधि॥ १६॥ अन्त्यस्मान्मकाशादात्मनः कश्चिदपि किमपि कथंचनापि न वांछति॥ इच्छन्
दयेदृच्छांतः प्रविचमानं रवपुष्पादिकमिव॥ न चान्यदायमवेक्षतेऽपीत्यर्थः॥ भर्तारिज्ञाषभदेवै प्रतिज्ञाणसु

१४

न

इत्युद्देशकालवयः श्रद्धात्विग्विविधोद्देशोपचितैः सर्वैरपि क्रतुभिर्यथोपदेशं शतकत्व इयाज॥ १६॥
भगवतर्षभेण परिस्त्वमाणा एतस्मिन् वर्षे न कश्चन पुरुषो वांछत्यपि यमानमिवात्मनोऽन्यस्मा
त्कथंचन किमपि कर्हि चिदवेक्षते भर्तार्यनुसवनं विजुंभितस्ते ह्यतिशयमन्तरेण॥ १७॥ सकदाचि
दटमानो भगवां षभो ब्रह्मावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्रजानां निशामयतीनामात्मजानवहिता
त्मनः प्रश्रयप्राणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयति तिरिहोवाच॥ १८॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
चमस्कंधे ज्ञाषभदेवानुचरिते चतुर्थोऽध्यायः॥ ज्ञाषभ उवाच॥ नायं देहो ह्यभाजानलो के कथान्
कामानर्हते विदुर्जाये॥ तपो दिव्यपुत्रकायेन सत्त्वशुद्धौ च स्माद्ब्रह्मसौख्यं त्वनंतं॥ १९॥

५

ह्यसितस्वेहोदेकं विनाऽन्यत्र वांछति॥ १७॥ अवाहितात्मनः संयतचित्तानयि प्रजानुशासनार्थमुपशिक्ष
यन्निति ह ब्रह्ममाणमुवाच॥ पंचमे चतुर्थः पंचपंचमे मोक्षधर्मोपदेशैः पुत्रानुशासनं उक्तं पारमहं
स्य च तत्स्पष्टं ह्यतिति क्षया॥ विदुर्जामपिये संतितान कथानदुःखं न कामाद्विषयाच्चर्हिते तद्योगो
यं मनुष्यदेहो न भवति॥ दिव्यमुत्कयं येन तपसा॥ यस्मात्तच्छुद्धात्सत्त्वादनंतब्रह्मसुखं भवति॥ १९॥

राम.
१४

प्रायेवर्त

तंभस्तमनुकशावर्तदियोनवपुत्रानवतेः प्रधानाज्येष्टः ॥१०॥ तदनंतरं कविप्रमुखानव ॥ भागवतधर्मप्रदर्शकाः
वसुदेवनारदयोः संवादो यस्मिन् उपरिष्ठात् एकादशः ॥११॥ महाशालीना अतिविनीताः ॥१२॥ केवलः शुद्धः वि

येषां खलु महायोगीभरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् येनेदं वर्षं भारतमिति व्ययदिशंति ॥६॥ तमनुकु
शावर्त इलावर्तौ ब्रह्मावर्तौ मलयः ॥ केतुर्भद्रसेन इन्द्रस्पृकविदर्भः कीकट इति नृत्तनवति प्रधानाः ॥१०॥
कविहरिरंतरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रोऽथ इमिडश्चमसः करभाजनः इति भागवतधर्मद
र्शानां नवमहाभागवतास्तेषां सुचरितं भगवन्महिमोपवर्हितं वसुदेवनारदसंवादमुपशमायनमु
परिष्ठाद्वर्णयिष्यामः ॥११॥ यवीयां स एकाशीतिर्जायंते याः पितुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रि
या यत्तशीलाः कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा बभूवुः ॥१२॥ भगवान्धर्मसंज्ञात्मतत्रः स्वयं नित्यं निवृत्तान
र्थपरंपरः केवलानंदानुभव ईश्वरावविपरीतवत्कर्मण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्ममाचरणो
नोपशिक्षयन्नतद्विदां समञ्जसां तोमैत्रः कारुणिको धर्मार्थयशः पूजानंदामतावरोधेन गृहेषु
लोकं न्यरमयत् ॥१३॥ यद्यच्छीर्षपाचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः ॥ यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मव्रा
ह्मणुत्वं ब्राह्मणैर्दर्शितमार्गं एसा मादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास ॥१४॥

परीतवत् अनीश्वर

वत्कर्मणि कुर्वन् नियमयत् नियमितवान्पाटातुरेनितराभरमयत् ॥ कर्मकरणो हेतुः अनुगतं उन्मत्तं ध
र्मं स्वयमाचरणान्नतद्विदां समञ्जसां तोमैत्रः कारुणिको धर्मार्थयशः पूजानंदामतावरोधेन गृहेषु
मोक्षः ॥१३॥ शीर्षपाचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः ॥१४॥ सकलो धर्मो यस्मिन् तत्तद्ब्राह्मणुत्वं वेदरहस्यं

यद्यपि स्वमेव विदितं तस्यापि ब्राह्मणानुपपद्यते
रोतीत्यर्थः ॥१५॥

२ अविद्ययेतिकेयः ॥ जीवन्मुक्तानां तु विद्यया स्वस्वरूपसूक्तौ लब्ध्या आरब्धवशात् क्रियमाणैः संपि कर्मैः संसाराय भवति ॥

भा-पं-
१५

उक्तमुपसंहरति ॥ एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तृभूतं मनः कर्मभूतं वशं प्रयुंक्ते पुनः कर्मनिष्ठं करोति ॥ जीवन्मुक्तकर्म
व्यावृत्त्यर्थमाह अविद्ययेति अविद्यया आत्मनि उपधीयमाने आत्माद्यमाने सति एव मनः कर्तृपुरुषकर्म
वशं प्रयुंक्ते इति वा ॥ ६ ॥ न केवलं देहयोगमात्रं जननीतिरं चेत्पाह ॥ पदगुणानामिन्द्रियाणां देहाच्चैः संश्रयथा
मिथ्या आत्मीयानभवतीति विपश्चित्तविवेकी सन्ननपश्यति ॥ न पश्यतीति पाटे अयथा आत्मीयत्वेनैतत्पथः
तत्र तदा सहसागतस्मृतिः स्वरूपस्मृतिश्च न सन्नश्नोमहः मेधुनसुखप्रधानं गृहं प्राप्य तापा विदति ॥ ७ ॥ न

१५

एवं मनः कर्मवशं प्रयुंक्ते अविद्ययात्मन्युपधीयमाने ॥ प्रीतिर्नयावन्मयि वा सुदेवेन मुच्यते देहयो
गेन तावत् ॥ ६ ॥ यदा न पश्यत्ययथा गुणोहा स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित् ॥ गतस्मृतिर्विदति तत्र ता
नासाद्य मेधुन्यमगारमज्ञः ॥ ७ ॥ पुंसः स्त्रिया मिथुनी भावमेतयोर्मिथो हृदयग्रंथिमाहुः ॥ अतो गृह-
क्षेत्रसु तावन्वितैर्जनस्य मोहोऽयमहंममेति ॥ ८ ॥ यदा मनो हृदयग्रंथिरस्य कर्मनिबद्धो दृढ आश्ल
थेत ॥ तदा जनः संपरिवर्तते स्मात्तमुक्तः परं यात्यतिहाय हेतुं ॥ ९ ॥

नुयथो ययोगं स्त्रियामिथुनीभयसुख

मात्रमनुभवतः कुतस्तायाः स्युः तत्राह ॥ पुंस इति प्रत्येकं तयोरेकौ को हृदायग्रंथिरस्येवा एनमिथः सूक्ष्ममनं ह
दययोगं ग्रंथिं दुर्भेदं वदन्ति ॥ कुत इत्यत आह ॥ अतः अस्मात् मिथुनीभावात् प्रत्येकं हृदयग्रंथिना तु देहं श्रियमा
त्रेऽहंममेति माहः ॥ अस्मात्तु गृहादिभिर्विषयभूतैर्महान्मोहो भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ कदातर्हितस्य निवर्त्तिरत आह
यदा स्य जनस्य कर्मभिरनुबद्धो दृढो मनो रूपो हृदयग्रंथिः शिथिलो भवेत्तदा स्मान् मिथुनीभावान्निव

राम-
१५

मोक्षबंधयोर्निदानमाह॥महत्सेवामिति॥तमसःसंसारस्पृहारं॥योषितांयेसंगिनस्तेषांसंगं॥महतांलज्जामाहसा
र्द्धन॥महान्तइतिसाधवःसदाचारा॥२॥मयिर्दशोक्तसौत्तदमेवअर्थःपुरुषार्थीयेषां॥वाशब्देनान्यनिरपेक्ष
स्यैवास्तत्तत्ताणान्वदर्शयतिदेहंविभतीतिदेहंभराविषयवर्तते॥नधर्मविषयायेषुतेषुजनेषुजायादियुक्ते
षुगृहेषुच॥रातिर्मित्रंधतंवापादांतरेजायादिप्रदेषुयावदर्थ्याश्चयावदर्थमेवार्थीयेषामितिमध्यमपदलो

महत्सेवांद्वारमहद्विमुक्तेस्तमोद्वारंयोषितांसंगिसंगं॥महान्तस्तेसमचिन्ताप्रशान्ताविमन्यवःसुत्तदः
साधवोये॥२॥येवामयीशोक्तसौत्तदार्थाजनेषुदेहंभरवार्त्तिकेषु॥गृहेषुजायात्मजरातिमत्सुनप्री
तियुक्तायावदर्थ्याश्चलोके॥३॥नूनंप्रमत्तःकुरुतेविकर्मयदिन्द्रियप्रीतयःप्रापणोति॥नसाधुमन्येय
तआत्मनोऽयमसन्नपिक्लेशदःप्रासदेहः॥४॥पराभवस्तावदबोधजातोयावन्नजिज्ञासतआत्मतत्त्वं
यावत्क्रियास्तावदिदंमनोवैकर्मात्मकंयेनशरीरबंधः॥५॥

न्याइत्यर्थः॥३॥कामानार्हतइतियदुक्तंतदुपयादयतिनूनमिति॥यद्यदाइन्द्रियप्रीतयेप्रापणोतिव्याप्री
यतेतदाप्रमत्तःसन्नविकर्मपापंनूनंकुरुते॥यतोविकर्माणःप्राचीनादपनुशब्दोदेहोजातःतस्यैवपुनःक
रणंसाधुनमन्ये॥४॥देहादेर्नश्वरत्वात्क्रियानयमनर्थइत्याशंकाहपराभवोदेहादिनास्वरूपाभिभवःअ
ज्ञानकृतस्तावभ्रवतितत्रहेतुः॥यावत्क्रियाःस्युःतावदिदंमनोहिकमस्वभावमेवस्यातयेनकर्मत्मके

पीसमासः देहनिर्वाहाधिकस्पृहाप्य
नमस्ता॥५॥
दे

भा.पं.
१६

किंच पुत्रानपि ताशिष्वावागुरुः न पश्य प्रजाः एवमनुशिक्षयेत् मम लोकं यः कामयते यद्वा मदनुग्रहावाच्योपस-
विमस्युः शिषितस्याकरणे पिकोपशून्यः अतस्तज्ज्ञानतत्त्वमाविदुषः अथ बुद्ध्या कर्मसुमृडान् ॥१५॥ अथ पदशेष-
मवायमाह मनुजः काम्यकर्मसुपुरुषेभ्योजयन् गते ससारकृपातया तिसमनुजः कर्मयुषुषार्थलभेत न क-
मपीत्यर्थः तयोजयदित्यतदुपयादयति लोक इति विभिः न सृष्टमित्येहेतुः यदिति निकामप्रतिशयेन कामायस्य
१६ तमीदृशकुबुद्धिदृष्टान्तैव कस्तपवर्तयत न कुपि उत्पथनगच्छेत् मध्ययथा तन्नेव गच्छेत्तिकः ब्रूयात् ॥१७॥
समुपेतः संप्राप्नोमस्युः ससारो येन तततो भाक्ते मागोपदेशेन यो नमाचयेत् सगुवादिन भवतीत्यर्थः यद्वा यस्तमो

१६

पुत्रांश्च शिष्यांश्च न पोगुरुर्वामह्येक कामो मदनुग्रहार्थः इत्थं विमस्युरनुशिष्यादतस्तज्ज्ञानयोजयेत् क-
र्मसुकर्मसुमृडान् ॥१५॥ कं योजयन्मनुजोर्थलभेत निपातयन्न सृष्टशहिगते लोकः स्वयं प्रेयसि न सृष्ट-
श्चिर्योऽर्थान्समीहेत निकामकामः ॥ अन्योन्यवैरः सुखलेशहेतोरनंतदुःखं च न वेद मूढ ॥१६॥ कस्तस्व-
यंतदभिज्ञो विपश्चिदविद्यायामंतरवर्तमानं ॥ दृष्ट्वा पुनस्तं सद्यः कुबुद्धिं प्रयोजयेदुत्पथगं यथा-
ऽधुं ॥१७॥ गुरुर्न सस्यास्वजनो न सस्यात्पितान सस्याज्जननी न सा स्यात् ॥ देवं न तस्यान्नपतिश्च सस्या-
न्नमोचयेद्यः समुपेतमस्युं ॥१८॥ इदं शरीरं मम दुर्विभावतत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः ॥ पश्येत्कृतो मे यदधर्म-
आरादतो हि मामघमं प्राहुरार्याः ॥१९॥

चयितुं न शक्नुयात् ॥ अतस्तस्य गुवादिर्न स्यादिति निषेधः ततश्च पितान-
स्यादिति पुत्रोत्पन्नौ यत्नो न कार्य इत्यर्थः ॥ देवं देवतानस्यादिति पूजानग्राह्येत्यर्थः ॥ एवमन्यदपि इत्यर्थः ॥१८॥ एवमेतद्ध-
मो न पदिश्यात् ॥ अथ पालत्तां धर्मस्य द्वादिनिवर्तयते धाजन्मकथनपरत्वेकमाह द्वाभ्यां इदमनुष्ठाकारं शरीरं मम
दुर्विभाव्यं मवितं कामदिक्कविलसितं न त्वहं प्राकृतमनुष्ठा इत्यर्थः ॥ मन्ददयतु न त्वं किंतु हृदयं यत्र धर्मः तत्तुष्टं
त्वमित्यर्थः कुतः ॥ यद्यस्मान्मयाऽधर्माद्देवा देवपुष्टकतः उत्सारितः अतएव मामघमं प्राहुरार्याः ॥१९॥

राम०
१६

हेतुमतिहायेत्युक्तं तत्र पंचविंशति साधनाऽप्याह चतुर्भिः ॥ हंसे शुद्धे मयि गुरौ ॥ भक्तिः सेवा ॥ अनुवृत्तिस्तत्परता
विगततृप्त्या सर्वत्र लोकांतरेऽपि वसनावगत्या दुःखानुसंधानेन ॥ ईहानिवृत्त्या काम्यकर्मत्यागेन ॥ १० ॥ मदर्थ
कर्मभिः अहमेव देवो येषां तैः संगतः ॥ हे पुत्राः देहगेहयोरालम्बुद्धेः ॥ अहंममेति बुद्धेः ॥ ११ ॥ अध्यात्मयोगेन

हंसे गुरौ मयि भक्ताऽनुवृत्त्या वितृप्त्या हं द्वैतित्यया च ॥ सर्वत्र जंतोर्वसनावगत्या जिज्ञासया तप
सेहानिवृत्त्या ॥ १० ॥ मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं मद्देवसंगतः गुणकीर्तनात्मे ॥ निर्वैरसाम्योपशमेन पुत्रा
जिज्ञासया देहगेहालम्बुद्धेः ॥ ११ ॥ अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया प्राणैर्दियात्माभिजयेन सध्वक् सच्छ
यावत्प्रचर्यमाणः शब्दसंप्रमादेन यमेन वाचा ॥ १२ ॥ सर्वत्र मभ्यावविच्छाणेन ज्ञानेन विज्ञानविराजिते
न ॥ योगेन धत्पुचमसत्त्वयुक्तो लिंगं यो हेतुः शलोऽहमाख्यः ॥ १३ ॥ कर्माणां यत्तदयं ग्रंथिबध्नमविद्य
याऽसादितमप्रमत्तः ॥ अनेन योगेन यथोपदेशं सम्यग्व्योत्योपरमेतयोगात् ॥ १४ ॥

अध्यात्मशास्त्राभ्या
सेन सध्वक् सम्पक् इति सर्वत्र संबंधः ॥ असंप्रमादेन कर्तव्यस्यापरित्यागेन ॥ १२ ॥ सर्वत्र मभ्यावो मभ्याव
नातत्र विच्छाणेन निपुणेन विज्ञानविराजितेन अनुभवपर्यं तेन ज्ञानेन ॥ योगेन समाधिना धत्पुचमस
त्त्वयुक्तः धैर्यप्रयत्नविवेकैर्युक्तः स न हंकाराख्यमुपाधिं व्यपोहेत्तनिरस्येत् ॥ १३ ॥ ततः साधनादुपरमेदित्या
ह ॥ कर्माणां शेरते यस्मिन् योगेन उयायेन यद्यपि फले सिद्धे साधनोपरमः सिद्ध एव तथापि यावद्देहयातं

॥ १४ ॥ तदभ्यासशक्तावारणा योक्त ॥ १४ ॥

मेतन्मूर्तिर्वेदाद्यायेनवाह्येनइहलोकेधृतायत्रचवाह्येसत्वादयोऽस्यैगुणः संतिततः परं किंपशा
मीत्यत्रयः॥२४॥ निस्पृहत्वमाह॥ मत्तोपियेषांनकिंचित्प्रार्थनीयमस्तिनेषामितरेणराज्यादिनाकिमुस्या
तनकिमपि॥२५॥ तदेववाह्येणसंमानंविधायदानीसर्वभूतसंमानंविधत्ते॥ हेसुताः सर्वाणिजंगमानि

धृतातन्मूर्तिरुशनीमेपुराणीयेनेहसत्त्वंपरमंपवित्रं॥ शमोदमः सत्पुमनुग्रहश्चतपस्तिनिदाऽनु
भवश्चयत्र॥२४॥ मत्तोप्यनंतात्परतः परस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपतेनंकिंचित्॥ येषांकिमुस्यादि
तरेणतेषामकिंचनानामयिभक्तिभाजां॥२५॥ सर्वाणिमद्विष्णुतयाभवन्निश्चराणिभूतानि
सुताधुवाणि॥ संभावितव्यानिपदेपदेवोविविक्तदग्निस्तदुहार्हं॥३६॥ मनोवचोदृक्क
रणेहितस्पृहात्कृतंमेपरिबर्हणं॥ विनापुमानूपेनमहाविमोहान्तकृतांतपाशान्निमोक्तुमी
शत॥२७॥

स्थावरानिचभूतानिमदद्विष्टानतयावोयुष्माभिः संमाननीयानिपदेपदेक्षणेक्षणेविविक्तापूतामत्सरादि
रहितादृष्टिर्येषांतेतदेवममार्हं॥३६॥ सर्वकर्मणोर्द्विष्टार्यणंविन्ते॥ मनोवचोदृश्यामनेषांचकरणानि
मीहितस्पृहापारस्पमेपरिबर्हणं॥ आराधनमेवसाक्षात्कृतंफलंमेनपरिबर्हणेनविनाकालव्याशादिमो
क्तुनईशेनसमर्थोभवेत्॥२७॥

भवंतश्च तद्दयेन शुद्धसत्त्वमयेन जाताः तस्मान्मसरंहित्वा महत्तमं सनाभं सोदरं भजध्वं ननु त्वत्पुत्रत्वात् त्वं वयं भजेम
राजपुत्रत्वात् प्रजाश्च पालयामेति वेदत आह तदेव मे शुश्रूषा प्रजानां च पालनं ॥ भरतां वृद्धैव सर्वकृतस्पादिति
भावः ॥ २० ॥ इदानीं ब्राह्मणाश्च सच्चा इत्याशयेन तेषां सर्वेभ्यः श्रेष्ठमाहुः पंचभिः भूतेषु चेतना चेतनेषु विरोहं
निवीरुधः स्थावराः उत्तज्जैः अतिशयेनोत्तमाः तेभ्योऽपि यः सरीसृपाः सर्पतोक्तिजगमाः ते उदुत्तमा इति सर्वत्रानुषंगः
तद्यपि सन्बोधानि यथास्थितिर्येषां पश्चादनाते कीटादिभ्यः ततः तेषां पिमनुष्याः ततोऽपि प्रथमा भूतप्रेतादयः ॥ ततोऽपि
गंधर्वाः ततः सिद्धाः ततोऽन्ये विबुधानुगाः किनरादयः ॥ २१ ॥ तेभ्योऽसुराः देवाः सुरेभ्यः संधिरार्षः एवाश्वमघवत्प्रधा

तस्माद्भवंतो तद्दयेन जाताः सर्वमहीयां समसुं सनाभं ॥ अक्षिष्यन्नुद्धा भरतं भजध्वं शुश्रूषांत
भरणां प्रजानां ॥ २० ॥ भूतेषु वीरुः स्रज्जुत्तमा ये सरीसृयास्तेषु सन्बोधनिष्ठाः ॥ ततो मनुष्याः प्रम
थास्ततोऽपि गंधर्व सिद्धा विबुधानुगा ये ॥ २१ ॥ दिवा सुरेभ्यो मघवत्प्रधाना दक्षादयो ब्रह्मसुतास्तु तेषां ॥
भवः परः सोऽथ विरिंचो वीर्यः समत्परोऽहं द्विजदेवदेवः ॥ २२ ॥ न ब्राह्मणैः स्तुलये भूतमन्यत्पश्यामि
विप्राः किं मतः परंतु ॥ यस्मिन्नुभयः प्रहृतं श्रद्धयाऽहमश्रामिकां मनतथाऽग्निहोत्रे ॥ २३ ॥

नाः देवेभ्यः इन्द्रश्चेत्यद्वयार्थः ॥ ततोऽपि ब्रह्मसुता दक्षादयः तेषां मध्ये भवः परः श्रेष्ठः स भवः विरिंचो वीर्यशक्तिः कार
णं पश्य स विरिंचो वीर्यः ॥ अतस्तज्जनकत्वादि विरिंचो स्तुतः पर इत्यर्थः ॥ स विरिंचो मत्परः ॥ अहं परो यस्याद्विजदेवा
ब्राह्मणा एव देवाः पूज्या यस्यासौ हिं ॥ २२ ॥ ब्राह्मणैरन्यभूतं न तुलये समं न्यश्यामि अतो ब्राह्मणात्परंतु भूतं किं
पश्यामि न किंचित् विप्रा इति तत्र त्पानां ब्राह्मणानां संबोधनं समस्यैवाभावादधिककुतस्त्यमित्यर्थः तत्र
हेतुनाह सांक्षाभ्यां ॥ यस्मिन् ब्राह्मणैश्च दद्यात्प्रकर्षेण हृतमन्नादिका मयथेयमहमश्रामि ॥ २३ ॥

भा. पं.
१८

१८

सचतदाग्रहगहीतइवादर्शपत॥ तत्रहेतुः पराकपुरतोऽबलबमानाश्रतेकुटिलाश्रतेजटिलाश्रकपिशाश्रकेशाः
तेषामरिभारोयस्पसः अवधूतमनादतत्रताएवमलिननिजशरीरतेनकथभूतोऽप्येवमदृश्यत अतिसुकुमा
राणिकरचरणोरः स्थलानित्तयाविपुलाबाह्यादयः तएवावयवाः तेषांविशिष्टान्यासः सत्रिवेशायस्पसः तथा
प्रकृतेचसुन्दरः स्वभावसिद्धाहासः तेनशाभनेमुखयस्प॥ तथानवनलिनदलवदान्वरतीयेशि शिरतारत
पहारिकनानिके अरुण आयतेनयनेताभ्यारुचिरः॥ तथासदृशा अन्यनाधिकाः सुभगाश्रकथालकाणक

अतिसुकुमारकरचरणोरः स्थलविपुलबाह्यसगलवदनावयवविन्यासः प्रकृतिसुन्दरः स्वभाव
हाससुमुखोनवनलिनदलायमानशि शिरताराहणा यतनयनरुचिरः सदृशसुभगाकपोलक
णिकंडनासो विगृहस्मितवदनमहोत्सवेनपुरवनितानामनसिकुसुमशरासनसुपदधानः प
रागवलंबमानकुटिलजटिलकपिशकेशभूरिभारोऽवधूतमलिननिजशरीरेणग्रहगहीतइ
वादर्शपत॥ ३१॥ यर्हिवावसभगवान्लोकमिमंयोगस्पाऽद्वाप्रतीपमिवाचक्षाणस्तत्प्रतिक्रिया
कर्मबीभत्सितमितिव्रतमाजगरमास्थितः शयनएवाश्रातिपिबतिखादत्यवमेहतिहृदति
स्मचेष्टमानउच्चरित आदिग्धोद्देशः॥ ३२॥

रनासिकायस्प॥ तथाविगृहस्मितं पददन्तस्यमहोत्सवेन
विभ्रमेणसुरांगनानां मनसिकामसुद्धीपपन्नावंभूतोऽपितथाऽदृश्यतेत्यवयवः॥ ३१॥ यर्हियदालोकंजनंयोग
स्पप्रतिपक्षमाचक्षाणः पश्यन्बभूव॥ तस्यप्रतिक्रियाकराणचनिंदितमित्याचक्षाणः तदाअजगरंव्रतमास्थि
तः सन्शयानएवाश्रातिस्मेत्यवयवः॥ आजगरंव्रतंनमैकत्रैवस्थित्वाप्रारध्वकर्मोपभोगः अवमेहतिम
त्रयतिहृदतिपुरीषसुन्सजतिउच्चरितेपुरीषेचेष्टमानोविलुंठनतेनैवादिग्धाअलिप्राउद्देशोद्देशायस्पसः॥ ३२॥

राम०
१८

स्वतएवसुशिक्षितानपिलोकानुशासनार्थमनुशास्यसुनीनांपारमहंस्यधर्मउपशिक्षितपिष्यनभरतमभिषि चज्जघभइत्यप
देशानामयस्यसभगवानुवाच तत्र स्वदेशात्तत्राज्येत्पुन्यः उवर्तितोवशिष्यः शरीरमात्रः परिग्रहोयस्य १८
अभिभाष्यमाणोऽपिजनानां सुधोजडादिवहर्त्तमानस्तस्मीबभूव अवधृतस्येव तत्रायस्य २६ तत्रपुरादिधनुपथ
मार्गमार्गञ्चानेचरापसदेदुर्जनैस्तर्जनैस्तर्जनादिभिः परिभूयमानोऽपितदेविगणयत्रैकचरणैकाकीपथिवीपरिवभा

श्रीशुकउवाच ॥ एवमनुशास्यतजानस्वयमनुशियानपिलोकानुशासनार्थमहानुभावः परमसुहृत्तभगवान्
षभापदेशउपशमशीलानामुपरतकर्मणां महामुनीनां भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणं पारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमा
णः स्वतनयशतज्येयं परमं भागवतं भगवज्जनपरायाणां भरतं धरणिपालनायाभिषिच्य स्वयं भवन एवोवर्तित
शरीरमात्रपरिग्रहउन्मत्तद्वगगनपरिधानः प्रकीर्णकेश आत्मन्यारोपिताहवनीयो ब्रह्मावर्ती तत्रववाज २५
जडाधमकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधृतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपिजनानां गहीतमौनव्रतस्तस्मीबभूव २६
तत्रतत्रपुरग्रामाकरस्वेतवाटशिविरवजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिधनुपथमवनिचरापसदेः परिभूय
मानो मत्तिकाभिरिव वनगजस्तर्जनताडनावमेहनधीवनग्रावशकृदजः प्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदवि
गणयत्रैवास्तसंस्थाना एतस्मिन् देहोपलक्षणे सदपदेशउभयानुभवस्वरूपेण स्वमहिमावस्थानेना
समारोपिताहं मम ॥ भिमानत्वात् अविस्वडितमनाः पथिवीमेकचरः परिवभ्राम ॥ ३० ॥ ॥ ॥

मेत्यवयः ॥ तत्रपुरंपत्तनं ॥ ग्रामाहृद्वंतः ॥ आकरः खानिः खेचः कंघीबलग्रामवाटः पुष्पादिवाटिकाशिविरंसेनाया
वासस्थानं त्रजागवास्थानं घोषोगोपानासार्थायात्रिकजनसंघातः आश्रमाः सेवीणास्तर्जनभयजननताडनप्र
हारः मेहननुपरिभूतएवधीवनयत्कृत्यश्लेषप्रक्षेपः ग्रावः शक्तोरजसश्चप्रक्षेपः पूतिवातो धोवायुः दु
रुक्तैशापः एतैः अगणैर्देह्यतः मत्तिकाभिरिवति तत्रैवहेतुः असतिमिथ्याभूते संस्थाने सनिवेशे देहइत्यप
लक्षणेमाकारापस्यसदित्यपदेशमात्रयस्यतस्मिन् निरभिमानत्वात् केन हेतुना उभयोः सहसतायां नुभवः

तन्स्वरूपेण पन्चमदिभूतस्थानेन तत्रैव वा ३० ॥ ॥ ॥

भा.पं.
१६

स्येत्नीनांभिमानस्यदेहत्यागक्रमाभिधा। प्रदहंतंदवाग्निंयःपश्यन्नयिनपश्यति। योगैश्वर्याणिनाभ्यनंदत्तद
त्युक्तं तत्रपक्षतिनेतिभगवः देभंगवनयोगेनसमीरितमुद्दीपितंयत्ज्ञानंतेनावभर्जितानिदग्धानिकर्मवी
जानिरागादीनियैःतेषांयदकृत्याप्राप्तानियोगैश्वर्याणिपुनः क्लेशदानिमवितुंनार्हंतिअतः किमितिना
भ्यनंदत्तदित्यर्थः॥१॥ अंगीकृत्यपरिहरतिसत्पमिति एकेबुद्धिमंतोऽनवस्थानस्यचंचलस्यमनसोवि

राजोवाच॥ ननूनंभगवज्जात्मारामाणांयोगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मवीजानामै
श्वर्याणिपुनः क्लेशदानिभवितुमर्हंतियदकृत्योपगतानि॥१॥ शशिरुवाच॥ सत्पमुक्तं किं
त्विरुवाच॥ केनमनसोऽहंविश्रंभमनवस्थानस्यशठकिरातइवसंगच्छते॥२॥ तथाचोक्तंन
कुर्यात्कहिंचित्सख्यमनसित्यनवस्थिते॥ यद्विश्रंभाच्चिराच्चीर्णं चस्कंदतपोश्वर॥३॥

श्वासंनगच्छंतेनसम्पक्प्राप्नुवंतिशठःकिरातोयथाधत्तेष्वपिमगेषुशटेकिरातेयथामगाइतिसप्तमं
तंवा॥ पाटान्तरेशटोवंचकःकिराटोवणिक्वयवहर्तरियथाअस्मिन्वाचवहर्ताविश्वासंनयानिदुत्य
र्थःपान्तिकोदोषोवर्जनीयइत्युपदेक्षुनाभ्यनंददितिभावः॥२॥ यद्विश्रंभात्तस्यविश्वासात्चिराच्चीर्णंबु
हुकालसंचितंतपःचस्कंदसुश्रावणेश्वरं॥ विद्योर्मोहनीरूपदर्शनेन॥ यद्दार्ढ्यवराणां समर्थानामपि
सोभरिप्रभतीनांतपः॥३॥

राम.
१६

धीमत्समिवाशंकाह॥ तस्येति पुरीषस्य सुरभिर्गंधेन सौगंध्यं यस्य स वायुः ॥ ३३ ॥ एवं गवादिचर्यया या नादिक
रोति स्म ॥ तदेवाह च जत्रित्पादि ॥ काकमगगवामिवान्यदपि चरितं च त्रित्यस्य ॥ ३४ ॥ नाना पोगचर्या आचरतीति
तथा लोकायात्रापरिहाराय योगिभिरेवं च त्रित्वमिति प्रदर्शनाय तथा कृतवान् च स्तुतस्तु भगवान् यतः

तस्य हयः पुरीषस्य सुरभिसौगंध्यवायुस्तंदेशं दशयोजनं समं तान् सुरभिंचकार ॥ ३३ ॥ एवं गोमगका
कचर्यया च जं स्तिष्ठन्नासीनः शयानः काकगोमगचरितः पिबति खादत्यवमेहति स्म ॥ ३४ ॥ इति
नानायोगचर्याचरणे भगवान् केवल्यपतिर्ऋषिभोऽविरतपरममहानदानुभव आत्मनिसर्वेषां
भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेवे आत्मनोऽव्यवधानानंतरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णे
योगैश्वर्याणि वैहाय समनोजवान् दानपरकाय प्रवेशदुर्ग्रहणादीनियद्व्योपगतानि नाज
सानपत्तदयेनाभ्यनंदत् ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे ज्ञानभेदेनानुचरिते पंचमोऽ
ध्यायः ॥

अविरतपरममहानुत्तरोत्तरशतगुणत्वेनोक्तोपशानंदः तदनुभवस्वरूपः किंच वासुदेवे आत्मनोऽव्यव
धानेन आभेदेन न विद्यते अल्पमिव अंतरामध्ये उदरस्पंदे होपाधेः भावस्तेन नित्यनिवृत्तो याधित्वेनेत्यर्थः
स्वन एव सिद्धैः समस्तैरर्थैः फलैः परिपूर्णत्वाच्च योगैश्वर्याणि नाभ्यनंदत् ॥ वैहाय संखे चरत्वं मनोजवं मन
स इव देहस्पवंगं ॥ दुर्ग्रहणां दूरदर्शनं ॥ हेनपत्तदयेन मनसा ॥ ३५ ॥ इति टीकायां पंचमः ॥

कोंकादीनृदेशानगतसन्। कपापिवासानया आस्येकतश्मकवलोपेन। असंवीतो नग्रः॥८॥ समीरवेगेन विधू-
तानां कंपितानां वेणुनां विकर्षणेन जातं उग्रोदावानलः। आलेलिहानः सर्वतो गसन्॥८॥ अवधूतवेणुजघमदे-
वस्तत्र गत इत्येतस्य सचकमाह यस्प किलाप्रमातीतमनुचरितं तद्देशवासिभ्य उपाकर्ण्य अर्हं त्रितिनाम

कोंकवेंककुटकानृदक्षिणकर्णाटकानृदेशान्यदृच्छयोय गतः कुटकाचलोपवन आस्य कता-
श्मकवल्ज्ज्मादइव मुक्तमूर्द्धजोऽसंवीत एव विचचारः॥८॥ अथ समीरवेगविधूतवेणुविकर्षण-
जातो गदावानलस्तदनमालेलिहानः सहतेन ददाह॥८॥ यस्प किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोंकवें-
ककुटकानां राजाऽर्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म उल्कषमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथम-
कुतोभयमपहाय कुपया पाषंडमसमंजसं निजमनीषयामंदः प्रवर्त्तयिष्यते॥९॥ येन हवावक-
लोमनुजापसदा देवमायामोहिताः स्वविधि नियोगशौचचारित्र्यविहीना देवहेलनान्पवत्रतानि
निजनिजे कुर्यात्कलानां अस्नानानाचमनशौचकेशोच्छ्रवणादीनि कलिनाऽधर्मबहुलेनोपहत-
धियो ब्रह्मब्राह्मणयज्ञोपुरुषलोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यन्ति॥९॥

यस्प सराजा स्वयंतत्र उपशिक्ष्य शि-
क्षित्वा कुययश्चासौ पाषंडं च तन्निजमनीषया संप्रवर्त्तयिष्यत इत्यवयः तत्र हेतुः कलावित्यादि॥ भवितव्ये-
न प्राणिनां पूर्वसंचितपापफलेन॥९॥ येन प्रवर्त्तकेन मनुजेष्वपसहानिकुर्याः स्वविधिना नियोगोय-
स्मिन् शौचचारित्र्ये तद्दिहीनाः देवाचक्षारूपा एव स्नानादीनि कुव्रतानि गल्लानाः वेदादीनां विदूषका भविष्यन्ति॥९॥

तत्र हेतुः नित्यमिति कृतविश्वासो योगी तदीयमनः कामस्य तमनुयेऽरपस्तेषां च किञ्चिदमवकाशं ददाति
यथा कृतविश्वासस्य पत्न्युः पुंश्चली जाया जाराणां मवकाशं दत्वा पतिं घातयति तथा मनोपिकामादिभिर्योगि
नं भ्रंशयतीत्यर्थः ॥४॥ अरी न कथयन्नुपसंहरति काम इति यन्मूलः यत्तिमितो भवति तन्मनः को नु बुधः स्वी
कुर्यात्स्वाधीनमिति मन्येत ॥५॥ प्रासंगिकं सम्पद्य प्रस्तुतमाह ॥ अथेति ॥ अखिलानां लोकपालानां ललामोमंड

नित्यं ददाति कामस्य किञ्चिदंतमनुयेऽरयः योगिनः कृतमैत्रस्य पत्न्युर्जायिव पुंश्चली ॥४॥ कामो मन्युर्मदो
लोभः शोकमोहभयादयः ॥ कर्मबन्धश्च यन्मूलः स्वीकुर्यात्को नु तद्बुधः ॥५॥ अथैवमखिललोकपालल
लामो विलक्षणेर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावो योगिनां सांपरायविधिमनुशि
क्षयनस्वकलेवरं जिहासुरात्मन्यात्मानमसंचवहितमनर्थान्तिरभावेनाधीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपररा
म ॥६॥ तत्पत्न्या एवं मुक्तलिंगस्य भगवत्तत्प्रभस्य योगमायावासनया देह इमां जगतीमभिमानाभासेन चक्र
ममाणः ॥७॥

न भूतोऽपि उपरताबाधितानुवृत्तिर्यस्मात्स उपररामदेहाभिमानं जहौ विलक्षणेनैक प्रकारे
रवधूतवेषादिभिर्न विलक्षितो भगवत्प्रभावो यस्य सिद्धिः ॥ सांपरायविधिं देत्याग प्रकारं आधाराधेयभावव्या
वृत्त्यर्थमाह ॥ अनर्थान्तिरभावेन अभेदेन उपसना व्यावृत्त्यर्थमाह ॥ असंचवहितं ॥६॥ मनसा स्वयं तपक्तेषु मि
मानेके नापि संस्कारेण देहः प्रचलति यथा कुलालचक्रं सोऽयमभिमानाभासः तेन स च जीवन्मुक्तानाम
विद्यावासनया भवतीति ततो विशेषमाह योगमायावासनयेति ॥७॥

भक्तेः परमपुरुषार्थत्वमाह यस्यां भक्तावेव ननु योगादिषु ॥ अनुसवनमविरतमात्मानं स्थापयंतः स्वयमांसादि
तं अप्रापितं भगवता स्वयमेव दीयमानमपि ॥ अनादरे हेतुः ॥ भगवदीयत्वेनैव परिणतः समाप्ताः सम्पक्का
न्नाः सर्वपुरुषार्थायते ॥ १७ ॥ ननु भगवतोऽति सुलभत्वं दर्शनानामोक्तस्य चातिदुर्लभत्वादि यमतिस्तुतिरेवेत्य
शक्याह ॥ हे राजन् भवता पांडवानां पदनां च पतिः पालकः गुरुः उपदेशादेव उपास्यः प्रियः सुहृत् कुलस्पतिः

यस्यामेव कचय आत्मानमविरतं विविधवजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनं स्थापयंतस्त
यैव परया निर्वृत्त्या त्वपवर्गमात्पतिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमांसादितं नो एवा दियंते भगवदीयः
त्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः ॥ १७ ॥ राजन्यतिगुरुरलभ्यतां यदूनां देवप्रियः कुलपतिः कचकिं करोवः
अस्त्ववमंग भगवान् भजतां सुकुंदो मुक्तिं ददाति कर्हि चित्स्मन भक्तियोगं ॥ १८ ॥ नित्यानुभूतनिज
लाभ निवृत्ततत्त्वमः श्रेयस्य तद्वचनया चिरसु प्लब्धेः ॥ लोकस्पयः करुणया भयमात्मलोकमाख्या
न्नमो भगवते ज्ञेयभायतस्मै ॥ १९ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे ज्ञेयभदेवानुचरिते षष्ठोऽध्यायः

नियतां किं बहुना कच कदा चित्दोषादिषु वः पांडवानां किं करोऽपि आजानुवर्ती अस्तु नामैव तथाः प्यनेषां
नित्यं भजतामपि मुक्तिं ददाति ननु कदा चिदपि सप्रेम भक्तियोगं ॥ १७ ॥ वर्णितमेष भवतारं नमस्करोति
नित्यमनुभूतं यत्रिंरूपं स एव लाभः तेन निवृत्ता तस्मात्स्यसः ॥ अत इव नया देहाद्यर्थमनोरथेन श्रे
यसि विषये चिरं सुप्ता बुद्धिर्यस्य तस्य जनस्य करुणया निर्भयमात्मस्वरूपं य आख्यातवान् तस्मै नमः ॥ पंच
मेष्वध्यायः ॥

तत्फलं चांशतमः प्राप्स्यतीत्याहतेवेति॥ अर्वाक्तनया अवेदमूलया निजलोकयात्रयास्वेकाकृतप्रवृत्त्या आप्नुस्ता
ऽकृतविप्रदासाः॥१२॥ अनुतर्कनयकारि किमर्थोऽयमवतारस्तत्राह अयमिति॥ रजोव्याप्ता नानाजानाना
मोक्षमार्गो यश्चित्ताण्यर्थः॥ तस्यैवैव न्यापश्चित्ताण्यनुत्पन्नान्॥१३॥ अधिकमुपयस्यता एतभ्यो रत्नवर्षे तेषां
वतारयुक्तानि कर्माणि॥१४॥ प्रियव्रतस्य वंशः अवदातः शुद्धः यत्र वंशे पद्यस्मात् अकर्मो मोक्षस्तस्य हेतुं ध

ते च त्वर्वाक्तनया निजलोकयात्रयां धपरं परयाप्नुस्तास्तमस्य धे स्वयमेव प्रपत्तिं पति॥१२॥ अयमवतारो
रजसोपलुप्तकेव न्यापश्चित्ताण्यर्थः तस्यानुगुणान्श्लोकान्गायंति॥१३॥ अहो भुवः सप्तसमुद्रवत्यादीषु
वर्षेषु धिपुण्यमेतत्तर्गायंति यत्र तज्जनामुरारिः कर्माणि भद्राण्यवतारवन्ति॥१४॥ अहो नु वंशो यशसा वदातः
प्रेयव्रतो यत्र पुमान्पुराणः॥ कृतावतारः पुरुषः स आर्चचारधर्मपदकर्महेतुं॥१५॥ को नृस्य कायामपरो नृ
गच्छेन्नमो रथेनाप्यभवस्य योगी यो गमायाः स्य हयत्युदस्तात्यसुत्तपापेन कृतप्रयत्ना॥१६॥ इति ह स्म
सकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवां परमगुरोर्भगवत्तज्जपभारव्यस्य विश्वेष्टा चरितैरितं पुंसां समस्तदुश्च
रिताभिहराणं परममहामंगलाय नमिदमनुश्रद्धया यचितयाऽनुश्रुणोत्याश्रावयति वाचहितो भग
वति तस्मिन् वासुदेवाकांततो भक्तिरनयोरपि समनुवर्तते॥१७॥

मंचचार॥१५॥ अपरः को नु योगी अस्य का

आदिशमप्यनुगच्छेत् यो योगी येन तज्जपभारेण असत्तया अवस्तुत्वेन उदस्तानि स्तायोगमायाः सिद्धीर्वा कृति कथं भूता
कृतप्रयत्नो यासु तदर्थं प्रयत्नं च करोतीत्यर्थः यद्वा कथं भूतो उदस्ताः कृतप्रयत्ना सवितु सुयता अपीत्यर्थः
१६॥ विश्वेष्टा चरितैरितं पुंसां समस्तदुश्चरितमभितो हरतीति तथा परममहामंगलानामप्यनु
च॥ अवहितः सन् अनयोरपि श्रोत्रावपि नोरविशेषेण भक्तिः सम्पन्नो यत्राभवतीत्यर्थः॥१७॥

किंच संप्रचरत्सु प्रवर्तमानेषु नानायागेषु विरचिता अनुष्ठिता अंगक्रिया एषां तेषु पदपूर्वतद्वा सुदेवा एव भावयमानाः
श्रितयनसयजमानो यज्ञभाजो देवाः सूर्यादयस्तान् पुरुषस्य वा सुदेवस्यावयवेषु चक्षुरादि धर्मध्यायतन्तु प
थस्तेनेत्यवयवः अपूर्वपक्षद्वयमीमांसकानां तदानीमेव सस्मत्वेनोत्पन्नं फलमेवापत्तकालांतरफलोत्पादिका कर्म
शक्तिर्वेति तदुक्तं यागादेव फलं तद्विशक्तिद्वारेण सिध्यति स्मृशतयात्मकं वापि फलमेवोपजायत इति तदेव
ह क्रियाफलं धर्माख्यमिति च ननु पद्यं देवताः कर्म प्रधानमिति मतं तर्हि कर्तृनिमग्नपूर्वस्यात् तदुक्तं कर्म
भ्यः प्रागयोग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य वा यागपतशास्त्रगम्यायापरासापूर्वमिध्यत इति अथ देवता प्रधानं कर्म

संप्रचरत्सु नानायागेषु विरचितांगक्रियेष्वपूर्वयत्तक्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदे
वतालिंगानां मंत्राणामर्थं निर्यामकतया साक्षात्कर्तृरपरदेवतायां भगवति वा सुदेवा एव भावयमानाः
त्मनेषु एषमदिकषा यो हविः स धैर्युभिर्गत्य माणेषु सयजमानो यज्ञभाजो देवास्तान् पुरुषावयवेषु ध्यायत इति ॥ ५३ ॥

तु देवताराधनार्थं तदा देवता प्रसादरूपत्वादपूर्वस्य देवताश्रयत्वमेव युक्तं प्रोक्तं एष पूर्वस्येव त्रीत्याद्याश्र
यत्वमुक्तो वा सुदेवाश्रयमपूर्वभावयति उच्यते यदि कतनिष्ठमपूर्वं तर्हि वा सुदेवस्यांतर्गमिणः पुर्वर्तकत्वे
न मुख्यकर्तृत्वादाश्रयमेवापूर्वं न तु तत्प्रयोज्ययजमानाश्रयं शास्त्रफलं प्रयोक्तं रीतिन्यायात् अन्यथा शक्ति
जामप्यपूर्वाश्रयत्वप्रसंगात् तदेतदाह साक्षात्कर्तृरीति देवताश्रयत्वेपि वा सुदेवाश्रयत्वमेवेत्याह पर
देवतायामिति परदेवतात्वे हेतुः सर्वदेवतालिंगानां तत्तदेवताप्रकाशकानां मंत्राण्यथा इन्द्रादिदेवता
स्तेषां निर्यामकतया तस्यैव प्रसादनीयत्वात् फलदानत्वाच्च पुक्तमेवापूर्वाश्रयत्वमित्यर्थः एव भावनमेवा
त्मनेषु एषकोशलं तेन मदितः क्षीणः कषायाः रागादयो यस्य अधपुंभिरिति बहुवचनं नानाकर्मभिः प्रायण इति ॥

अध्यायानां त्रयेणैव मघभाख्या नमीरितं ॥ प्रथमिर्भरताख्या नमतः प्रस्तुयते मतं ॥ सप्तमे भरतोरारजे चिरं यज्ञै
हरियजन् आरध्वकर्मनिर्वाणे हरित्ते त्रेऽभजद्वरिं संचितितः संकल्पेनैव राज्यादौ नियुक्तः ॥ १ ॥ आत्मनो नुरूपान्
भूतादिरहंकार इव भूतस्तत्माणीति संततिवद्बोद्धव्यं तः ॥ २ ॥ भारतमिति स्वनाम्ना ख्यायकत्वेन धर्माघतिशयः सञ्चि

श्रीशुक उवाच ॥ भरतस्तु महाभाग वतो यदा भगवताऽवनितलपरिपालनाय संचितितः तदनुशासनपरः
पंचजनी निष्पन्नरूपदुहितरमुपयेमे ॥ १ ॥ तस्यामुहवा आत्मजान् कान् स्तेनान् नुरूपानात्मनः पंचजनयामास भू
तादिरिव भूतस्तत्माणि ॥ २ ॥ सुमतिं राय्यभूतं सुदर्शनमावराणं धूस्रकेतुमिति ॥ अजनाभं नामैतद्वर्षभार
तमिति यत आरभ्य व्यापदिशति ॥ ३ ॥ स बहुविधोऽस्मिन् हीयतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलतया स्वेस्वेकर्मणि
वर्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्तमानाः पर्यापालयत् ॥ ४ ॥ ईजे च भगवंतं यज्ञं क्रतुं क्रतुं भिरुच्चावचैः अद्यया
ह तग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनंचातुर्होत्रविधिना ॥ ५ ॥

तः ॥ ३ ॥ बहुविधोऽस्मिन् ॥ ४ ॥ यज्ञा अपूयाः क्रतवः सपूयाः तद्वपुंश्चावचैर्महभिरत्येष्वक्रतुभिः अद्यया ईजे च
तानेवाह आहूताः स्वाधिकारेण तस्मात्कृताः ये अग्निहोत्रादयः तेषां प्रकृतिविकृतिभिः ॥ अग्निहोत्रादयो हि
विधाः सकला गयुक्ताः प्रकृतयः विकल्पा गाधिकृतय इति तैर्हि विधेरपीयवानित्यर्थः ॥ अनुसवनमित्यंतं
वाचातुर्होत्रविधिनेत्यंतं वागद्यं ॥ ५ ॥

भा.पं.
२३

एकलः एकः आराधनं समीहमानः कुर्वाणः विविक्तः शुद्धः अतएव उपरतो विषया भिलाषो यस्य उपभूतः
संवद्धः उपशमो यस्य प्रवृद्धमाना नुरागस्य भरेण यत्तद्वत्तद्वीभूतं तद्दयं तस्मिन् शैथिल्यमनुचमो यस्य
आत्मनि देहे उभियमानो रोमपुलककुलरोमां च वंदयत्येककारः समासांतः औत्कंश्यात् प्रवृत्तेन प्र

२३

तस्मिन् वाचकिलस एकलः पुलहाश्रमो यवने विविधकुसुमकिशलयतुलसिकांबुभिः कंद
मूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरत विषया भिलाष उपभूतोप
शमः परां निर्वन्निमवाप ॥१०॥ तयेत्यमविरतपुरुषपरिचर्यया भगवति प्रवृद्धमाना नुराग भ
रदुतद्दयशैथिल्यः प्रहर्षवेगे नात्मन्युभियमानो रोमपुलककुलक औत्कंश्यात् प्रवृत्तेन प्राण
यवाष्पनिहृद्वाचलोकनयना एवं निजरमणारुणचरणारविंदानुध्यानपरिचितभक्तियोगे
नपरिच्युतपरमाह्लादगंभीरद्दयहृदावगाढधिषणास्तामपि क्रियमाणं भगवत्सपर्यायस
स्मार ॥११॥

एयवाष्पे निरुद्धो वलोकोपयोः तेन यनेयस्य सः एवं वर्तमानस्तामपि भगवत्सपर्यायस स्मारेत्पुत्रयः
तव हेतुः निजरमणस्वप्नीतिदालुर्ये अरुणो चरणारविंदे तयो रनुधाने तपरिचितः समद्धो भक्तियो
गतेन परिच्युतः सर्वतो व्याप्तः परम आह्लादः परमानंदो यस्मिन् गंभीरद्दयहृदे तस्मिन् वगाढनिमगा
धिषणायस्य ॥११॥

राम०
२३

एवंभूतया कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्य भक्तिरजायते तत्रयः ॥ क्व अंतर्हृदये य आकाशः सा एव शरीरमभिव्यक्तिस्थ
नपस्यतस्मिन् ब्रह्मणि कीदृशो महापुरुषरूपस्योपलक्षां आकारो यस्य तस्मिन् ॥ किंच ॥ श्रीचन्सादिभिरुपलब्धि
ते ॥ निजपुरुषाणां नारदादीनां तददिनिखितवन्निश्चलतया स्थितेन पुरुषरूपेण आत्मनि स्वमनसि विरोचमाने
कीदृशी भेक्तिः ॥ अत्यन्तातिशयेन एधमानो रयो वेगः प्रकर्षीयस्थाः ॥ एवमनुवगमवर्षाणामयुतानितेषां सहस्रतय

एवं कर्मविशुद्धाविशुद्धसत्त्वस्याऽतर्हदयाकाशशरीरेव ह्यणि भगवति वासुदेवे महापुरुषरूपोप
लक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभचनमालाऽरिदरगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषत्त्वस्त्रिखितेनाऽत्मनि
पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां भक्तिरनुदिनमेधमानरया जायते ॥ ७ ॥ एवं वर्षायुतसहस्रपर्यं
तावसितकर्मनिर्वाणवसरोऽधिभुज्यमानं स्वतनयेभ्यो रिक्तं पितृपैतामहं यथादायं विभज्य स्व
यं सकलसंपन्निकेतां स्वनिकेतात्पुलहाश्रमप्रववाज ॥ ८ ॥ यत्र हवाच भगवान्हरिरघापितत्रत्यानं
निजजनानां चात्मल्येन संविधाप्यते इच्छारूपेण ॥ यत्राश्रमपदान्मुभयतो नाभिभिर्दधन्नैश्चक्रनदी
नामसरित्स्वरासर्वतः पावित्री करोति ॥ ९ ॥

यंतकालेवसितोनिश्चितः कर्मनिर्वाणवसरः राज्यभोगादृष्टसमा
प्ति समयोयेन सः अधिकृत्य भुज्यमानं रिक्तं धनं यथाविभागं विभज्य सकल संपदां निकेतात् ॥ आश्रयात् स्वगृहा
त् पुल्लहाश्रमं हरिते च प्रवव्राज ॥ ८ ॥ यत्र ह्येव विद्याधरकुंडे ॥ वा न स लंपकं कर्तुं तेन संनिहितः क्रियते भक्तानामपेक्ष
तेन रूपेण संनिहितो भवतीत्यर्थः ॥ आश्रमस्थानानि उभयतश्च पर्यध्यानाभिर्येषां तैर्दृष्टव्यैः शिलामध्यगते

अत्रैः चक्रनदीगण्डकीसरिताश्रयायवित्रीकगतिः

अथमेभजतो विसृज्य तस्य कर्मांतरायतः ॥ एण रक्षा प्रसक्तस्य जातमे एत्वमीर्यते ॥ रूपयापि कृतः संगः पतनायेव
योगिनः इति प्रदर्शयन्नाह भरतस्ये एयोषां ॥ नैयमिकं नित्यने मित्रिक विधिप्राप्तं अवश्यकं अर्थप्राप्तम्
त्रैकगुणं ॥ कृतमभिषेकादिकं येन ब्रह्माक्षरं प्राणं जपन् ॥ उदकांतेन घास्तीरे जलाशयाभ्यां शंन्याः
समीपे पीयमाने आत्मा सत्तया पीयमाने सति ॥ तावदेव तत्त एव अविदूरे ए संनिधौ मगपते ॥ सिं

श्रुक् उवाच ॥ एकदा तु महानद्यां कृताभिषेकं नैयमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभिगणानो भूहर्तृत्रय
मुदकांत उपविवेश ॥ तत्र तदाराज नृहरिणो पिपासया जलाशयाभ्यां शमे कैवोपजगाम ॥ तया ये
पीयमान उदके तावदेवा विदूरे ए न दतो मगपते रुद्रादौ लोकभयं कर उदपतत् ॥ तमुपश्रुत्य
सामगवधः प्रकृतिविक्रवाचकित निरीक्षणा सुतरामपि हरिभयाभिनिवेशव्यग्रदया पारि
प्लव दृष्टि रगत तृष्णाभयात् सहै सेवोच्चक्राम ॥ २ ॥ तस्या उत्पतन्त्या अंतर्वत्या उरुभयावगलि
तो योनिगतो गर्भः स्त्रोतसि निपद्यता तत्प्रसवोत्सर्प्य ए भयस्वेदनातुरा स्वगतेन वियुज्यमाना क
स्यां द्विदर्यां कृष्णसारसतीनि पपात अथ च ममार ॥ ३ ॥

हस्य उवाच ॥ महानादः उद्धतः ॥ प्रकृत्या स्वभा
वत एव विक्रवाच्याकुला ॥ सुतरां तु हरिभयस्याभिनिवेशो न व्यग्रव्याकुलं हृदयं यस्याः पारिप्लव
दृष्टिः परिभ्रांतनेत्रा ॥ नगतान् घातयस्याः उच्चक्राम नदीमुच्च्वं घितवती ॥ २ ॥ अंतर्वत्याः गर्भिण्या उरुभ
येन स्थानाद्विचालितो यो भेर्निर्गतः स न स्त्रोतसि प्रवाहे निपतितः तत्प्रसवो गर्भयातः उत्सर्प्य ए मु
ल्लयने भयच एतैः स्वदेनातुरा पीडिता दर्या गिरिगुहायां हरिणवधः पयात अथानंतमता च ॥ ३ ॥

धतानि भगवद्भूतानियेन सभगवन्तं सूर्यमंडलेऽभ्युपतिष्यन्नेतदुहोवाच इत्यब्रवीः ॥ कीदृशः एण पाह रिण्णाञ्जिनमैणो यंतदेववासस्तेन अनुसवनाभिषेकेणार्द्रः कपिशश्चयाः कुटिलाजटास्तासां कलायेन च विरोचमानः सूर्यप्रकाशिकयाज्ञचाहिरामयंधोयः सदा सवित्तमंडलमध्यावतीत्यादिनोक्तं ॥ ऊजिहानेज्जुक्कतिमसति सकारास्तंतपाटे सनंतात्पचाद्यच अर्थस्तु स एव ॥ १२ ॥ परो रजः रजसः प्रकृतेः परं शुद्धसत्त्वात्मकं सवि

इत्थं धत भगवद्भूत एणो या जिनवाससां अनुसवनाभिषेकां कपिशकुटिलजटाकुलापेन च विरोचमानः सूर्यश्च भगवन्तं हिरामयपुरुषं ऊजिहाने सूर्यमंडलेऽभ्युपतिष्यन्नेतदुहोवाच ॥ १२ ॥ परो रजः सवित्तु जातवेदो देवस्य भगो मनसे दं ज जानसुरे तसादः पुनराविश पच खं ह संग धाणं षड्गिरामिम ॥ १३ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे पारमहंस्यां सहितायां पंचमस्कंधे भगवत्परिचर्यायां सप्तमोऽध्यायः ॥

तुर्देवस्य सूर्यस्य भर्गः स्वरूपभूतं तेजः जातं वेदो धनं कर्मफलं यस्मात्तत्कर्मफलदमित्यर्थः अत्र हेतुयत्नमनसैवेदं विश्वं ज जानससर्ज पुनश्च अदः सखं विश्वमंतर्यामिरूपेण प्रविश पग धाणं कांक्षन्तं हं स जी च सुरे तसा विक्कत्ता विचखे पशपतिपालयतीत्यर्थः नृषु सीदति उपाधितया तिष्ठतीति नष्टबुद्धिः तस्याः रिगिरिं गिरां गतिं रात्रीति नष्टि गिरां वा कंदसीत्यमिष्वैरूपत्वाभावः तभर्गा इमः शरणं ब्रजामः पंचमे

सप्तमोऽध्यायः ॥

इति एवं कृतोनुषंगः आसक्तिर्धेन मगजदुनामगायत्रेण सहस्त्रेहेनानुबद्धं दयं येन ॥ ८ ॥ स्नेहानुबन्धमेव प्रपंचयति
कुशकुसुमेत्यादिना स्वधयतीत्यनसाल्लवकाः श्वानः यदा भयं शुकमानो भवति तदा तेन सह वनं समाविशति ॥ ६ ॥ अति
शयितः प्राणयभरो यस्य तद्दयं यस्य सः ॥ १० ॥ वषयति भरतः प्रकृतिस्थेन स्वस्थेन स्नातभूयान् ॥ ११ ॥ अन्यदा अदर्शनस

इति कृतानुषंग आसनशयनाटनस्थानाशनादिषु सह मगजदुनास्नेहानुबद्धदय आसीत् ॥ ८ ॥ कुसुम
कुशसमित्पलाशफलमूलोदकाभ्या हरिष्यमाणो वकसाल्लवकादिभ्यो भयमाशंसमानः सह हरिण
कुण केन वनं समाविशति ॥ ६ ॥ पश्चिमेषु च मुग्धभावेन तत्र तत्र विषक्तमतिप्राणयभरदयः कार्प्येण
तत्स्वंधेनोद्धति ॥ एवमुत्सर्गैरसिचधायोपलालयन्मुदं परमामवाप ॥ १० ॥ क्रियायां निर्वर्त्यमानाया
मंतरालेप्युत्थायोत्थापयदेनमभिचक्षीत तर्हि वाचसवर्षयति प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मात्प्राशिष्य आ
शास्ते स्वस्ति स्ताद्धत्सते सर्वत इति ॥ ११ ॥ अन्यदा भशमुद्दिग्ममनानखइविण्डवकपाः सकरुणम
तितर्षेण हरिणकुणकविरहविह्वलदयसंतापस्तमेवानुशोचनकितकश्मलं महदभिरभित
इति होवाच ॥ १२ ॥ अपिबतसवैकपाणाण बालको मतहरिणी सुत अहो ममानार्यस्य शठकिरात्म
तेरक्तसुकृतस्य कृतविश्रंभ आत्मप्रत्ययेन तदविगणयन्सुजनइवागमिष्यति किं ॥ १३ ॥

करुणं यथा भवत्येवमनुशोचन्निति होवाचेत्यवयव ॥ अतितर्षेण अत्यौत्सुकेन ॥ हरिणकुणकविरहेण विह्वले
दयसंतापो यस्य ॥ कश्मलमोहं प्रापितसुन ॥ १२ ॥ अपीतिसंभावनाया बनेत्यनुकपायां ॥ अहो इति स्वदेश
ठकिरातयोरिव चंचनं पराकुरोचमतिर्यस्य ॥ अक्तसुकृतस्य निभीगस्य ममतठाक्यादिकमगणायन्न
चिंतयन्नागमिष्यति किं ॥ अपराधाच्चिंतने हेतुः आत्मप्रत्ययेन स्वचित्तशुद्धाक्तविश्वासः सन्सुजनो न यथा

गणयति तद्धत ॥ १३ ॥

एणकुणकंहरिणबालकं॥अपविहंबंधुमिस्सक्तं॥इति एतैः कृपाणांत्वादिहेतुभिर्याचुकंपातयाअनयत्॥४॥कतो निजः
स्वीयइत्यभिमानोयेनयोषाण्णदिनापालनंवकादिभ्योरक्षणांप्रीणनंकडयनादिनालालनंचुंबनादिनाएतैर्य
दनुध्यानमासक्तिस्तेनआत्मनोनियमाःस्नानादयःयमाअहिंसादयःतस्मैहिताईश्वरपरिचर्यादयश्चप्रत्य

तंत्वेणकुणकंकृपाणस्त्रोतसाऽनूत्यमानमभिवीक्ष्यापविहंबंधुरिवाचुकंपमाराजर्षिर्भरतआदायम
तमातरमित्पाश्रमपदमनयत्॥४॥तस्यहवाएणकुणकेज्जैरेतस्मिन्नक्तनिजाभिमानस्याहरहस्त
त्पोषणपालनलालनप्रीणानुधानेनात्मनियमाःसहयमाः॥पुरुषपरिचर्यादयएकैकशःकतिपयेना
हर्गणोनवियुज्यमानाःकिलसर्वाएवोदवसन्॥५॥अहोबतायंहरिणकुणकःकृपाणैश्वररथचरण
परिभ्रमणरयेणस्वगणसुहृदंधुभ्यःपरिचर्जितःशराणंचमोपसादितोमामेवमातापितरौभ्रातृजाती
न्योथिकाश्चेवोयेयायनान्यकंचनवेदमप्पतिविश्रध्वश्चअतएवमयामत्परायणस्यपोषणपाल
नप्रीणनलालनमनस्तयूनाऽनुयेयशराणापेक्षादोषाविदुषा॥६॥नूनत्कार्याःसाधवउपशमन
शीलाःकृपाणसुहृदएवविधार्थेस्वार्थानपिगुरुतरानुपेक्षन्ते॥७॥

हमेकैकशोवियुज्यमानाःसंतःक
तिपयेनार्हगणोनसर्वेउन्सत्तावभूवुः॥५॥आसक्तिंप्रपंचयतिअहोइत्यादिनाइत्तिकृतातुषंगइत्येतत्पर्यंत
न॥ईश्वररथचरणकालचक्रंतस्यपरिभ्रमणवेगेनस्वगणादिभ्योविभ्रंशितमाइतिमांचशराणंप्रापितसामे
वमातापित्रादिबुधाजयेयायप्राप्तःयोथिकानूपयसंचातिनः॥अनस्तपुनाएतन्निर्मितममस्वार्थोभ्रनयतीति

॥७॥तदेवाहन्नहानि॥७॥

इतिबद्धाप्रलणो-च्छायबहिर्निर्गत्पतनचुरखातभभागेपलंभसंभ्रांतदृश्यञ्चाह॥ किंवेति॥ अरेअहेअनयाकित्याकिंवा
तपश्चाचरितंतपस्विन्यासभागाय॥ यद्यस्मादियंसविनयकल्लसारतनयस्तनुतराः सुभगाश्चशिक्तमाश्चस्व
राश्चस्वरायधुतेषायदानातत्रतत्रा कितानापक्तिभिः इविणमगस्तनुरहितस्यअतएवातुरस्पदः स्वितस्पममइवि
णमगस्तचयतीसतीस्वात्मानचताभिः कृतमडनं द्विजानायज्ञभूमिकरोति॥ यस्मिन्देशमगः कस्यस्त्रस्मिन्
धर्मान्निबोधतेति स्मते॥ २०॥ तावदुदितेचंद्रे मगं दृष्ट्वा स्वमगत्वंसंभावयन्नाह॥ अपिस्विदिति॥ २१॥ चंद्रशिम

किंवाअरेआचरितंतपस्तपस्विन्याऽनयायदियमवनिःसविनयकल्लसारतनयस्तनुतरसुभगशिव
तमाऽस्वरस्वरपदयंक्तिभिर्द्विविणविधुरातुरस्पदपाणस्पममइविणमदवीसूचयंत्यात्मानंचसर्वतः
कृतकौतुकं द्विजानांस्वर्गापवर्गकामानां देवयजनं करोति॥ २०॥ अपिस्विदसौ भगवानुदुपतिरेनमगाय
तिभयात्तमत्मानंरंमगबालकंस्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकपयाकपाणजनवत्सलः परिपातिं किं चात्म
जविश्लेषज्वरददहनशिखाभिरुपतप्पमानदृश्यस्थलनलनीकं मासुपसतमगीतनयंशिशि
रशांताचुरागगुणितनिजवदनसलिलामतमयगभस्तिभिः स्वधयतीतिवा॥ २२॥ ॥ ।

स्पर्शसुखंप्राप्त्वाह॥ किंवेतिसंभावनायांआत्मजविश्लेषेणज्वरस्तायः सावदददहनः तस्यज्वालाभिरुपतप्प
मानादृश्यरूपास्थलनलिनीयस्यजलस्यपमंतायंसोक्ष्णममितिस्थलग्रहणं॥ उपसन्नोमगीतनयोयेनतंमा
चंद्रः स्वधयतिशांतिंगमयति केः शिशिरंचतच्छांतंचमप्यनुरागेणगुणितंचआवर्तितंपुनः पुनःस्ववतय
द्वदनसलिलंतदेवामृतमयागभस्तयः तैः लोके हिमंत्रवादिनोवदनसलिलैस्त्रापंशमपंतीतिप्रसिद्धं॥
उपसज्यमगीतनयइतिपाटेमनोरथांतरमेतत् उपसत्पमगीतनयः किंवा मांस्वधपिष्यतीतिशेषंसमानं॥ २२॥

शथाणिकोमलनाणनि॥१४॥नैकचरोपयचरःसूकरादिर्यद्वाएकएवचरतियःकुरस्वभावोवाद्यादिर्नर्भक्षयतिकिं॥१५॥
सकललोकस्पक्षेमोयस्मान्सज्जयोयस्यवेदत्रयीआत्मास्वरूपंयस्यसःसूर्योनिम्नोचतिअस्त्रंयातिमगवध्वा
न्यासेनिक्षेपभूत॥१६॥हरिणएवराजकुमारःआगत्यमांअयिस्विस्तुखपिष्यतीत्यत्रयःकिंकुर्वन्विविधैरुपचि

अपिक्षेमोणस्मिन्नाश्रमोपवनेशष्पाणिचरंतंदेवगुप्तंदक्ष्यामि॥अपिनवकःसालावकोन्यतमोवा
नैकचराएकचरोवाभक्षयति॥१५॥निम्नोचतिहभगवान्सकलजगत्क्षेमोदयस्त्रय्यात्माऽद्यापिममन
मगवधस्यासआगच्छति॥१६॥अपिस्विदक्तसुकृतमागत्यमांसुखयिष्यतिहरिणराजकुमारोविवि
धरुचिरदर्शनीयनिजमगदारकविनोदैरसंतोषंस्वानामपनुदन्॥१७॥स्त्वेलिकायांमामघासमाधिना
आमीलितदृशंप्रेमसंरंभेणचकितचकितआवत्पपषदयरुषविषाणायोणालुठति॥१८॥आसादित
हविषिबर्हिषिदूषितमयोपालध्वोभीतभीतसपद्युपरतरासत्तधिकुमारवदवहितकरणाकलाय
आस्ते॥१९॥

रेदर्शनीयेनीजैर्मगदारकविनोदैःस्वीयानांखेदमपनुदन्॥१७॥संभवतिचैतदित्याह॥स्त्वे
लिकायांक्रीडायांमघायःसमाधिस्तेनामीलितेदृशोयेनतंमांप्रेमसंरंभेणप्राणायकोपेनपषत्जलबिंदुःत
द्ददयरुषेणमदुनाविषाणायोणालुठतिसंघटयति॥१८॥आसादितंहविर्यस्मिनतस्मिनतस्मिनबर्हिषिद
भेदंताकर्षणदिनाचापत्तेनदूषितेसति॥दूषित्वेतिपाटेवर्हिषिविषयेदुषणंकृत्वेत्यर्थः॥मयाषिक्निप्तःसन्तक
णमेवोपरतक्रीडोनिश्चलआस्ते॥१९॥

अहोकसंधीराणामार्गान्नयः ॥ हंभंशमेवाह ॥ यद्यतः विसृक्ताः समस्ताः संग्रायेन विविक्तं पुण्यं शरणं यस्या
आत्मवतो धीरस्य मम मनः सर्वेषां भूतानां आत्मनि वासुदेवे समावेशितं समाहितं च निश्चलं सत् आरात्
दुरादेव सुखावगलितं निःसृतं केन समावेशितं ॥ तस्यानुश्रवणं दिधमियोगेन अभिनिवेशेन अश्रूणाः

अहोकसंधीराणामात्मवतामनुपपत्त्यात्पद्विसृक्तसमस्तसंगस्य विविक्तपुण्यं शरणं
आत्मवत आत्मनि सर्वेषां आत्मनां भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननं संकीर्तनाराधना
नुस्मरणं भियोगेनाश्रूयसकलया मेन कालेन समावेशितं समाहितं कालेन मनस्तत्तु पुनः
ममाबुधस्य आरात् मगसुतमनुपरिसुखाव ॥ २६ ॥ इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य मगीमातरं पु
नर्भगवत्तेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं सांलगां मपुलस्तपुलहाश्रमं कालं जरात्सु त्या
जगाम ॥ २७ ॥ तस्मिन्नपि कालप्रतीक्षमाणः संगच्छ भशसुदिग् आत्मसहचरः शुष्कपात
एवीरुधावर्तमानो मगत्वे निमित्तावसानमेव गणयन् मगशरीरं तीर्थोदकं क्लिन्नमुत्सस
ज्ज ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भरतचरिते षष्ठोऽध्यायः ॥

न कालेन ॥ २६ ॥ निगूढो नाविष्कृतो निर्वेदोऽप्येन सांलवत्तोपलक्षितं गामं कालं जरात्पत्रहरिणं जातं तस्मात्प
र्वतात् ॥ २७ ॥ आत्मैव सहचरो यस्य एकाकी प्रतीक्षा एव प्रपंचः मगत्वे निमित्तेति ॥ तीर्थोदकेन क्लिन्नमा

इति पंचमः स्कंधः ॥ २८ ॥ इति षष्ठः अध्यायः ॥

मगदारकवदाभासमानेन॥भगवदाराधनलक्षणत्कर्मणश्चविभंशितः॥प्रारध्वकर्मत्वेहेतुःकथमितरथेति सा
तास्वपुत्रवत्कथमासंगः स्यात्पूर्वपरित्यक्तादुत्पजाऔरसायेन॥अतरायेणविहतंयोगारंभायस्यआत्मा

एवमघटमानिमनोरथाकुलहृदयोमगदारकाभासेनस्वारध्वकर्मणयोगारंभाणतोविभंशि
तःसयोगतापसोभगवदाराधनलक्षणम्॥कथमितरथाजातंतराणकुणकआसंगःसाक्षा
त्तिःश्रेयसप्रतिपत्ततयाप्राकृपरित्यक्तदुत्पजहृदयाभिजातस्य॥तस्यैवमंतगयविहतयोगारं
भाणस्परार्जोर्धेर्भरतस्यतावन्मगाभकपाषाणपालनप्रीणनलालनानुषंगेणविगणयतआत्मा
नमहिरिवाखुच्चिलदुरतिक्रमःकलःकरालरभसआपद्यत॥२३॥तदानीमपिपार्श्ववर्तिन्या
त्मजमिवानुशोचंतमभिचीक्षमाणमगावाभिनिवेशितमनाविसृज्यलोकमिमंसहमगेण
कलेवरंमतमनुनमतजन्मानुस्मतिरितरचन्मृतोमगशरीरमवाप॥२४॥तत्रापिहवाआत्मा
नोमगत्वकाराणभगवदाराधनसमीहामुभावेनानुस्मत्यभशमनुतप्यमानआह॥२४॥

नमविगणयतःआत्मचिंतामकुर्वत॥तावदेवताव्रवेगःकालोमत्सुसमयश्चापघत॥२३॥लोकंदेहंमगेण
सहितंविसृज्यप्राकृतइवमगशरीरमवायकथंभूतःकलेवरंमतमनुनमतानविनद्यापूर्वजन्मानुस्म
तिर्यस्य॥२४॥आहस्वचितो॥२५॥

पुत्रस्नेहेऽनुबधमनोयस्य ॥ जडस्पृगाहंस्थानधिकारासमावर्तनात्संस्कारानविदधानस्तमुपनीय उपनीतस्य
पुनःशौचादीनस्तस्यानभिप्रेतानपिशिक्षितवान् तत्रहेतुः ॥ अनुशिष्येन हि भाव्यपितुः सकाशात्पुत्रेणेति ॥ ४ ॥
सापिचपितुः शिक्षानिबधनिचत्तये असधीचीनमसमीचीनमिव करोति स्म ॥ ॥ उपाकरणवेदव्रताघनतरं
आवणादिमासेषु वेदानधापपिष्यन्नादौ तावद्वा दूतिभिः सह प्राणवशिरः सहितान्त्रिपदी चैत्रादिवनुरो

तस्यापि हवा आत्मजस्य विप्रपुत्रस्नेहानुबधमना आसमावर्तनात्संस्कारान्यथोपदेशं विदधा
न उपनीतस्य च पुनः शौचाचमनादीनकर्मनियमाननभिप्रेतानपि समशिक्षयत् ॥ अनुशिष्येन हि
भाव्यपितुः पुत्रेणेति ॥ ४ ॥ स चापितु दुहपितु संनिधावेवासधीचीनमिव स्म करोति ॥ ॥ च्छंदां स्पृधा अ
यिष्यन्सहव्यादूतिभिः स प्राणवशिरस्त्रिपदी सावित्री गैश्ववासंतिका न्मासानधीयानमप्यऽसमवे
तरूपग्राहयामास ॥ ॥ एवं स्वतनुज आत्मन्यनुरागावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशु
श्रवणाद्योपकुर्वाणकस्य कर्माणनभियुक्तान्यपि समनुशिष्येन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमनुशा
स्य स्वयं तावदनधिगतमनोरथः कालेनाप्रमत्तेन स्वयंग्रहावप्रमत्त उपसंहृतः ॥ १ ॥ ६ ॥

मवेतरूपं पथाभवत्येवंग्राहयामास ॥ तावतापि कालेन स्वराज्यपूर्वादियुक्तं व्यादूत्यादितस्पनागतमित्यर्थः ॥
आत्मभूते स्वतनुजे अनुरागाणवेशितचित्तयेन शौचादीन्याप्योपकुर्वाणकस्य सावधित्रह्यचर्यचतः कर्मा
णितनीनभियुक्तानि अनादितान्यपि तं पुत्रप्रत्यनुशास्यापि अप्राप्तपुत्रयादित्यमनोरथः स्वयंकालेनोपसंहृतः
मत्त इत्यर्थः ॥ अनुशासननिर्वधे पुनस्तमेव हेतुमाह ॥ अनुशिष्येन भाव्यमित्यसत्रयागप्राग्रहोयस्य ॥ १ ॥ ६ ॥

नवमेजडविप्रत्वेतत्परागाद्यभावतः॥ भद्रकालीपशुत्वेपिनिर्विकारत्वमीर्यते॥ पितुः प्राप्तात्मविज्ञानोभरतोमगतं
गतः प्रारध्वकर्मवेगेनतदंतेजडविप्रतां॥ अंगिरसगोत्रजानांप्रवरस्पशमदमतपः॥ स्वाध्यायाध्यायनत्यागसंतोष
य्यादिभ्योन्नदानादि विद्याकर्मविद्याआत्मज्ञानंरेहादित्यतिरिक्तभोक्तात्मज्ञानंआनंदोधर्मसपत्तिजः॥ आत्मा

श्रीशुक उवाच॥ अथकस्यचित्द्विजवरस्यांगिरसप्रवरस्पशमदमतपः॥ स्वाध्यायाध्यायनत्यागसंतोष
नित्तिताप्रश्रयविद्याऽनसूयाऽत्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपोदायगुणानवसोदर्याः॥
अंगजावभूवुःमिथुनंचयवीयस्यांभायाया॥१॥ यस्तत्रपुमांस्तं परमभागवतंराजर्षिप्रवरंभरतमुत्स
ष्टमगशरीरंचरमशरीरेणविप्रत्वंगतमाहुः॥२॥ तत्रापिस्वः जनसंगाच्चभशमुद्विजमानोभगवतःकर्म
बंधविधंसनप्रवाणस्मरणगुणविवरणचरणारविंदयुगलंमनसाविदधदात्मनः॥ प्रतिघातमाशं
कमानोभगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडांधवधिरस्वरूपेणदर्शयामा
सलोकस्य॥३॥

नासदृशःश्रुतादयोगुणयोगेष्टान्तेसमानोदरानवपुत्रावभूवुःयवीयस्यांकनिश्यायांच
मिथुनंस्त्रीपुरुषयुग्मं॥१॥ उस्तस्यमगशरीरंयेनतंशुचीनांश्रीमतांगेहेयोगप्रयोभिजायतइतिस्मृतेः॥ तत्रापि
चान्यसंगादात्मनोभंशमाशंकमानश्वात्मानमुन्मत्तादिरूपेणदर्शयामासेत्पचयः किंकुर्वन्॥ कर्मबंधविधं
सनंप्रवाणगुणानांविवरणांकथनंचयस्पतभ्यागवतश्चरणारविंदयुगलंमनसाविशेषेणधारयन्प्रतिघातं

कायाहितुः॥ अनुस्मृतास्वीयपूर्वजन्मनामवलिः परं
परायेनसः॥३॥

भा.पं.
२६

अतएवशीतोष्णदिषनावतांगः विचचारेत्यत्रयः कीदृशः पीनः पुषः संहननांगः संहन्यंते निविडी भवंति स्म अं
गानियस्य कटिनावयव इत्यर्थः ॥ स्थंडिलसंवेशनं भूमिशयनं ॥ अनुमर्दनं मर्दनाभावः अमज्जनं स्त्रानाभा
वः तेर्यदजः तेनाप्रकटं ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मंते जोयस्य ॥ यथामहामणिरनभिव्यक्तते जाभवति कुन्सितेन
पटेनावताकटिर्यस्य ॥ उरुमषिणा अतिमालिनेन ॥ नतत्वनस्तं जानंति येनैर्जनैस्वमतः सत् ॥ १५ ॥ यदा तु परेभ्यः

शीतोष्णवातवर्षेषु वषट्त्वानावतांगः पीनः संहननांगः स्थंडिलसंवेशनानुमर्दनामज्जनरज
सामहामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटावृतकटिरुपवीतिनोरुमषिणा द्विजातिरिति
ब्रह्मबंधुरिति संज्ञयात ॥ जनावमतो विचचारा ॥ ११ ॥ यदा तु परत आहारं कर्मवेतनतर्द्धह
मानः स्वभ्रातृभिरपिकेदारकर्मणि निस्तपितस्तदपि करोति किंतु न समविषमन्यूनमधिक
मिति वेदकणापि कफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यप्यमतवदभ्यवहरति ॥ १२ ॥

कर्ममूल्येनाहारमपेक्षमाणे भवति तदा केदारकर्मणि शालिह्वेत्रकर्दमविलोडनादौ आहारप्रलोभनेन नि
युक्तः सन्नकरोति किंतु अत्र कर्दमस्य प्रक्षेपेक्षेत्रं समं भवेत् ॥ इतः उद्धरणं विषमं स्यादित्यादि नेवेदभ्रा
तृभिर्दत्तान् कणादीन्यप्यमतवद्भुंते कणाश्चूर्णीतंदुलः पिण्णकं तैलपत्रोद्धतं तिलकिटं ॥ फलीकराणु
षाः कुल्माषाः कीठद्वयाः माषाः स्थालीपुरीषं स्थालीलयंदग्धानं ॥ १५ ॥

राम
२६

सपत्नैः समर्प्यः अनुसंस्थया अनुमरणेन सप्तम्यंतपाटेऽप्यपमेवार्थः न्यवस्ततनिवर्त्तिनुमैकन निवत्ता इत्यर्थः यदा ७
भिभाष्यमाणस्तदा तदनु रूपपाणिप्रभाषते मूल्यमंतरेण बलाद्यत्र कर्मकार्यते सा विधिः वेतनमूल्यं विम्यादिभिह
पसादितमत्र मभ्यवहरति परं भुंक्ते केवलं न त्विंद्रियप्रीतये अत्र हेतुद्वयमाह नित्यं सदा निवर्त्तन निमित्तं यस्या

अथ यवीयसी द्विजसती स्वगर्भजातं मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसंस्थया पतिलोकमगात् ॥
पितर्युपरतेभ्रातरा एवमतत्प्रभावविदस्त्रयां विद्यायामेव पर्यवसितमतयो न परविद्यायां जडमतिरिति भ्रा
तुरनुशासननिर्वंधात् न्यवत्सतः सच प्राक्तैर्हि पदपशुभिरुन्नतजडबधिरैरपि भिभाष्यमाणो यदा त
दनु रूपपाणिप्रभाषते कर्माणि च सकार्यमाणाः परे कृया करोति विधितो वेतनतो वा याच्ययाथ दृक्पा
वोपसादितमूल्यं बहुमिच्छं कदन्नवाभ्यवहरति परं नैंद्रियप्रीतिनिमित्तं नित्यं निवर्त्तन निमित्तं स्व
सिद्धविशुद्धानुभवानंदस्वात्मलाभाधिगमः सुखदुःखयोर्द्वंद्वनिमित्तयोरसमावितदेहाभिमानः ॥

तत्त्वात्कष्टान्यः स्वसिद्धः अभिव्यंजकस्त्यः विशुद्धः केवलो यो नुभवः स एवानंदरूपः स्वात्मा तस्य लाभः
एवंभूतो ह्यमिति ज्ञानंतस्याधिगमः प्राप्तिरस्ति यस्य द्वंद्वानिसन्मानावमानादीनि तद्वेतु कथोः सुखदुःख
योरकृतदेहाभिमानः तस्मात्त्रैंद्रियप्रीतिनिमित्तमभ्यवहरतीत्यवयवः ॥ १२ ॥ ॥

भा.पं.
३०

वधलराजस्पपणिः पुरोहितत्वेन वर्तमानश्चोरः तदभिमंत्रितं भद्रकालीमंत्राभिमंत्रितं ॥ १४ ॥ धनमदाएवरजः तेने
निसिक्तं तपत्रमर्यादिमनोयेषां भगवत्कलायुक्तवीराणां ब्राह्मणानां कुलतुच्छीकृत्यथैव वर्तमानानां यत्कर्म तदु
पलभ्य देवी उच्चवाटप्रतिमात्पक्तावहिर्निर्गता ॥ कथं भूतमालभनं ॥ स्नानायामपि आपत्कालेऽनुज्ञातायाम
पि हिंसायामनदुशातं भद्रकालीत्यंतगर्ध ॥ अमर्षोऽपराधासहनरोषश्च येषो दाहनंतयोरो वेशस्तस्पर

३६

अथ वधलराजपणिः पुरुषपशोरसगासवेन देवी भद्रकाली यक्षमा एतदभिमंत्रितमसिमतिक
रालं निशितमुपाददे ॥ १५ ॥ इति तेषां वधलानां रजस्तमः प्रकृतीनां धनमदरजगत्सिक्तमनसां भगवत्क
लावीरकुलकदशीकृत्यात्पथेन स्वेरविहरतां हिंसाविहाराणां कर्मातिदारुणं यत्तत्र ह्यभूतस्पसात्ता
तत्र ह्यर्षिसुतस्य निर्वरस्य सर्वभूतसुद्धः स्नानायामप्यननुमंतमालभनंतदुपलभ्य व्रह्मतेजसाति
दुर्विषहे एतददत्यमानेन वयुषा सहसोच्चैः सैव देवी भद्रकाली ॥ १६ ॥ भयममर्षरोषावेशरभस
विलसितभकुटिविटपकुटिलदंष्ट्ररुणक्लृण्टोपातिभयानकवदनहंतुकामेवेदमहादहासम
तिसंरंभेण विमुंचतीततज्ज्यत्पपापीयसां दुष्टानां तेनैवाहिना विवकूशीर्धूम्रगलास्त्रवंतमसगास
वमत्पुष्पसहगणेन निपीपातिपानमदविक्कलेद्यैस्तरां स्वपार्षदैः सहजगौननर्तचविजहारचशिरः कं
दुकलीलया ॥ १७ ॥

भसेन वेगेन विलसितत्रजं भित्तोभकुटिलक्लृण्टो विटयः शाखाकुटिलादंष्ट्राश्च अरुणीनीच
णनिचतेषामाटोपः संभ्रमस्तेनातिभयानकवदनं यस्याः इदं तु जगद्धनुर्मुच्यते ॥ महातमदहा संसनादं हा
संततः स्थानादुत्पत्य विवक्ता निक्षिन्नानिशीर्षाणि येषां गणनपरिवारेण सहशिरां स्पृक्कदुकानितेषालीलया

चिकीडिव ॥ १८ ॥

राम.
३०

तस्यरागादिराहित्यमलौल्यचैवमीरितं॥अथान्यच्चरितं ग्राहचित्रं मत्पावसंभ्रमं वधलपतिः श्रुद्धसामंतश्चोरा
राजः॥आलभत आलधुं प्रवृत्तः॥१३॥देवाद्यधनविमुक्तस्य पशोः तमसा व्याप्तायां निशितत्रापि निशीथसमये

अथ कदाचित्कश्चिद्वधलपतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः॥१३॥तस्य हदैव
मुक्तस्य पशोः पदवीं तदनुचराः परिधावंतो निशि निशीथसमपेतमसा वता मनधिगत
ग्रशवः आकस्मिकेन विधिना केदारान्वीरासनेन मगवराहादिभ्यः संरक्षमाणं मंगि
रः प्रवरसुतमपश्यन्॥१३॥अथ तानमनवधलक्षणां मवमश्वभर्तृकर्मभिष्यतिं मन्य
मानाब्धधारशनया चंडिका गृहमुपनिन्युर्मुदाविकसितवदनाः॥१४॥अथ पणाय
स्तं स्वविधिनाऽभिषिच्याऽहतवाससाऽक्वाचभूषणालेपस्तृकृतिलकादिभिः उपस्कृ
तं भुक्तवतं धूपदीपमाल्यलोजकिशल्यांकुरफलोपहारोपेतया चैशससंस्थया
महता गीतस्तुतिमदंगणवद्योषणचपुरुषपशुभद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः
॥१५॥

अर्द्धरात्रावसरे॥आकस्मिको देवनिर्मितः विधिः प्रकारस्तेन वीरासनेन ऊर्ध्वविस्थानेन॥१३॥अवम
शपज्ञात्वा॥१४॥पणायश्चोराः अहतेन नूतनेन॥उपस्कृतं अलंकृतं चैशससंस्थया हिंसाविधानेन गीता
द्विद्योषेण सह॥१५॥

भा.पं.
३१

3)

दशमेक्षिपताराज्ञाशिबिकांस्त्वं बहन्मुनिः स्वदुर्वादानुवादेन विज्ञायाशुप्रसादितः ॥ एवं भूताविकारित्वमशस-
र्वज्ञयोः समं इति सर्वज्ञतासिद्धौ रहुगणैकधरणं ॥ २ ॥ रहुगणैनामसिंधुसौवीरदेशयोः राजा तत्त्वजिज्ञासुः कपि-
लाश्रमेयत्वागच्छति स्म तदा यद्वत्तदा ह्यथेति ॥ इक्षुमत्पानद्यास्तीरे तेषां शिबिकावाहानां कुलस्पनाथेन

श्रीशुक उवाच ॥ अथ सिंधुसौवीरपतेरहुगणैस्त्वज्जत इक्षुमत्पानद्यास्तटे तत्कुलपतिना शिबिकावाह-
पुरुषा चैषाण्यसमये देवेनोपसादितः स हि जवरजपलध्व एष पीवायुवासंहननांगो गोखरवहुरखो-
दुमलमिति पूर्वविधिगृहीतः ॥ सहगृहीतः प्रसभमतदर्हजवाहशिबिकां सहस्रहानुभावः ॥ १ ॥ यदा
हि हि जवरस्पृष्टमात्रावलोकांनुगतेन समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिबिकां रहु-
गणैरुपधार्य पुरुषानधिवहत आरुहेवोठारः साध्वति क्रमत किमिति विषममुत्थितेयानमिति ॥ २ ॥
अथ तद्विषयवचः सोपालंभमुपाकर्त्तुं पायतुरीया क्व कितमनसस्तं विज्ञापयाम्भूत् ॥ ३ ॥ न वयं न-
रदेव प्रमत्ता भवन्नियमानुयथाः साध्वेव वहामः ॥ अथ मधुनेव नियुक्तोऽपि न दुतं व्रजति न निनस-
हवो दुःसुहवयं पारयाम इति ॥ ४ ॥

एष गौरिव खरखड्वचभारं वोढुं समर्थ इति धिया पूर्वये केचन वि-
ष्वाबलात् गृहीतास्तैः सह प्रसमं बलात् गृहीतः स न अतदहोऽपि समहानुभावः शिबिकां मुवाहेत्पुत्रयः ॥ १ ॥
हिंसापरिहारार्थं इषुमात्रप्रदेशावलोकां स्पृष्ट्वा तया गतिः तस्या हेतुभूतायाऽपुरुषाणां गतिनं सम्पगा-
हिता एक रूपानाभूत् ॥ २ ॥ सोपालंभसाक्षेपं ॥ सामदानभेददंडेषु पायेषु चतुर्था क्व कितचित्ताः ॥ ३ ॥ भवन्नियमा-

नृपथाः स्वदाज्ञानुवर्तिनः न पारयामः न शकुमः ॥ ४ ॥

राम-
३१

ननु कथं देव्या राधकानामेवं विपरीतं फलं तत्राह रावमेवेति महत्सु अभिचाररूपोऽति क्रमः अपुराधः^{१८} न च संभावितमिदमेवं यन्मरणे प्याकुलत्वं मारकेषु चक्राधाभाव इत्यादितत्राह न वा इति ॥ विमुक्तो देहाद्यात्मभाव लक्ष

एवमेव खलु महदभिचाराति क्रमः कात्स्न्येनात्मने फलति ॥ १५ ॥ नवा एतद्विष्णुदत्तमहदभ्युतं
यदसंभ्रमः स्वशिरः कुद न आपतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभाव सुदृढदृढपग्न्यानां सर्व
सत्त्व सुदृढात्मना निर्वराणां साक्षाद्भगवताऽनिमिषा रिव रायुधेना प्रमत्तेन ते सैभविः परि
रक्ष्यमाणानां तत्पादमूलमकुतश्चिद्भद्रमुपसत्तानां भागवतपरमहंसानां ॥ २१ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यायां संहितायां पंचमस्कंधे जडभरतचरितनाम नव
मोध्यायः ॥ ८

८ ॥ मुदोत्तदयगंथिर्यैः सर्वसत्त्वानां सुदृढः आत्मानश्च ये ते पां न च ते पां देहाद्यभिमानसंभ्रावे
पिमरणादिभयमस्तीत्याह साक्षाद्भगवता भितो रूपमाणां ॥ केन ॥ अनिमिषः कालः सा एव अरिचक्रं
तेन वरायुधेन ॥ ते सैभविश्च अंतर्गमिताया पवत्समानैर्भंडकाल्यादिरूपैः ॥ न कुतश्चिदपि भयं यस्मि
न् ॥ भागवतानां भगवदुपासकानां परमहंसानां ॥ पंचमेनव मोध्यायः ॥ ९ ॥

मामनाइत्यभर्तुः स्वामिनो मम शासनमतिक्लामसि ॥ चिकिन्सांशास्तिं दंडयाणि र्यमो यथा जनसमूहस्य शा-
स्तिं करोति तथा स्वाप्रकृतिं प्रमत्ततां बद्धमनवीत ॥ नरदेवाह मित्यभिमानो यस्य तं अनुविद्धेन संगुणितेन
तिरस्कृतः शेषः संपूर्णभगवतः प्रियो निकृंत आश्रयो येन तं यद्वाऽशेषाणां भगवत्प्रियाणां निकृंतः सर्व
जाभूतानां सुहृद् च आत्मा च योगेश्वराणां च याजडादिवत् आचरणं ॥ तस्या चात्पुनस्तुत्यत्रापरिचितामति
यं स्पसर्तं स्पयमानः हसन्निवेति मुखप्रसन्निर्घातते ॥ विगतस्मयः गतगर्वः तत्र वक्रोक्त्या यदुक्तं त्वनश्रा
तनचदीर्घमध्वानमागतइति ॥ तत्रोत्तरमाह ॥ त्वया यदुदितं उक्तं श्रमादिना स्तीति तद्यत्तं स्फुटतत्तथैव

किमिदमरेत्वं जीवन्मतो मां कदर्थी कृत्यभर्तृशासनमतिचरसि प्रमत्तस्पचते करोमि चिकिन्सां दंड
याणिरिव जनताया यथा प्रकृतिं स्वाभजिष्यस इति ॥ एवं बद्धबद्धमपि भाषमाणं नरदेवाभिमानं
जसा तमसनुविद्धेन मदेन तिरस्कृता शेषभगवत्प्रियो निकृंतं पंडितमानिनं सभगवान् ब्राह्मणो
ब्रह्मभूतः सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्चायामतिव्युत्पन्नमतिः ॥ समयमान इव विगतस्मय इ
दमाह ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ त्वया दितं व्यक्तमविप्रलब्धं भर्तुः समस्याद्यदिवीरभारः गतुर्यदि स्यादधि
गम्यमध्यापी वेति राशौ न विदां प्रवादः ॥ १॥

अविप्रलब्धं विप्रलंभो न भवति ॥ तदेवाह देवीरयदि भारो ना
मकश्चिन्स्यात् ॥ सच भर्तुर्वेत्तुर्दहस्य यदि स्यात् सच मेयदि प्रसक्तः स्यात् तद्दीदानीं भारभावात् विप्रलंभ-
स्यात् न त्वेतदस्ति भारस्य वेदुश्चासि रूपत्वात् मम च तन्मबंधाभावात् तथा गतुरधिगम्यं प्राप्य मध्यावाय
दि स्यात् ॥ अद्वैतिपाठे साक्षात्परमार्थतः तच्च मेयदि स्यादित्यादियोज्यं यत्त्वयोक्तं नातिपीवेति तत्राह च
तनुमुद्दिश्य त्वपीवेति प्रवादो विदां विदुषां न भवति किंतु मूर्खाणां यतोपप्रवादो राशौ भूतसद्यदेहनत्वा

स नि देह एव पीनो नाहमित्यर्थः ॥ १॥

रूपणानां चो निशम्य सां सर्गिकः संसर्गनिमित्तः एकस्यापि दोषः सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति निश्चित्य रहुगण आदेत्स्व
यं कथं भूतः उपासिता वद्धा येन सोऽपि स्वभावेन वत्तात्परवशः कृतः सन् कथं भूतं प्रत्याह न स्पष्टं ब्रह्म ते जोष
स्मिन् भस्मना कृत्रमग्निमिव स्थितं ॥ ५ ॥ भ्रातरिति संबोधनं आक्षेपाभिप्रायः व्यक्तं निश्चितं उरु अधिक परिश्रान्तोऽ

सां सर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां ॥ संसर्गिणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य कृपा
वचो राजारहुगण उपासितवद्धोऽपि नि सर्गेण बलात्कृत ईषदु स्थितमन्युरविस्पष्ट ब्रह्म ते ज संजात
वेदसमिव रजसाऽचतमतिराह ॥ ५ ॥ अहो कथं भ्रातव्यं कृतं सुरुपरिश्रान्तो दीर्घमधानमेक एव ऊहिवा
न सुचिरं नातिपीवानसंहननां गोजरसा चोपडूतो भवान् सखे नो एवा परा एते संघट्टिन इति बहुवि
प्रलब्धोऽप्यविधया विहित इव गुण कर्म शय स्वचरमेकतेवरेऽवस्तुनिसंस्थान विशेषेऽहं ममे
त्यनधारोपितमिथ्या प्रत्ययो ब्रह्म भूतस्तस्मी शिविकां पूर्ववदुवाह ॥ ६ ॥ अथ पुनः स्वशिविकायां
विषमगतायां प्रकुपित उवाच रहुगणः ॥ ७ ॥

सीत्यादीनि विपरीतार्थानि षड्वाक्यानि ऊहिवान् प्रापितवान् तत्रा
पि सुचिरं ॥ जरसा च वद्धत्वेन संघट्टिनः सहवराः ॥ ब्रह्म यथा भवत्येवं विप्रलब्धोऽपि वक्तो क्त्वा उपर्हसितोऽपि
तस्मी उवाहोपवय ॥ तस्मी भावे हेतुः ॥ अविधयारचिता इव्यादयो यस्मिन् स्वचरमेकतेवरेनाधारोपितो
पितो मिथ्या प्रत्ययो येन तत्र इव्याणि भूतानि गुणा इंदियाणि कर्माणि पुण्य पापानि आशयांतः करणं यतः ब्रह्म भूतः ॥

भा.पं.
३३

अनुवादरूपया परिभाषया भाषणेन तं प्रत्यक्षं रं दत्ता उपरतं अनात्म्ये देहात्मत्वे निमित्तमविषयस्य ॥ अरध्वफलं कर्मत्वाप्यन ॥ हे पांडवेयसम्पत्कृष्याश्रद्धा तथैव तत्त्वजिज्ञासायां प्राप्तौ अधिकारोयेन ॥ यथादर्शपूर्णमासाधिकृतस्यैव गोदोहनेन पशुकामस्यापः प्राण्येदिति गुणफल संबंधेऽप्यधिकारः ॥ एवं सात्विकश्रद्धायाम्

शुक उवाच ॥ एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्यक्षदीर्यमुनिवर उपशमशील उपरतानात्म्यनिमित्त उपभोगेन कर्मरिध्वं व्ययनयनराजयानमपितयोवाह ॥ सचापियां डवेयसिंधुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायां सम्पत्कृष्याश्रद्धया धिकृताधिकारस्तत्तद्दयग्राथिविमोचनं द्विजवच्च ॥ प्राश्रुत्य बहूयोगग्रंथसम्मतं तत्त्वस्यावरुत्य शिरसापादमूलमुपसतः क्षमापयन् विगतनपदे च स्मयन् उवाच ॥ कस्त्वं विगडश्चरसि द्विजानां बिभर्षिः सूत्रं कतमो वधतः कस्यासि कुत्र त्वदहापिकस्माक्षेमायनश्चेदसि नो तशुक्लः ॥ ११ ॥ नाहं विशंके सुरराज वज्रान्न त्र्यम्बकं प्रह्लादं यमस्य दंडात् नाग्रर्क्ष सोमानिलवित्तपास्त्रात् शंके भशं ब्रह्मकुलावमानात् ॥ १२ ॥ ॥ ॥

धिकृतस्यैवास्यामधिकार इत्यर्थः ॥ बहुयोगग्रंथसंमतं द्विजस्य तद्वचः श्रुत्वा विगतो नपदे वोधिराज इति गर्वीयस्य ॥ द्विजानां मध्ये कतमः ॥ यतः सूत्रमुपवीतं बिभर्षि यद्वा दत्तात्रेयादीनां मध्ये कतमो वधतः ॥ इहापिकस्माद्धेतोः प्राप्तः नोत्मा कंक्षेमायचेत्प्रापः तर्हि शुक्लः कपिलो मुनिर्न भवसि किं उतेति वितर्कः ॥ ११ ॥ किमनया चितया शिबिका तावद्ब्रह्ममीति चेदत आह ॥ नाहमिति वित्तपकुवेरः ॥ १२ ॥

राम-
३३

एतत्प्रपञ्चयति स्थौल्यमिति कलिः कलहः अहंकारेण मदश्च देहेन सह तदभिमानेन जातस्पृहि भवन्ति मम तु
निरभिमानस्य न संतियद्वा देहे जाते यो जातस्तस्यैव तानिमम तु तत्र जातस्य न संतीति यच्चोक्तं जीवन्मृतोऽसौ
तितत्राप्याह जीवन्मृतत्वेन केवलं मम किं तु विकृतस्य सर्वस्य परिणामिनो दृश्यं यद्यस्माद्विकृतं प्रतीक्षाणमा
घंतवत् यदुक्तं भर्तृशासनमतिचरसी तितत्राह स्वस्वस्वाम्यं च तयोर्भावः सत्ता हे ईदृशं यत्र पक्षे ध्रुवः यदि
व्यवस्थितः स्यादित्यर्थः तर्हि विधिर्नियोगः कल्पकर्मतयो र्योगो ध्रुव उच्यते उचितो भवति ऊच समवाय

स्थौल्यं काशं व्याधयः आधयश्च त्रुटभयं कलिरिच्छा जरा च निद्वारतिर्मम पुरहं मदः शुचो देहेन
जातस्पृहि मे न संति जीवन्मृतत्वं नियमेन राजन्नाघंतवद्यद्विकृतस्य दृश्यं स्वस्वाम्यभावो ध्रुव ईदृश
यत्र तत्स्य च ते सौ विधिकल्पयोगः विशेषबुद्धेर्विवरं मना कपश्यामयत्र व्यवहारतोऽन्यत् क ईश्वर
स्तत्र किमी शितव्यं तथापि राजन कारवाम किते उन्मत्तमत्तजडवत् स्वसंस्थागतस्य मे वीरचिकि
न्सितेन अर्थः कियान् भवता शिक्षितेन स्तध्वप्रमत्तस्य च पि यथेष्टः ॥ १८ ॥

इति धातुः यदितु तव राज्ञ्यभ्रंशे

मम च राज्ञ्यस्या तदा सर्वमेतद्विपरीतं स्यादित्यर्थः ननु यावज्जाहंतावर्त्तावस्वामी भवाम्येवेति चेत्
तत्राह विशेषो राजभत्यादिभेदस्तदुधोर्विवरमच काशं व्यवहारादत्र न पश्याम मना क ईषदपि अथापि तवा
यमभिमानश्चेत्तर्हि ब्रह्मिकिते करवामेति यत्तत्तन्मत्तस्य ते किञ्चि किं सा करोमि वा यथा स्वा प्रकृतिर्भज
ष्य स इति तत्राह उन्मत्तादिव दन्मानस्य वस्तुतः स्वसंस्थाग्रहभावेन गतस्य भवता कतेन विक्लितेन न दृष्टेन
शिक्षितेन वा कियानर्थः मुक्तस्याप्यतथैव संभवात् यदि पुनरहं न मुक्तः किं तु प्रमत्तस्तध्व एव तथापि मम शि

शि
न हि जडस्वभावः शि
यपि पदं कतु शक्यत इति ॥ १९

भा.पं.
३४

34

२४
२५

यदुक्तं ग्राधिधर्माः स्थोल्पादयो मेनवस्तुतः संतीति। औपाधिकत्वेऽपि सत्पूवं किं न स्यादित्याह स्थोल्पाः अग्निना
तापात्तन्मधवर्त्तिः क्षीरस्य तापः तस्य तापात्तदुल्लानां बहिर्भागस्य तत्तद्गर्भस्य च रंधिः पाकः न चात्र किंचिन्नि-
ध्याएवं देहादिभिः सन्निकर्षात्संबधान्निमित्तात्संश्रुतिः पुरुषस्य भवति। असवः प्राणः आशयो मनुः अनुरो-
धात्तु ग्राधिधर्माः नुवृत्तेः तथा हि निदाद्यादिनदिहृतत्वे द्वादितापः ततः प्राणस्य ततो मनस इत्येव यथा
यथामूल्यं यदुक्तं स्वस्वाम्यभावाऽधुवदति तत्राह शास्त्रेति। अक्षवत्वेऽपि यदा यो न पतिः सः प्रजानां शा-

स्थोल्पाग्नितापात्तयसोमितापस्तत्तापस्तदुल्लगर्भरंधिः देहं हिया स्वाशय सन्निकर्षात्तत्संश्रुतिः पुरुष
स्यानुरोधात् ॥ २३ ॥ शास्त्राभिगोचान्न पतिः प्रजानायः किं करोवेन पिनायिपिष्य स्वधर्ममाराधन-
मच्युतस्य यदीह मानो विजहात्पचौद्यं तन्मे भवान्न रदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य क-
षीय मैत्री दशमार्तबधो यथा तरे सदवधानमहः न विक्रिया विष्य सुहृन्मखस्य साम्येन वीताभि-
तेस्तवापि महद्भिमानात्स्वकतादिमादृक् न क्षम्य दूरादपि शुलपाणिः इति श्रीभागवते मह-
राणे पंचमस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

स्तागोप्राचयबोक्तं स्तध्वादेः शिवापिष्यपेघइति तत्राह योऽच्युतस्य किं

करः सपियं नपिनयिनिष्फलं न करोति स्तध्वात्वाद्यनपगमे पिशास्तरीश्वराज्ञा संपादनेनैव सफलत्वात् त-
दाह स्वधर्मरूपमच्युतस्यागधनकुर्वन् यस्मादयो यजहाति ॥ २४ ॥ यस्मादेवममत्त्वदुक्तं विपरीतप्रतिभाति
तत्तस्मात्तु न रदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतः तिरस्कृतः सत्तमा भवादृशा येन तस्य ममे मैत्री दशमह युक्तादयि
कषी करोतु सतामवज्ञारूपपापयथा तरेष्वा मि ननु ममावज्ञा कृतविकाराभावत्तु कृतः पापे तत्राह ॥ २५ ॥
नेति यद्ययितव विक्रियानास्ति विश्वस्य सुहृन्मखा सो सखावतस्य अतः सत्तमा साम्येन स्वदेहे पिता मिमान-
स्य तथापि महता मवमानात्तमादृशा विनक्षति अदूरात्तस्मिन्मूलपाणिरेवाति समर्थो पीत्यः पंचमद-

॥ १० ॥

राम-
३४

यत्मातृभृशंशंकेतस्मात्कस्त्वमित्यादिप्रश्नानामुत्तरं ब्रूहि ॥ निगृह्यं पिहितं विज्ञानरूपं वीर्यं प्रभावो येन ॥ अपा
रः अनंतमहिमा तत्र हेतुः नो मनसापि भर्तुं न क्षमं न शक्ते किं भेत्तुमित्यपेक्षाया माह ॥ तेव चासीति ॥ यद्वामनसा युक्ता
श्रुत्स्मदृश्योपि भेत्तुं न शक्नुवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ स्वस्य ज्ञानार्थितां दर्शयति ॥ अहं चेति इह संसारे यत्र शरणं शरणं
तत्र किमिति प्रसुं प्रवतोऽस्मि ज्ञानशक्ता वती ए कपिलं ॥ १३ ॥ सा एव भवान् किं सिद्धे च विवरति ॥ गृहा विषयः ॥

तद्वत्संगोजडवघ्निरगृह्य विज्ञानवीर्यो विचरस्पृशः ॥ वचांसि योगग्रथितानि साधो न नः क्षमं
ते मनसापि भर्तुं ॥ १४ ॥ अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां परमंगुरुवै ॥ प्रसुं प्रवत्तः किमिहा
रणं तस्माद्वाहिरं ज्ञानकलावती ॥ १५ ॥ स वै भवां ह्यो क निरीक्षणार्थमव्यक्तं निगो विचरत्यपि स्थितु
योगेश्वराणां गतिमंधबुद्धिः कथं विचिंतीत गृहानुबन्धः ॥ १६ ॥ दृश्यः श्रमः कर्मत आत्मनो वै भर्तुं गं
तुर्भवतश्चाबु मन्ये यथाऽसतो दानयनाद्यभावान्समूलद्वयो व्यवहारमार्गः ॥ १७ ॥ ॥

कथं विचिंतीत पश्येत् ॥ १८ ॥ एवं तत्त्वरूपं पश्यत दुक्तोत्त एवाहियति तत्र यदुक्तं मम प्रमो नास्तीति तत्राह
दृश्य इति ॥ आत्मनो मे ॥ अनुमन्ये ॥ अनुमिमे ॥ अनुमानं चैवं ॥ भवान् भारवाहनादिना श्रान्तः कर्त्तृत्वात् त्रयः कर्त्तासि श्रा
म्यति यथाः हं युद्धादिकं तेति ॥ न विदं व्यवहारमात्रं न तु सत्पतं दुक्तं व्यवहारतो न्यन पश्यमिति ॥ तत्राह ॥ यथेति
व्यवहारमार्गः प्रपंचः समूलः सप्रमाणका विषयः यथा यथा वर्त ॥ असता घटादिना उदकानयनादेरभावा
त् ॥ एवं प्रयोगः प्रपंचः सत्यः अर्थ क्रियाकारित्वात् त्रयः पुनरसत्यः नासावर्थ क्रियाकारी यथा मिथ्या घटादिरिति ॥ १९ ॥

॥ हि स्ये तदेव परमव
रं च तस्य ॥ ७ ॥

शं.क

एत्वं शि

एकादशेयसंपद्योरहुगणमहीभता॥ उपादिशत्परं ज्ञानं सयोगीति निगद्यते॥ अकोविदः अविद्वानपित्वं कोविदानां
वादा उद्गृहणिकास्तत्तुल्यावादानेव च दसि प्रथो अतः अत्यंतं विदुषामध्ये प्रेयो न भवसि कुतः हियस्मात्तयं
स्वामिभत्यादिलौकिक व्यवहारं त्वसत्पमात्थानं सूरयस्तत्त्वविविचारेण सह नूतनं तिकित्वविवारमुंदरं वदंति
अतो न सत्यः॥ वैदिकोपिकर्म व्यवहारो न सत्य इत्याह तथेवेति उस्वागाही गृह संबंधिनो मेधा यज्ञांते

ब्राह्मण उवाच॥ अकोविदः कोविदवादादानवदस्यथो नातिविदांवरिष्ठः न सूरयो हि व्यवहार
मेतंतत्त्वावमर्धेण सहामनंति॥ तथेव राजन्नुगृहमेधवितानविद्योरुविजंभितेषु॥ न वेदवादेषु
हितत्ववादः प्रायेण शुद्धो न च कास्ति साधु॥ न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः
समासन्॥ स्वप्ने निरुक्ता गृहमेधिसौख्यं नयस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात्॥ ३॥

रः तद्विषयासु विधासु उरु अधिकं विजंभितेषु विलसितेषु तत्त्ववादः नु निश्चितं न च कास्ति न प्रकाशते
तथा च श्रुतिः नेह नानास्ति किंच न त्यादिशुद्धो हिं सादिशून्यः साधुः रागादिशून्यश्च॥ प्रायेणोति इव
रार्पितकर्मणं परमार्थफलत्वाभिप्रायेण॥ २॥ ननु श्रुतं वेदा तस्यापि पुनः कर्मसु प्रवृत्तेः कथमसत्त्वा
तत्राह नेति॥ साक्षाद्यथावत्तत्त्वज्ञानापवरीयस्योपिवेदांतवाचस्तस्य न सम्यगासन्नवभुवुः॥ स्वप्ने यानिरु
क्तिस्तथा स्वप्ने दृष्टांते न दृश्यत्वादिहेतुना स्वयमेव हेयत्वेन नुमितं तस्य न स्यात्॥ ३॥ ॥

प्रथमं शतशः ततः सहस्रशः ततः कोटिशः स्युः ननु मिथः स्युः न च स्वतः किंतु क्षेत्रज्ञतः परमेश्वरात् तस्य चानं
तशक्तिवत्त्वं अनेता स्युरित्यर्थः यद्वा तासां मिथ्यात्वमनेनाप्यनेकोटिशो भवत्यस्ताः क्षेत्रज्ञता एव स्युः जस्य न
येव सत्ता लभेरन ननु मिथ्या न च स्वत इति यद्वा क्षेत्रज्ञो जीवस्तस्मात् स्युः तस्य विकारित्वात् न मिथः इतरे
तरा अप्रयापितैः न स्वतः आत्मा अप्रयापितैः अतो मिथ्या भूता एवेति तदेवं प्रोक्तं न येण गुणैक कर्मनुरुद्धमने
वृत्तीः अयत इति यदुक्तं तस्मिन् चित्तं अयदा तत्त्वप्रयत इति यदुक्तं तदेव तत्त्वमाह क्षेत्रज्ञ इति जीवस्य
जीवापाधः आविष्ट इति कर्तुर्मनसः नित्याः प्रवाह रूपेण विचित्राः जायन्स्वप्नया राविर्भूताः पश्यति क्वापि सु
षुप्तातिरोभस्ताः पश्यति ॥ अत्र स्थानत्रयसोदीक्षेत्रज्ञ आत्मतत्त्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥ क्षेत्रज्ञो द्विविधः त्वपदाद्यो जीवः

१२

सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः क्षेत्रज्ञ एतामनसो विभूती जीवस्य मा
यारचितस्य नित्याः ॥ १२ ॥ आविर्हिताः क्वापि रोहिताश्च षड्विचर्येत्यविष्ट इति कर्तुः क्षेत्रज्ञ आत्मा
पुरुषः पुराणाः साक्षात्स्वयं ज्योतिरजः परेशः ॥ १३ ॥ नारायणो भगवान्वासुदेवः स्वमाययात्मन्यवधी
यमानः यथानिलः स्थावरजंगमाना मात्मस्वरूपेण निविष्ट इति ॥ १४ ॥ एवं परो भगवान्वासुदे
वः क्षेत्रज्ञ आत्मेदमनुप्रविष्टः ॥ १५ ॥

तत्पदार्थ ईश्वरश्च तत्राद्यो निरूपितः इदानीं तत्प्राप्यमीश्वरं निरू
पयति ॥ क्षेत्रज्ञ आत्मा व्यापी पुराणो जगत्कारण भूतः पुरुषः पूर्णः साक्षादपरिहृतः स च स्वयं ज्योतिः ननु ज्ञान
स्य विषयत्वं नाश्रयत्वेन वापरोति ॥ अजो जन्मादिभूतः परेषां ब्रह्मादीनामपोशः नारजीवसमूहः स अयं
नयस्य नियतः भगवानैश्वर्यादिषु गुणान्वासुदेवः सर्वभूतानां माश्रयः स्वाधीनयामापया आत्मनि
विश्रवधीयमानः अवस्थाप्यमानः कर्मकर्तृरिष्टयोगः तन्निपत्तित्वेन च तन्मान इत्यर्थः ॥ १४ ॥ एतत्सदृशो न
माह ॥ यथेति आत्मस्वरूपेण प्राणैरूपेण ईश इति नियमयति ॥ इदं विष्ट ॥ १५ ॥ ॥

ईशो

राम
३६

कथमेकमेवविलक्षणयोः कारणं अवस्थाभेदादित्पाहगुणेति नैर्गुणं निर्गुणं अथोदितिकात्स्मिन् दृष्टान्ते स्फुटयति
यथेति ॥ अन्पदानुघृतक्षपेस्वयंदंशुक्तभास्वररूपमहाभूतात्मत्वव ॥ ८ ॥ अन्पत्रअन्पदावतीर्दशयति एकादश
वत्तय आसन् ॥ प्राकृतयः क्रियाकाराः पंचधियश्च ज्ञानाकाराः पंच अभिमानश्चेति ॥ ९ ॥ हेवीरभूमीः विषयान् वि
षयानेवाह गंधादयः पंच ज्ञानिदियदाराधीवत्तीनां विषयाः आकृतिः रूपं शब्दः विसर्गादयः पंच कर्मादिय
द्वारा कर्माकारवत्तीनां विषयाः रतिः भोगः अतिर्गतिः ॥ १० ॥ पुरस्थाभिमानविषयत्वप्रकारमाह ॥ एकादशं पुरं

गुणानुरक्तं त्वसनाय जंतोः क्षेमाय नैर्गुणमथो मनः स्यात् ॥ यथा प्रदीपो घृतवर्तिमश्न शिखाः सधूमाभज
तित्द्यन्पदास्व ॥ ८ ॥ पदं तथा गुणकर्मनुबद्धं वत्तीर्मनः अयतेऽन्यत्र तत्त्वं ॥ एकादशासन् मनसो हि वत्तयः
आकृतयः पंच धियोभिमानः ॥ ९ ॥ मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदंति हैकादशवीरभूमीः ॥ गंधाकृति
स्पर्शरसश्रवांसि विसर्ग रत्नार्त्तभिजल्य शिल्पाः ॥ १० ॥ एकादशं स्वीकराणं ममेति शय्या महं द्वादशमेक
आहुः ॥ इव्यस्वभावाशयकर्मकालेरेकादशामी मनसो विकाराः ॥ ११ ॥

स्वीक्रियत इति स्वीकराणं अयमर्थः

शरीरमभिमानस्पनज्ञेयतया गंधादिवद्विषयः नाधिकार्यतया विसर्गादिवत् किंतु ममेति भोगाय तनत्वेन स्वीक
र्यतया विषय इति एकेतुविवेकिना मेव पुरं ममत्वाभिमानविषयः ॥ नत्तु ममत्वाभावात् अतो मूढदृष्ट्या अहं अहंका
रं द्वादशं वत्तन्तरमाहुः तस्य च पुरमेव शय्या संज्ञादशं विषयमहुः तत्र हि जीवोऽहंकारेण शेत्यतः पुरि
यनात्पुरुषः इत्पुच्यते ॥ तासां वत्तीनामवातरभेदे रान्त्यमाह ॥ इव्याणि विषयाः स्वभावः परिणामहेतुः आशयः

नैर्गुणं निर्गुणं अथोदितिकात्स्मिन् दृष्टान्ते स्फुटयति यथेति ॥ अन्पदानुघृतक्षपेस्वयंदंशुक्तभास्वररूपमहाभूतात्मत्वव ॥ ८ ॥ अन्पत्रअन्पदावतीर्दशयति एकादश वत्तय आसन् ॥ प्राकृतयः क्रियाकाराः पंचधियश्च ज्ञानाकाराः पंच अभिमानश्चेति ॥ ९ ॥ हेवीरभूमीः विषयान् विषयानेवाह गंधादयः पंच ज्ञानिदियदाराधीवत्तीनां विषयाः आकृतिः रूपं शब्दः विसर्गादयः पंच कर्मादियद्वारा कर्माकारवत्तीनां विषयाः रतिः भोगः अतिर्गतिः ॥ १० ॥ पुरस्थाभिमानविषयत्वप्रकारमाह ॥ एकादशं पुरं गुणानुरक्तं त्वसनाय जंतोः क्षेमाय नैर्गुणमथो मनः स्यात् ॥ यथा प्रदीपो घृतवर्तिमश्न शिखाः सधूमाभजतित्द्यन्पदास्व ॥ ८ ॥ पदं तथा गुणकर्मनुबद्धं वत्तीर्मनः अयतेऽन्यत्र तत्त्वं ॥ एकादशासन् मनसो हि वत्तयः आकृतयः पंच धियोभिमानः ॥ ९ ॥ मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदंति हैकादशवीरभूमीः ॥ गंधाकृतिस्पर्शरसश्रवांसि विसर्ग रत्नार्त्तभिजल्य शिल्पाः ॥ १० ॥ एकादशं स्वीकराणं ममेति शय्या महं द्वादशमेक आहुः ॥ इव्यस्वभावाशयकर्मकालेरेकादशामी मनसो विकाराः ॥ ११ ॥ स्वीक्रियत इति स्वीकराणं अयमर्थः शरीरमभिमानस्पनज्ञेयतया गंधादिवद्विषयः नाधिकार्यतया विसर्गादिवत् किंतु ममेति भोगाय तनत्वेन स्वीक र्यतया विषय इति एकेतुविवेकिना मेव पुरं ममत्वाभिमानविषयः ॥ नत्तु ममत्वाभावात् अतो मूढदृष्ट्या अहं अहंका रं द्वादशं वत्तन्तरमाहुः तस्य च पुरमेव शय्या संज्ञादशं विषयमहुः तत्र हि जीवोऽहंकारेण शेत्यतः पुरि यनात्पुरुषः इत्पुच्यते ॥ तासां वत्तीनामवातरभेदे रान्त्यमाह ॥ इव्याणि विषयाः स्वभावः परिणामहेतुः आशयः

भा.पं.
३७

हादशेषुनरापयः संदेहेनमहीभूता सयोगी सर्वसंदेहानपावददित्यते ॥ १ ॥ कारणमीश्वरः तस्यैवलोकासं
न एतच्छीविग्रहोदेहोयस्य स्वरूपेणपरमानन्दप्रकाशो ननु क्वीकृतो विग्रहोयेन हेवधतयोगेश्वरद्विजव
धोर्निगेनवेधेणनिग्रहो नित्यानुभवोयेनतेस्मेनमः विशेषतः प्रयुतद्वाक्यमभिन्दति ॥ २ ॥ त्वरावामयो
रोगस्तेनान्तस्ययथासतस्वादुअगदमौषधयथाचनिदाचेनदग्धस्यसंतप्तस्यहिमाभ ॥ ३ ॥ तलमुदकं
गगादकवातथाहिचयनकुक्षितेदहयोमानः अहकारः स एव अहितिनविशेषेणदद्याद्विधिवैक

३७

रदुगाणज्वात्त ॥ नमोनमः कारणविग्रहायस्वरूपतुक्तीकृतविग्रहाय ॥ नमोऽवधूतद्वि
जवंधुलिङ्गनिगूढनित्यानुभवायनुभ्यं ॥ १ ॥ ज्वरामयान्तस्ययथागदंसनिदाद्यदग्धस्य
यथाहिमाभ ॥ कुदेहमानाहि विदग्धयेः ब्रह्मचवस्तेऽमतमौषधमे ॥ २ ॥ तस्माभ्यवतंतमम
संशयार्थप्रक्षामिपश्चादधुनासुबोधं ॥ अध्यात्मयोगग्रथितंतवोक्तमाख्याहि कोत्तहलचेत
सोमे ॥ ३ ॥ यदाहयोगेश्वरदृष्टमानंक्रियाफलं सत्त्वव्यवहारमूलं ॥ नत्वंजसातत्वविमर्शना
यभवानमुषिभनभ्रमतेमनोमे ॥ ४ ॥

नक्षणायस्पतस्पमेतवेदंवचः अमततुल्यमौषधं ॥ २ ॥ ममसंश
यविषयमर्थपश्चात्प्रक्षामि ॥ अधुनातावत्तत्त्वदुक्तंवचः अध्यात्मयोगेनग्रथितंदुर्बोधंसुबोधंयथा
भवत्येवंव्याख्याहि कोत्तहलयुक्तंचेतोयस्पमम ॥ ३ ॥ त्वयोदितं वक्त्रमविप्रलब्धमित्यादिनाभार
वाहनादिक्रियांचतत्फलंचश्रमादिप्रत्यक्षादिभिर्दृश्यमानंसत्त्वाधिगतमपि व्यवहारमात्रम
लं यदासतः अबाधितव्यवहारस्यमूलंकारणमपि ॥ नत्वंजसातत्वविमर्शनायक्षममितिभवान्प

प्रत्यक्षभ्रमधुक्तद्वयेः ४

भा.पं. भिन्नममनोभ्रमति ॥

राम.
३७

तदेवमात्मनः शुद्धत्वं संसारस्थच मिथ्यात्वं प्रदर्शयन्तानां तत्रिवृत्तिमाह । तनुभस्त्वदेहीव पुनोदयेन ज्ञानोत्प
त्पायावन्मायां विधूयात्मतत्वं न वेदतावदिह भ्रमति । यावच्च विषयानुरक्तं मन एवानर्थहेतुरिति न
वेदतावत्त्रिर्वेदाभावात्परिभ्रमत्येवेत्याह । नेति आत्मनो लिंगमुपाधिभूतमनः संसारताया नामावप

नयावदेतां तनुभस्त्वरेंद्रविधूयमायां वपुनोदयेन । विमुक्तसंगोजितषट्सपत्नो वेदात्मत
त्वं भ्रमतीह तावत् । नयावदेतन्मन आत्मलिंगं संसारतापावपनं जनस्य । यच्छोकामोहा
मयरागलोभवैराद्यनुबंधममतां विधत्ते । १११ । आत्मव्यमेनंतददभ्रवीर्यमुपेत्याध्वेधितमप्र
मत्तः । गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रो जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोघं । ११२ । इति श्री भागवते महापुरा
णे पंचमस्कंधे ब्राह्मणखण्डे एकादशोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ ॥ ॥

नक्षेत्रं यावन्न वेदतावत् भ्रमतीत्यनुषंगः । तापावपनत्वे हेतुः यन्मनःशोकाद्यनुबंधममतां च विधत्ते । त
स्मात्मानव्यं शत्रुं अध्वेधितं संप्रवृद्धं स्वयं व्यलीकं मिथ्याभूतं तथाप्यात्मानं मुस्मातीति तथातं गुरोरेव
हरिस्तस्य चरणोपासनमेवास्त्रं यस्य तथाभूतः स न जहि घातयति च मो एकादशः । १११ ॥ ॥

तर्हि क्षितेः सत्यता स्यात्तत्राह एवं क्षितिशब्दस्यापि वृत्तवर्तनं अर्थं विनैव निहन्तं यदा क्षितिशब्दस्य वृत्तं यस्मिन्
तदापि मिथ्यात्वेन निरुक्तमित्यर्थः कुत असन्सुखसुखेषु परमाणुषु स्वकारणभूतेषु निधानात्तलयात् अतः पर
माणुव्यतिरेकेण क्षितिर्नास्तीत्यर्थः परमाणवस्तर्हि सत्याः स्युः तत्राह ते मनसा कायानुपपत्त्यावादिभिः कल्पि
ताः कल्पना बीजमाह येषां समूहेन विशेषः कुतः तेषां समूहः पञ्चाबुधालभनमित्यर्थः अवयविनो नि
रस्तात्वात् समूहग्रहणं तथापि सत्याः स्युः न अविद्यया प्रपञ्चस्य भगवन्मायाविलसितत्वादज्ञानेन क
ल्पिताः ॥ ६ ॥ एवमन्यदापि केशत्वादधर्मकं बुद्ध्या प्रतीतं द्वितीयद्वयं तद्व्यादिना मन्त्रजपलक्षितयाऽजयामा

एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवत्तमसन्निधानात्परमाणवोपे ॥ अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहे
न कृतो विशेषः ॥ ६ ॥ एवं कशस्थूलमाणुर्वहद्यदसबसजीवमजीवमन्यत ॥ इव स्वभावाशयकान
कर्मनाम्नाऽजयावै हि कृतं द्वितीयं ॥ १० ॥ ज्ञानविशुद्धं परमार्थमेकमनंतरं त्वबहिर्ब्रह्मसत्यं प्र
त्यक्षप्रशान्तिभगवच्छब्दसंज्ञयदा सुदेवं कवयो वदन्ति ॥ ११ ॥

यथा कृतमवै हि ॥ तत्र कशं हस्वस्थं
लतत्प्रतियोगि ॥ अणुवहतेः पथगुपादानात् ॥ असन्काराणं सत्कार्यं जीवं चेतनं अजीवजडं ते हि किं
सत्यतदाह ॥ ज्ञानसत्यं व्यावहारिकसत्यत्वं व्यावर्तयति परमार्थं ॥ १० ॥ वृत्तिज्ञानवद्वेदार्थानि षट् विशेष
षण्णानि विशुद्धं तत्त्वाविद्यकं ॥ एकं तत्तु तानारूपं अनंतरं त्वबहिर्ब्रह्माभ्यन्तरं तत्तु विपरीतं ब्रह्म
परिपूर्णं ॥ तत्तु परिस्त्रिं प्रत्यक्षतत्तु विषयाकारं प्रशान्तिं निर्विकारं तदेवं स्वरूपज्ञानं सत्यमित्युक्तं ॥
कीदृशं तत्र ऐश्वर्यादिषट्गुणत्वेन भगवच्छब्दः संज्ञायस्य ॥ यच्च ज्ञानं वा सुदेवं वदन्ति ॥ ११ ॥

अबाधितत्वमसिद्धमित्याह॥ हे पार्थिवयः पार्थिवो विकारः स एव कस्य हेतोः कस्माद्विकार एतत्पथिव्यांचल
त्रपं भारवाहकादिर्जनो नाम प्रसिद्धः यस्तु न चलति स पाषाण इति ते तावानेव भेदः॥ तस्य च जडत्वान्न
भारः प्रमथ्य किंच भवेदेवं यदि प्रमथ्याश्रयोनिरूप्ये तनत्वे तदस्ति॥ अवयवव्यतिरेकेण प्रमास्य तद
स्यावयवविनो निरूप्य एतदित्याशयेनाह॥ तस्यापि पृथ्वी विकारस्यापि अंध्रोः अधि उपर्युपरि गुत्पादयः
उरसः सलोप आर्षः॥ ५॥ शिविका यामवयववीभास्ति॥ त्वप्यपि नास्ति तदाह॥ सौवीर राज इत्यपदेशेन

वाह्य एव वाच॥ अयं जनो नाम चलनपथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिव कस्य हेतोः॥ तस्यापि चांध्रोरधिगुल्फ
जंघाजानूरु मध्योरशिरोधरांसाः॥ ५॥ अंसे घिदावी शिविका च यस्यां सौवीर राजेत्यपदेश आस्ते॥ य
स्मिन्नवानरुत्त निजाभिमानो राजास्मि सिंधुधिनिदुर्मदांध्रः॥ ६॥ रोच्यानि मांस्त्वमधिक यदीनां विष्णु
निगहन्निरनुग्रहोसि॥ जनस्य गोप्तास्मि वि कस्य मानो भवेच्च द्रुसभा सुधयः॥ ७॥ यदाहितावेव चराचरस्य
विदाम निव्यां प्रभवंच नित्यं॥ तज्जामतोऽन्यव्यवहारमूलनिरूप्यतां सक्रियया नुमेयं॥ ८॥ ॥

ममात्रं यस्य स पार्थिवो विकार आस्ते॥ राजेति संधिः आर्षयस्मिन् नवानिरुद्धात्माभिमानः सिंधुपुराजास्मीति
दुर्मदनांध्रः सन्॥ ६॥ शोधा विष्णु निगहन्निष्कृपावर्तसे अतो मिथ्येव गोप्तास्मीति श्लाघमानो महता सभा
सुनशो भसयतो धयः॥ ७॥ न चोत्तरोत्तरावयवभारः पूर्वपूर्वावयवानां भवेदिति वाच्यं तेषामप्यनिरूप्य
एतदित्याशयेनाह॥ यदेति॥ निव्यां नाशप्रभवमुत्पत्तिविदाम विद्मः तत्तदाहिते रन्पस्य विकारम्याभा
वात्तनाममात्रादव्यवहारस्य मूलकारणं अर्थक्रियया सदित्यनुमेयं निरूप्यतां तथा च श्रुतिः

वाचारभाणविकारनामधेयमृत्तिकेत्येव सत्यं तिष्ठति॥

त्रयोदशोऽद्विरक्तयवयातत्त्वभिरूपाणं॥ इति वैराग्यदार्ढ्यापभवाट्युपवाणति॥ अध्वनः पारमित्युक्तं तदेमेवाध्वानं
प्रसिद्धमार्गरूपके॥ एवैराग्यायप्रपंचयति दुरत्ययेदुस्तरे॥ अध्वनिप्रवृत्तिमार्गेरजस्तमः सत्वविभक्तानिक्
स्मृष्टिर्कार्यतयापश्यतीति तथा स एव प्रसिद्धः सार्थो जीवसमूहः अर्थपरः सुखार्थः स न्यथावर्णिकसार्थो
षोऽर्जनायगच्छन्नद्वीयाति तद्वत्॥ अस्याध्यायस्य व्याख्यानरूप उत्तराध्यायोऽस्ति तथापि सुखप्रतिपत्तये किं
विद्याख्यायते॥ यस्यां भवाट्यादमेन्द्रियनामानः षट्दस्यावः चौराः कुत्सितो नायकः सारथिर्बुद्धिर्यस्य

ब्राह्मण उवाच॥ दुरत्यये ध्वजया निवेशितो रजस्तमः सत्वविभक्तकर्मद्वक्॥ सा एष सार्थोऽर्थपरः प
रिभ्रमन् भवाटवीयाति नशमिविंदति॥ यस्यामिमेषट् नरदेवदस्यवः सार्थविलुपति कुनायकं
बलान्॥ गोमायवोऽप्यत्र हरन्ति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोराणवकाः प्रभूतवीरुत्तण्णुल्मगा
द्वरेकटोरदंशैर्मशकैरुपदुतः॥ कचिन्नुगंधर्वपुरं प्रपश्यति क्वचित्क्वचिच्चक्षुर्योऽल्मुकग्रहः॥ ३॥

तसार्थविलुपति तस्य धर्मध्वजमुपभोगे न सुसंतीत्यर्थः॥ गोमायवः शूलतुल्या दारायत्पादयत्वं मे भर्तापिते
वंप्रविश्य प्रमत्तसार्थिकं सार्थस्य तं हरन्ति दत्तस्तत्र आकर्षति॥ उराणामेषः॥ वीरुधोलतानाणां निचगु
ल्मानि चलतादिजालानि प्रभूतैरेतेर्गद्वरेदुःप्रवेशेक्षेत्रे॥ कगरेस्तीव्रदंशैर्मशिका विशिष्यैर्मशकैश्च य
था कश्चिदुपदुतो भवति॥ एवं कामकर्मदिभिर्गद्वरे गृहाश्रमेव तमानो दुर्जनैरुपदुतो भवतीत्यर्थः॥ गं
धर्वपुरं दधटमानमेव देहादिकं प्रकर्षेण सत्यमेव दमिति पश्यति क्वापि आशुरपः॥ अतिवेगजलु
काकारोग्रहा पिशावः तत्तुल्यसुवाणमुपादेयत्वेन प्रपश्यतीत्यर्थः॥ ३॥

२

राम.
३६

एतत्प्राप्तिमुमहन्सेवां विना भवतीत्याह ॥ हे रहगा एतत् ज्ञानं तपसा पुरुषो न्याति ॥ इत्यथा वैदिक कर्माणां निर्व
 पाणत् अत्रादिसंविभागेन गृहाद्वा तन्निमित्तपथे प्रकारेण चंदसवेदाभ्यासेन जलाभ्यादिभिरुपासिते ॥ १२ ॥
 महत्सेवायास्ततः प्राप्नुयात्पतामाह ॥ पत्रयेषु महत्सु ग्राम्य कथानां विद्यातो यस्मात् ॥ विषयसंगस्तयो गंध
 शक इति वदन् कस्त्वं निगच्छश्चरसीति प्रश्नोत्तरमाह ॥ १३ ॥ अहमिति दाभ्यां विमुक्तौ दयश्च ताभ्यां संमनि

रहगा एतत् तपसा न्याति न चेज्यया निर्वपाणद्गृहाद्वा ॥ न चंदसानैव जलाग्निसूर्यैर्विना महत्पादरजोभि
 र्भेकं ॥ १२ ॥ यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूपते ग्राम्य कथा विद्यातः ॥ निषेव्यमानोऽनुदिनं मुमुक्षो मतिं
 सती यच्छ्रुतिवासुदेवे ॥ १३ ॥ अहं पुरा भरतो नाम राजा विमुक्त दयश्च तत्संगबंधः ॥ आराधनं भगवत इह मा
 नो मगो भवं मगसंगादित्यर्थः ॥ १४ ॥ सामांस्मृतिर्मगदेहं पि वीरकृष्णार्चनं प्रभवानो जहाति ॥ अथो अहं ज
 नसंगादे सगो विशंकमानो विवृतश्चरामि ॥ १५ ॥ तस्मान्नरो संगसु संगजातज्ञानासिनै ह वै विवृक्मोहः
 हरिं तदीह कथनस्मृतिभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्पतिपारमध्वनः ॥ १६ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे पंचमस्क
 धे ब्राह्मणरकुगणसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥

मिन्नो बंधो येन ह तोर्यः प्रयोजनं यस्य ॥ १४ ॥ श्री कृष्णार्चनं भूयः
 स्पृहरतीत्याह सेति जनसंगात् विशंकमानः ॥ अविवृतः अपकटः ॥ १५ ॥ असंगैर्महद्विर्यः सुसंगस्तेन जातं ज्ञा
 नमेवासि स्वज्ञस्तेन छिन्नमोहः सन् अध्वनः संसारमार्गस्य अतिशयितं श्रेयं पारं हरियाति यद्वा पारमति
 अति कर्महरियाति ॥ अतिरतिक्रमणे चेति कर्म प्रवचनीयत्वात् द्वितीया तस्य हरिरीहानां कथनस्मृतिभ्यां

लब्धस्मृतिर्यनसः ॥ १६ ॥ पंचमद्वादशः ॥

भा.पं.
४०

५०

अनैश्चरैरुतंस्ववित्तंयस्य निर्विण्णविषण्णचेतोयस्यकश्मलंमूर्च्छागंधर्वपुरमिवमनोरथोपगतपितृपुत्रादि
समाजंप्रविष्टः सन्॥७॥ कंचकादि विद्धाधिखिविधैरभिभूतः सन्नगतुल्यं महत्कर्ममारोहं कर्तुमिच्छुर्विमनाइव
आस्ते॥ पदेपदेक्षणोक्षणो॥ अभ्यंतरेणवद्भिनाजाटरेण॥८॥ अजगराहिना निद्रारूपेण गिलितोनवेत्ति॥ विपि
नेत्यक्तः शब्दइव॥ ददृशूकैर्हि स्त्रैर्दुर्जनदयः पीडितः अंधोलुप्तविवेकः॥ अंधकूपे मोहे पतितः॥ तमिषे

शूरैर्हतस्वः कच निर्विण्णचेताः शोचन्निमुत्प्लुपयातिकश्मलं॥ कचिच्चगंधर्वपुरंप्रविष्टः प्रमोदते
निर्वृतवन्मूर्द्धनं॥७॥ चलन्कचिकंठकशर्करांघ्रिर्नगारुरुक्षुर्विमनाइवास्ते॥ पदेपदेभ्यंतरवद्भिना
द्वितः कोदुंबिकः कुधातिवैजनाय॥८॥ कचिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनेन न वेति किंचिद्विपिनेपविद्धः॥ द
यः स्मरते कचददृशूकैरंधोऽंधकूपे पतितस्तमिस्ते॥९॥ कर्हि स्मरन्निद्रादरसाविचित्रं स्तनमल्लिका
भिर्यथितो विमानः॥ तत्राति कचं प्रतिलध्वमानो बलादितुं पत्यथ ततो न्ये॥१०॥ कचिच्चशीतातप
वातवर्षप्रतिक्रियां कर्तुमनीश आस्ते॥ कचिन्मियो विषण्णमच्च किंचिद्विद्वेषमच्छत्पुतवित्तशाक्यात्॥११॥

या

दुःखेशेतेलीयते॥१२॥ क्षुद्रसान्परपोषादीनविचित्रनगवेषयन्तन्मल्लिकाभिर्योषादिस्वामिभिः विमानः
अवज्ञातः ताडितः सन् व्याथितो भवति॥ यदिकथंचित् तत्राति कैशेन प्रतिलध्वमानः प्राप्तयोषादिर्भ
वति तदा बलादनेपहरति॥ ताम्यदाभियुक्तैर्न दाततो न्येहरति॥१०॥ यत्किंचित् अत्यल्पमपि
मियो व्यवहरन् क्रयादिना गदुतवित्तशाक्यात् धनवंचनात्॥११॥

राम०
४०

निवासादिष्वात्मास्वभावोयस्याः सलुद्धिर्यस्पसःस्तस्ततोधावतीत्युभयत्रतावानेवार्थः वात्पाचरुवातः तस्यासु
क्षितपांसुस्तेतधूमादिशः रजस्वलेरजोव्यापे अक्षिणीपस्पसयथानजानाति तथावात्पेव भ्रामयतीयास्वीति
स्पमुत्थितैरागादिभिः अपकाशमानादिग्रदेवताः कर्मसाक्षिभूतानजानातीत्यर्थः ४ अदृश्यानां किञ्चीनां भंगा
रिकासंज्ञानां कीटविशेषाणां स्वनैकाण्योः श्लोक्प्रथायस्पउल्लूकाघकास्तेषां वाग्विर्व्यथितोतरात्मा मनोय

निवासतोयद्रविण्णत्मुद्धिस्तस्ततोधावतिभो अठव्यां ॥ कच्चिवात्पोक्षितपांसुधूमादिशोन
जानातिरजस्वलक्ष्णः ४ अदृशपद्भिर्हीस्वनकारेण श्लोउल्लूकावाग्विर्व्यथितोतरात्मा ॥ अपुण्णवत्ता
॥ च यतेक्षुधादितोमरीचितोयान्पमिधावतिक्वचित् ५ क्वचिद्वितोयाः सरितोभियाति पर
स्परंचालयतेनिरंधः ॥ आसाद्यदावक्वचिदग्नितप्तोनिर्विघ्नतेक्वचयत्तैर्दतासुः ६ ॥

स्या ॥ अत्रचपरोक्षमप्रियवक्तारो किञ्चीनुल्पाः प्रत्यक्षमप्रियवक्तारो घकतुव्याः येषां छायापिपापहेतुः ते
अपुण्णवत्ताः तन्नुत्पानधार्मिकान्सेवते मरीचितोयानातिनिष्फलत्वेन विज्ञातानपि विंषयान् ५ वितोया
सुसरिन्नुपतितस्पगात्रभंगान्सघोदुःखं भवति नचोदकलाभः तद्वदिहचपरत्रचदुःखदान्याषडान
मिपाति ॥ आलभ्यतेदायादादिभ्यो अत्रादिवांक्षति उभयत्रापिसावार्थः दावदावाग्नितुल्यदुःखदगहंप्रा
प्पशोकाग्निनातप्तोनिर्विघ्नतेविषीदति ॥ तत्रवयस्तरात्तसलुत्पैराजमिः हतं असुवत्सेयधनं यस्पसनिर्विघ्नते ६ ॥

सिंहावलोकनेन पुनर्भवावधीनुवर्तयति॥ प्रसजति आसक्तिं करोति कीदृशः तत्तानां भुजाः शाखास्तद्वन्सुकुमाराये
स्त्रीणां भुजाः तदाश्रयः सन्तदाश्रयाः प्रवक्तव्यदाश्रयस्तदाश्रयः कलभाषिणो ये द्विजाः पक्षिणस्तत्तुल्येषु स्त्रीसंग
प्रसक्तैषु पत्युषु स्पृहायस्पृतादृशा भवता हरिचक्रमिह समूहः तत्तुल्यत्कालचक्रनिमित्ताज्जन्ममराणादः
त्रसन् तत्परिहाराय केचित्प्रलोभितो बकादिव ह्वयकेः तद्वैः क्रूरैश्च पाषंडैः सह सख्यं करोति तेषु प्रवि
शति॥ १६॥ तैर्वै चित्तस्तत्र फलाभावज्ञात्वा हंसांश्चाह्वयानां कुलपुनः प्रविशन्ते घाशीलपायश्चित्तपक्ष

प्रसजति क्वापिलताभुजाश्रयस्तदाश्रयावक्तव्यपदद्विजस्पृहः॥ क्वचित्कदाचिद्वरिचक्रतस्त्रसन्
सख्यं विधत्ते वक्ककगध्वैः॥ १६॥ तैर्वै चित्तो हंसकुलसमाविशत्तनरो च पक्षीलमुपैति वानरान्॥ त
जातिरासेन सुनिर्वर्तते द्विजः परस्परौघीक्षणा विस्मृतावधि॥ १७॥ दुर्मेधुरस्य न सुतदारवत्सलो व्य
वायदीनो विंशः स्वबंधने क्वचित्समादाक्षिरिकंदरे पतन्वल्ली गहीत्वा गजभीतं आस्थितः॥ १८॥ अतः
कथंचित्सविमुक्त आपदः पुनश्च सार्धं प्रविशत्यरिंदम॥ अध्वन्यमुष्मिन् जयानिवेशितो भ्रमज नोद्या
पिनवेद कश्चन॥ १९॥ रहुगणत्वमपित्यध्वनोऽस्य सन्यस्तदडः कृतभस्तमैत्रः॥ असजिततात्मा हरिसे
वयाशितं ज्ञानासिमादाय तराऽतिपारं॥ २०॥

कंपुनरुपनयनाघाचरं प्ररोचयन्॥ अप्रियपशन्वानरतु
ल्यानभ्रश्चाचारान् प्रदृष्ट्वा पशुपैति॥ तज्जातिरासेन वानरजातिर्कीडया स्त्रिया मिथुनीभूपपरस्परसुखोद्दीक्ष
णान्विस्मृतो जीवितावधिपेन॥ १९॥ दुर्मेधुनो बलद्वयार्थेषु गृहेषु व्यापदीनसुरते कृपाकृपाणाः एव स्वस्य
पदधनप्राप्ततस्मिन् विप्रशः परिहृतुमशक्तः पारातरतुवने स सारं चरन्ति पथे॥ गिरिकंदरवदति भया
नकरो गादिदुःखपतनकंदरस्थगजतुल्या नमत्प्राभीतः सन् वल्लीतुल्यप्राचीनकर्मवले व्यावस्थितो भवति॥ २०॥
सार्धं प्रविशति यथा पूर्वप्रवृत्तिमागेरमते॥ १६॥ त्वमपि अध्वनिनिवेशित इत्यनुषंगः अतोऽस्याध्वनः पारमन्तर

प्रसजिततात्मा विषयेष्वनभिनिवेशितचित्तः सन् हरिसेव
माशितंतीक्ष्णिकृतं॥ २०॥

शय्यादिहीनः आस्पतेस्मिन्निवासनं कंबलादिस्थीयते त्रेति स्थानं गृहं विहरंत्यनेनेति विहारो यानादिपत्त
मानोपियदापरखादया पत्रकामस्तदा परकी येवस्तु निदधिरभिलाषो यस्य सावमानं प्राप्नोति ॥११॥ एवमन्यो
न्यवित्तव्यतिषंगोऽप्यधनविनिमयेन च द्वौ वैरा नुबन्धो यस्य तथा विधोपि परस्परं विवहन् विवाहादिसंबंध
कुर्वन् ॥१३॥ उरुभिरुक्तेः श्रमैर्विबन्धैः उपसर्गैश्च देषादिभिः विपन्नः मृतप्राशो भवति ॥१४॥ दुरत्ययत्वमच्च

कचित्कचिद्वाऽप्यधनस्तस्मिन् शय्यासनस्थानविहारहीनः ॥ याचन् परादप्रतिलब्धकामः पार
कटयिर्लभते च मानः ॥१२॥ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगवद् द्वौ वैरा नुबन्धो विवहन्मिथश्च ॥ अधन्यमुष्मि
न्युरुक्कृत् वित्तव्याधोपसर्गं विहरन् विपन्नः ॥१३॥ तांस्तान् विपन्नान्सहितत्रतत्र विहाय जातं परिग
त्यसार्थः ॥ प्रावर्तते घापिनकश्चिदत्र वीराधनः पारमुपैतियोगं ॥१४॥ मनस्विनो निर्जितादिगाजं
शममेतिसर्वभुवि बद्धवैराः ॥ मधेशयीरन्ननुतङ्गं नित्यं न्यस्तदंडो गतवैरोऽभियाति ॥१५॥

नोदर्शयति तांस्तान् विपन्नान् मतान् विहाय जातं जातं परिगत्य विहरन् यतः प्रस्थितः तं प्रति नावर्त
ते ह वीरः अधनः पारयो योगस्तं च नोपैति अत्र सार्थकश्चिदति समर्थोपि ॥१४॥ तदेवादे मनस्विनः शूराः
निर्जितादिगाजं शयैः ममेयं भर्ममेयमिति भुवि निमित्तभूतायां बन्धवैरपैः न्यस्तदंडः स न्यासीयः
द्विहोः पदमभियाति तत्तु न व्रजंति ॥१५॥

भा.पं.
४२

उत्तरामातायस्पदेउत्तरामातःविगाणायतःनगाणायतःअवमंतर्थापिपरमकरुणाकरत्वेनसिंधुपतये।आत्मतत्त्वमुप
दिश्यनिभृताःशांताःकराणानामर्मयोयस्मिन्सआशयोयस्यकरुणाकरत्वेनसिंधुपतये।आत्मतत्त्वमुपदिश्यनि
भृताःशांताःकराणानामर्मयोयस्मिन्सआशयोयस्य सुजनान्तस्मान्सम्पगवगतं परमात्मसतत्वं येन तथा भूतः

५२

शुक उवाच॥ इत्येवमुत्तरामातःसवेवहृषिसुतःसिंधुपतयःआत्मसतत्वंविगाणायतःपरानुभावःपरमका
रुणिकतयोपदिश्यरदुगाणेनसकरुणामभिवंदितचरणआपण्णवद्वनिभृतकरणेर्माशयोधरणे
मिमंविचचार॥सौवीरपतिरपिसुजनसमवगतपरात्मसतत्त्वआत्मन्यविद्याधारोपितांदेहात्ममतिं
विससर्ज॥एवंहि नृपभगवदाश्रिताश्रितानुभावः॥२४॥राजोवाच॥योहवाइहबहुविदामहाभागवतत्वया
भिहितःपारोह्येणवचसाजीवलोकाभवाध्यासत्कार्यमनीषिकयाकल्पितविषयानांजसाऽव्युत्पन्नलो
कसमधिगमःअथतदेवैतत्तदुरवगमंसमवेतानुकल्पेननिर्दिशतामिति॥२५॥इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेपंचमस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥

सनूतदानीमेवदेहेआत्ममतिंचविससर्जहेनृपभगवदाश्रितोभरतःतदा
श्रितोरदुगाणोयःतस्याःनुभावःसद्योदेहाहंकारत्यागः॥२४॥पारोह्येणवणिकसार्थकरूपकेणआर्याणांविवेकि
नामनीषयेवदस्यस्थानीयानीदृश्याणिगौमास्यस्थानीयान्यपत्यादीनीत्येवंकल्पितविषयःअव्युत्पन्नस्पृहलो
कस्यजनस्यसम्पक्वअक्षिप्पोनभवति॥अथअतःतदेतदेवभवाधरूपंसमवेतानुकल्पेनप्रस्तुतेतत्तदनु

पार्थोपकल्पनेन॥२५॥पंचमेत्रयोदशः॥

राम
४२

अखिलजन्मसुशोभनं न जन्मैव परं श्रेयं येभ्यो देवादिजन्मभ्यः तैरपि किं असुषि न स्वर्गोऽपि जन्मभिः किं न किं
चित् ॥ यत्त्रयेषु जन्मसु यत्र स्वर्गो नावो महात्मनां समागमः प्रचुरो न भवति ॥ दृषी केशस्य यशसा कृतशोधित
आत्मा पैस्तेषां ॥ २२ ॥ सततमुपासिते त्वत्पदाज्वरेणुभिर्हृतमं होयस्पतस्पाधोत्तजे निर्मला भक्तिर्भवतीति

राजोवाच ॥ अहो न जन्माखिलजन्मशोभनं किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यसुषि न ॥ न यद्दृषी केशाय
शः कृतात्मनां महात्मनां च प्रचुरः समागमः ॥ २१ ॥ न त्वद्भुतं त्वच्चरणज्वरेणुभिर्हृताहसो भ
क्तिरधोत्तजे मला ॥ मोहूर्त्तिका च स्पसमागमाच्च मे दुस्तर्क मूलोपहतोऽविवेकः ॥ २२ ॥ नमो मह
भ्योऽस्तनमः शिशुभ्यो नमो युवभ्यो मम आबद्धभ्यः ये ब्राह्मणाणां मवधत्तांति गाश्चरति तेभ्यः
शिवमस्तुराज्ञां ॥ २३ ॥

त्रैवाभ्युतं तस्य तव मुहुर्त्तमात्रं भवान् समागममात्रादपि दुस्तर्कोऽणवद् मूलोपिमम अविवेको न यः ब्रह्मवि
दः केन रूपेण विवरंतीत्यज्ञानात् सर्वात्र मस्यति ॥ नम इति ये बटवः कीडारतत्वादश्रद्धेयधौरपास्तान
प्याभिव्याप्यर्मवर्भ्यो नम इत्यर्थः ॥ स्वदृष्टांते नराज्ञां महदवज्ञां संभाव्याह ॥ राज्ञां शिवमस्त्विति ॥ २३ ॥

दस्युतुल्यतेषां कर्मदर्शयति तद्यथेति॥ धर्मोपपि कंधर्मकारणतमेव स्वाभिप्रेतं धर्ममाह॥ साक्षादिति॥ तंतुसोप
राये परलोकार्थमुदाहरंति॥ तद्धर्मधर्मार्हं धनं दर्शनाद्याः पंचज्ञानेन्द्रियाणां वृत्तयः संकल्पव्यवसायावंतः करण
स्वातेर्गहे योग्याम्पजपभोगः तेन कुनाथस्य कुबुद्धेरजितात्मनो विलुंपंति॥ यथा चोगः कुपालकस्यानवहितात्म

तद्यथा पुरुषस्य धनं यत्किंचिन्साक्षाद्वर्मापि कंधर्मकारणतमेव स्वाभिप्रेतं धर्ममाह॥ साक्षादिति॥ तंतुसोप
सौ धर्मस्तंतुसोपरायजदाहरंति॥ २॥ तद्धर्मधर्मार्हं धनं दर्शनाद्याः पंचज्ञानेन्द्रियाणां वृत्तयः संकल्पव्यव
सायगहग्राम्योपभोगेन कुनाथस्याः जितात्मनो यथासार्थस्य तथा जितात्मनो विलुंपंति॥ ३॥ अथ च यत्र
कोटुं वि॥ कादारापत्यादयो नाम्ना कर्मणा च कश्चिद्गाला एव अनिच्छतोपि कटुं कुर्यात्किं न उरणा कुवत्
सस्त्वमाणां मिषतोपि हरंति॥ ४॥ यथा त्वनुवत्सरं कथमा एमप्यदध्वं बीजं तत्र पुनरेवावपनकाले गु
ल्मत्त एव वीरुभिर्गद्गरमिषमैति॥ ५॥ एवमेव गह्वरमः कर्मन्तेन्यस्मिन्नहि कर्मणां सीदंति यदयं
कामकरं दण्डावप्राचस्य॥ ६॥

नः सार्थस्य वनं हरंति तद्धनं गोमायवो यत्रेत्येतव्याचये॥ अथ चेति॥ अथ चे
त्यर्थान्तरोपन्यासकर्मणा तु वकाश्च गालाश्च कटुं कुर्यात्किं न उरणा कुवत्
यथा हीति नदधानि बीजानि यस्मिन् यद्यस्मात्तयो यमावसथ आशमः एषकामेनां करं डः यथा कर्पूरभाज
ने कर्पूररूपे पिपरिमलो न हीयते एवमत्र वासनानामची एत्वा कर्कशमां पुत्सीदीतीत्यर्थः॥ ६॥ रामराम

चतुर्दशे भवाररापरूपकव्याकृतिः कृताः प्रसूते तस्य गोमापुमशकाद्यर्थकल्पनं यः परीक्षितापस्य सः श्री
 शुक्र उ० सहेतिसूतोक्तिः दुरत्यये धन्यजयानिवेशित इति यदुक्तं तदेव निवेशनप्रकारकथनेन प्रपञ्चय
 ति या एष प्रसिद्धो जीवलोकः अयं विष्णोर्मयया सुगमे धन्याय तितो भवार वीगतः स न ह रि रूपस्य गुरेश्वर एण
 रविंदेये मधुकराः सेवकास्तेषां अनुपदवीतैरनुष्ठितं भक्तिमार्गमघापि नावरुंधेन संप्राप्नोतीत्यत्रयः माया

सहोवाच या एष देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मि
 तविविधदेहावलीभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन षडिंद्रियवर्गेण तस्मिन् दुर्गा
 ध्वजसुगमे धन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया जीवलोको यं यथा वणि कसार्थो
 र्थपरः स्वदेहनिष्ठादित कर्मानुभवः श्मशानवदाशिवतमायां संसारादव्यागतो नाद्यापि विफलबहु
 प्रतियोगे हस्ततापोपशमनी हरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधे यस्यामुहवा एते षडि
 द्रियनामानः कर्माणोदस्य च एव ते ॥१॥

याः स्वकार्यद्वारेण संसारमार्गपातहेतुत्वमाह देहात्ममानिनां सत्त्वा
 दिगुणविशेषैर्विकल्पितानि यानि कुशलाकुशलविमिश्रकर्माणि तैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहावलीभिर्वियो
 गसंयोगादिर्यो नादिः संसारतदनुभवस्य द्वारभूतेन तस्मिन् संसाररूपे दुर्गामार्गविदसुगमे धन्यापतितयथा
 वणिजासार्थः समहः अर्थार्जनपरः स्वदेहनिष्ठादितानां कर्माणाम् फलद्वारेणानुभवो यस्य विफलश्च बहु प्र
 तियोगाः बहुविधाश्च ईहाश्चेत्यायस्य सः तस्यां संसारादव्यायेतापास्तेषां उपशमनीनाशनीयस्यामित्यादिव

चक्षुरस्य भवारव्या ॥१॥

कचिच्चवात्पोक्षितेतव्याचये। कचिच्चेति। आरोहंश्रंकं तस्मिन्कालेयज्जः रागस्तेनस्वदृष्टावरकेण। रजन्योरात्रौ
भस्ताइव ह्रस्वपाटेरजनीभस्तस्मोमयइवाती वरजसा क्वचमतिः अतरजोव्याप्तचक्षुरिवदिक्षु स्थितामर्यादाति
कमसादिभस्तदेवतानजानाति॥१०॥ अनुयादेयमेवोपादेयतपागृह्णातीतिप्रक्रमसाजात्यादुत्तरश्चोक्तचतुर्थ
पादंप्रथमं व्याचये कचिन्सरुदितिकचिदातपोदक निभानित्यत्र मिथ्याविषयेषु लंपटत्वमुक्तं निवासते

कचिच्चवात्पोपम्याप्रमदयारोहमारोपितस्तत्कालरजसारजनीभस्ताइवासाधुमर्यादोरजस्वत्वा
होदिग्देवताप्रतिरजस्वलमतिर्नविजानाति॥१०॥ कचित्सरुदवगतविषयवैतथ्यः स्वयंपराभिध्या
नेनविभ्रंशितस्मृतिस्तथैवमरीचितोय प्रायास्तानेवाभिधावति॥११॥ कचिदुलुकनिह्वीस्वनवदतिपरु
षुरभसादोयंप्रत्यक्षं परोक्षं वारिपुराजकुलनिर्भस्तिनातिव्यथितकार्णमल्लदयः॥१२॥ सयदादुग्धपू
चसुकृतस्तदाकारस्करकाकतुडाद्युपप्लवमलताविषोदपानवदुभेपाथ्यपूज्यदविणानजोवन्म
तानस्वयंजीवनमियमाणजपधावति॥१३॥

येत्यत्रतदर्जनप्रयासज्जः अत्रनुबाधितेषापिपुनःप्रव
तिरुच्यतइत्यपौनरुक्तंस्वयमेवसरुदवगतंविषयाणांवैतथ्यविफलत्वेन॥ पराभिधानेन्देहाभिनि
वेशनविधिशितास्मृतिर्यस्य॥ तपेवविभ्रंशितयस्मत्प्राप्तिभ्रंशादेवैतथ्यः॥ अदृष्टनिह्वीस्वनेत्यप्यव्यावृ
कचिदुलुकेति॥ अतिपरुषारभसजन्साहस्तेनारोपः सभ्रमायथाभवत्यवरिपुणाराजकुलस्पृशनिर्भस्ति
नश्चातिव्यथितकार्णमल्लदपंचपस्प॥१२॥ उपप्लवद्वानित्येतव्यावृ॥ सपदेति॥ दुग्धमुपभुक्तयस्वसुक
तयेन॥ तदाकारस्कराविषतिदुः तत्प्रमुखायेपुण्ड्रमास्तथाविधातनाश्रविषोदपानाश्रविषकृपात

नैवपानिरश्वाद्यप्ययोजनप्रत्यक्षं॥१३॥

दंशमशकुतुलैरपसदैनीचैः शलभादिभिश्च उपरुध्यमानः पीडमानो बहिः प्राणो वित्तं यस्पतया विधोष्मिन्न
ध्वनिपरिभ्रमन् अविद्यादिभिरुपरक्तेन मनसा गंधर्वपुरतुल्यमघठमानं नरलोकं सत्पतयामिथ्यादृष्टिरनुप
शपति प्रपशपतीति प्रशब्दस्त्वितमर्थोतरं दर्शयति तत्र च गंधर्वपुरे कचिदातपोदकं मग्नस्माज्जलतनुत्वा
न विषयानुपधावतीति कचिच्छिच्छिवाशुरपोत्सुकग्रहमित्येतद्वाच्ये कचिच्छिवाशेषाणां दोषाणां निषदनं स्या

तत्र गतो दंशमशकसमापसदैर्मनुजैः शलभशकुंततस्करमघकादिभिरुपरुध्यमानो बहिः प्राणः कचि
त्परिवर्तमानो स्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपपन्नार्थं नरलोकं गंधर्वनगरमुपपन्नमि
ति मिथ्यादृष्टिरनुपशपति ७ कचिदातपोदकं निभा विषयानुपधावति पानभोजनव्यवायादिव्यसन
लोलुपः ८ कचिच्छिवाशेषदोषनिषदनं पुरीषविशेषं तद्वर्णं गुणानिर्मितमतिः सुवर्णमुपादिस्त्व
ग्निकामकातरद्वोत्सुकपिशाचं ९ अथ कदाचिन्निवासपानीयद्विण्मद्यनेकात्मोपजीवनाभि
निवेश एतस्यां संसारादव्यामितस्ततः परिधावति १०

न पुरीषविशेषं अग्रेर्विद्यतस्य पुरीषस्येव लोहि
तो वर्णो यस्य रजोगुणस्य तेन निर्मितान् द्विषयामतिर्यस्य सः सुवर्णमुपादानुमिच्छति अग्निकामेन कातर
परवशः उत्सुकसदृशं पिशाचमिव शीतानुरोत्थरणे ग्निवज्राज्वल्यमानं ततस्ततो धावंतमुत्सुकपिशाचम
ग्नितुल्यधनुधावति न्युतं प्राप्नोति कथंचित्प्राप्तश्चेन्न तर्हितेन भक्षितः सन्नम्रियते एव सुवर्णमनुधावन्नपीतार्थ
निवासतो यद्विण्मेतद्वाच्ये अथेति निवासादिधने केवात्मनः उपजीव्येष्टमिनिवेशो यस्य सः ११

भा.पं.
४५

चलनकचिदित्येतव्याचये कचिद्गहाश्रमेयाः कर्मचोदनास्तासामतिभरोतिविस्तारः स एव गिरिस्तमारुरु
कनतदंतेगलुनिचन ॥ १४ ॥ पदेपदेभ्यंतरवद्भिनेतिव्याचये कचिच्चदुःसहेनेति ॥ २० ॥ कचिन्निगीर्णइत्येतव्या
चये ॥ स एवेति ॥ २१ ॥ दयः शमशेतइतिव्याचये कदाचिदितिमानोगर्वाएवदंष्ट्रापरपीडाकरत्वात् भग्या

कचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनातिभरगिरिमारुरुक्षमाणोलोकव्यसनकर्शितमनाः कंटकशर्कराक्षे
त्रंप्रविशन्निवसीदति ॥ १४ ॥ कचिच्चतुःसहेनकायाभ्यंतरवह्निनागहीतसारः स्वकुटुंबापकुध्या-
ति ॥ १५ ॥ सावयुनर्निडाजगत्सहीतांधेनमसिमयः शून्यारण्येव शेते नान्यत्किंचनवेदशवडवाप्यधि-
द्व ॥ १६ ॥ कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रोदुर्जनदंष्ट्रूकैरलध्वनिडात्तणोव्यथितहृदयेनकुत्सीयमाणविज्ञानो-
धकुर्येधवत्यतति ॥ १७ ॥ कर्हिस्मचित्काममधुलवाध्विचित्रम् ॥ यदापरदारपरद्व्याण्यवहंधानोराज्ञास्व-
मिभिर्वा निहतः पतत्यपारेनिरये ॥ १८ ॥ अथचतस्मादुभयथापिहिकस्मीस्मिन्नात्मनः संसारावपनमु-
दाहरति ॥ १९ ॥ मुक्तस्ततोयदिवंधादेवदत्तगुणकिनतितस्मादपिविमुक्तिवस्तुनवस्थितिः ॥ २० ॥

मानदं श्रायस्य ॥ अतएव न लब्धो निशया नाणोपिपेन ॥ २१ ॥ कर्हि स्म चित्तु इरसानित्ये तद्याचये कर्हि स्म
काममधुलवानिति ॥ यदानिह तोवति ॥ तदा सद्य एव निरये पतति ॥ २३ ॥ प्रसंगात्प्रवृत्तस्य कर्म्मणः संसारहेतु
त्वस्फुटपति ॥ अथ चेति यस्मादेवं स्मात् ॥ अथ अनंतरमेव उभयथा इह व परत्र च ॥ अस्मि गवति मार्गे सत्परस्य
वपनजन्मक्षेत्रकर्मदाहरति ॥ १४ ॥ तत्राति कृच्छ्रं प्रति लब्धमान इत्येते व्याचये ॥ मुक्त इति ॥ यदि बंधान्मुक्तो भ

वतिताहिततः सकाशादप्योहरतितस्मादप्यन्यः नत्वसौ
भौक्तुलभतइत्यर्थः ॥ २५ ॥

कचिद्वितीयाः सरित इत्येतद्याचये। एकदा कचिन् असतां प्रसंगात् निकृता चंविता मतिर्यस्य सः निरुदक नदी गतं
पाते यथा सद्यः शिरः स्फुटति पश्चादपि चतुर्द्वेदनाऽनुवर्तते एव मिह परत्र च दुःखदं॥१४॥ परस्परं चालयते निरंघ
इत्येतव्याचये यदा त्विति। अंधः अत्रानोपमतिनोपति यति पित्र पुत्राणां बहिः कुशः तद्वतः पितुः पुत्राणां वक्षुशादि
न एवमात्रमपियेषु पश्यति तान् भक्षयति॥ बाधत इत्यर्थः पितृपुत्रबहिर्व्या नितितुपाठः सुगमः॥१५॥ आसाद्य दाव

एकदाऽसत्प्रसंगान् निकृतमतिर्युदकस्रोतस्खलनवदुभयतोऽपि दुःखदं षाषंडमभियाति॥१४॥ यदा तु
परबाधयाऽध आत्मनेनोपनमति तदा हि पित्र पुत्रबहिर्धृतः पितृपुत्रान्वासखलु भक्षयति॥१५॥
कचिदासाद्य गृहं दाववत्प्रिपार्थविधुरं असुखोदकं शोकाग्निना दह्यमानो भक्षो निर्वेदमुपगच्छ
ति॥१६॥ कचित्कालविषमि तराजकुलरत्नसाऽपहृतप्रियतमधनासुः॥ प्रमत्तक इव विगतजीवलत्त
ण आस्ते॥१७॥ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदिति स्वप्ननिर्वतिलक्षणा मनुभवति॥१८॥

मित्येतव्याचये कचिदासाधेति॥१६॥ कचयत्तैर्हतासुरित्येतव्याचये कचित्कालेन विषमि तं प्रतिकुलतानां
तं यद्वाजकुलंतदेव रत्नतेन अपहृता प्रियतमधनरूपा असुखोयस्य विगतानि जीवलत्तण निदर्शनीनि
यस्य॥ श्रुतैर्हृतस्वइत्यप्यनेनैव व्याख्यातं॥१७॥ कचिच्च गंधर्वपुरं प्रविचय इत्येतव्याचये कदाचिन्मनोर
थप्राप्तं पित्राद्यसदेव सत इति मत्वा॥ पूर्वगंधर्वपुरवदद्यटमानदर्शनमुक्तं॥ इदानीं तन्निमित्तसुखासक्ति

रुच्यत इति मेरुः १८॥

कच्चित्कदाचिद्भिरचक्रतस्वसंनिषेत्तद्याचये॥ कदाचिदीश्वरस्येति॥ परमाणुरादिः द्विपेराद्धेः पवर्गोऽतः तदेवो
पल्लवाण्यस्यतस्मात्कालोपल्लवाणादित्यथकारत्वेन पाठे कालस्वरूपादित्यर्थः॥ रहसाशीघ्रेणपरिवर्तितेन
परिभ्रमणेन च यसां चान्यादिक्रमेण वेद्याणां मभिव्याप्पनास्तत्रादीनि मूतानि॥ चक्रतः सकोशाद्वित्रस्त
त्तदयः सन्तपाषंडदेवता आभिमुख्येन धत्त इत्यवयवः॥ आनिमिषतः निमेषमकुर्वन्तः अप्रमत्तादित्यर्थः॥ मिषतां प्र

कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विज्ञोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपराद्धापवर्गात्कालोपल्लवाणां तपरिवर्ति
तेन च यसारं ह साहरत आब्रह्मराणस्तं बादीनां भूतानां निमिषतो मिषतां चित्रस्तत्तदयस्तमेव
श्वरकालचक्रनिजोयुधं साक्षाद्भगवतं यज्ञपुरुषं मनादृत्य पाषंडदेवताः कं क ग ध्रुव क व ट प्राया
आर्यसमपरितृप्ताः सांकेत्येनाभिधत्ते॥ ३०॥ यदानुपाषंडिभिरात्मवंचिते स्तेरु वंचितो ब्रह्मकुलस
माचसस्तेषां शीलमुपनयनादिश्रोतस्मात्रं कर्मनुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्य आराधनमेव तदरो
चयं कुरुकुलं भजते॥ निगमाचारेऽश्रुद्धितो यस्य मिथुनी भावः कुटुंबभरणं यथावानरजातः॥ ३१॥ त
त्रापि निरवरोधः स्वैरेण विहरन्ति कपण बुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणादिनां ग्राम्यकर्मणैव विस्मृत
कालावधिः॥ ३२॥

तिकर्तुमशक्तानामित्यर्थः॥ कर्मणि षष्पः कालचक्रं निजं नित्यमायुधं यस्य॥ सांकेत्येन मूलप्रा
णशून्येन पाषंडागमेन॥ ३०॥ तैर्वंचित इत्येतद्याचये॥ यदा त्विति आत्मन वंचितैः उरु अधिकं वंचितः सन्तेषां
ब्रह्माण्डां यच्छीलमुपनयनादितदरोचयं कुरुकुलं भजते निगमोक्ताचारेऽश्रुद्धितः स्वस्य शुद्धभावात्॥ यस्य
श्रुद्धस्य केवलं मिथुनी भावः कुटुंबभरणं च व्यापारो नामिहोत्रादि॥ ३१॥ तज्जातिरासेनेत्यादिव्याचये॥ तत्रापि नि

स्वैरेण विस्मृत
मत्सु कालः सन् ३२॥

राम
४६

क्वचिच्चशीतातपेत्येनव्याचये क्वचिच्चेति॥शीतादयोनेकाअधिदैविकाद्यायादशाःदुःखावस्थास्तासां॥२६॥क्वचि
 मिथरत्पेतव्याचयेक्वचिन्मिथोयत्किंचिदनमवहरन्॥काकिणीकामात्रंविशतिकपर्दकमात्रंततोपिन्पूनंवाप
 किंचिदपदरविद्वेषमेति॥२७॥अध्वन्यमुष्मिन्नुहकृत्तुवित्तबाधोपसरित्फक्तासुपसर्गाअपंचयति॥अध्वन्यमु
 ष्मिन्निमेउहकृत्तुवित्तबाधादयःतथासुखदुःखादयश्च॥२८॥व्युत्क्रमैःपुनरुक्तैश्चनानायादिरतःपरं दुर्गमा

क्वचिच्चशीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानांदशानांप्रतिनिवारणअकल्पोदुरंतचिंतायांवि
 षसमआस्ते॥२६॥क्वचिन्मिथोव्यवहरन्पत्किंचिदनमन्येभ्योवक्ताकिणीकामात्रमपहरन्यत्किंचिद्वा
 विद्वेषमेतिवित्तशाक्तात्॥२७॥अध्वन्यमुष्मिन्निमउपसर्गस्तिथासुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोक्ता
 दशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्यामत्सुस्थिपासाधिव्याधिजन्मजरामराणादयः॥२८॥क्वापिदेवमाययास्त्रि
 याभुजलतोपगूढःप्रस्कृन्नविवेकचिंतनोयद्विहारगह्वरंभाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितकल
 त्रभाषितावलोकविचक्षितापल्लव्य॥आत्मानमजितत्मापारं धेतमसिप्रहिणोति॥२६॥

पिभवाधाय

सेप्रदायेनतीर्यते॥तत्रप्रसज्जतिक्वापीत्यादिनासिंहवलोकनन्यायेनोक्तमर्थमपकृष्यक्वमेणव्याचये॥क्वापि
 देवमाययेति॥प्रस्कृन्नंअपगतंविवेकज्ञानंयस्ययस्यास्त्रियाविदारगहंक्वीडागहंक्वीडागहंतदारंभेआ
 कुलहृदययस्य॥अनेनप्रसज्जतीतिव्याख्यातं॥तदाश्रयेत्यादिव्याचये तस्या आश्रयेवसक्ताःसंलग्नाः
 सुताःदुहितरश्चकलत्रंचसेवस्त्रीतिषांभाषितादिभिरपल्लवतल्लदयंयस्यप्रहिणोतिप्रक्षिपति॥२६॥

भा.पं.
४९

अज्ञानतोहेतुमाहयदिदमिति॥४०॥मनुस्विनइत्यादिद्याचये॥यदपीति येवैराजर्षयस्तेऽपि नावरुंधते किंतु परं
केवलमधेशपीरन्रस्यजतीत्यादिगिरिकंदरउत्पतमपकृष्यात्स्वातगथमतिक्रम्यचस्त्रीगहीत्वत्यादि
ग्रंथयाचयेकर्मवल्लीमिति॥एवमुपरिस्वर्गगतोपिनरलोकसार्थमेवोपयाति॥४१॥तदेव भरतोक्तिव्याख्या
यतच्चरिते संग्रहश्लोकानाह॥तस्येदं कर्मश्लोकेरुपगायति॥आर्षभस्य जषभपुत्रस्य अन्योनपः अनुवर्त्तना

यदिदं योगानुशासनं न वा एतदवरुंधते॥यत्रस्तदंडामुनय उपशमशीला उपरतात्मानः सम
वगच्छन्ति॥४०॥यदपि दिगिभजयिनो यज्विनो येवैराजर्षयः किंतु परं मधेशपीरन्रअस्यामेवममेय
मिति कृतवैराजबन्धाः यां विसृज्य स्वयमुपसंहृताः॥कर्मवल्लीमवलं व्यतत आपदः कथं चित्रर
कादिमुक्तः पुनरप्येवं संसाराधनिवर्त्तमानो नरलोकसार्थमुपयाति एवमुपरिगतोपि॥४१॥तस्येदमु
पगायति आर्षभस्य हराजर्षेर्मनसापिमहत्मानः॥नानुवर्त्तीर्हति न पोमक्षिकेव गरुत्मतः॥४२॥यो दु
स्त्यजान्दारसुतान सुहृदा ज्यं हृदि स्पृशः॥जहौ स्य वैवमलवदुत्तमश्लोकलालसः॥४३॥यो दुस्त्यजा
नक्षितिसुतस्वजनार्थदारा नृपार्थं श्रियं सुरवरैः सदया वल्लोकां॥नेच्छन्नपस्तदुचितं महतां म
धुद्विदसेवानुरक्तमनसामभवोपि फलः॥४४॥

हतिवर्त्मानुगंतुं न शक्नोति॥४२॥तत्र हेतुमाहयइति
सुहृदा ज्योर्द्वैकां यो दुस्त्यजाक्षरादी विद्यामिव जहौ तस्यार्षभस्येति संबंधः दुस्त्यजत्वे हेतुः॥हृदि स्प
शः मनोशान्त्याग्रे हेतुः उत्तमश्लोके लालसालं परत्वं यस्य॥४३॥तस्येवं विषयत्यागो न चित्रमित्याह॥या एवं
भूतो सौ न पः सः क्षित्वादी न नैच्छदितियत्तदुचितं सदा वल्लोकां भरतस्य दपायथा मवत्यैवमवल्लोको यस्या
इति परिजनावल्लोकः श्रिया उपचर्यते यतः मधुद्विषः सेवायामनुरक्तमनो येषां तेषां महतां अभवो मोक्षोऽ

पि फलः उच्छ्रावः॥४४॥

राम
४९

दूमेधुरं स्पन्त्रित्येव व्याचक्षे ॥ क्वचित्तदुमवदिति ॥ व्यायत्तः मिथुनो न स्वो भवति ॥ ३३ ॥ क्वचित्प्रमादादित्येतव्याच
क्षे ॥ एवमध्वनिमुखदुःखाध्वहं धानो गिरिकंदरप्रायेतमसि रोगाद्यापदिपततीति शेषः ॥ ३४ ॥ क्वचिच्छीतवातेत्यादि
पूर्वस्मादधिकोक्तिः रोगाद्यापदिपतितः सन्शीतादिभिः क्लिष्टत्रास्तद्वत्पर्यः ॥ ३५ ॥ तदेवं सिंहावलोकनन्यायेनोक्त
मर्थे यथास्थानमयकृष्यव्याख्यायक्रमस्थमनुवर्तमितुं पूर्वोक्तमेवानुवदति ॥ क्वचिन्मिथइति वित्तशाब्देन कदा

क्वचित्तदुमवदैहिकार्थेषु गृहेषु रंस्पन्यथावानरः सुतदारवन्सलो व्यायत्तः ॥ ३३ ॥ एवमध्वन्यवरुंधा
नो मत्पुगजभयात्तमसि गिरिकंदरप्राये ॥ ३४ ॥ क्वचिच्छीतवाताद्यनेकदैविकभौतिकात्मीयानां दुःखानां
प्रतिनिवारणोऽप्रकृत्योदुरंतविषयविषण्ण आस्ते ॥ ३५ ॥ क्वचिन्मिथो व्यवहरन् यत्किंचिद्वनमुपयाति वित्त
शाब्देन ॥ ३६ ॥ क्वचिच्छीणधनशय्यासनानाद्युपभोगविहीनो यावदप्रतिलध्वमनोरथोपगतादानेव सि
तमतिस्ततस्ततोवमानादीनि जनादभिलभते ॥ ३७ ॥ एवं वित्तव्यतिषंगविचद्वैरानुबंधोऽपि पूर्ववासनया
मिथज्जहत्पथापवहति ॥ ३८ ॥ एतस्मिन्संसारध्वनिना नाल्लेशोऽपसर्गवाधितः ॥ आपन्नविपन्नोपस्तमुह्वा
वेतरस्तत्र विसृज्य जातं जातमुपादाय शोचन्मुत्थन् विभ्यत्र विवदन् क्रंदन् संतुष्यन् गायन् त्रत्यमानः सा
धुवर्जितो नैवावर्तते ॥ चापियत आरध्वा एष नरलोकसार्थः यमध्वनः पारमुपविशति ॥ ३९ ॥ ॥

विद्यत्किंचिद्वनमुपयाति ॥ ३६ ॥ क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्त्वितिव्याचक्षे ॥ क्वचिच्छीणधनइति प्रप्रतिलध्वं
नमनोरथेनोपगतं वा क्वितंतस्यादाने स्वीकारे निश्चितमतिः सन् ॥ ३७ ॥ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगेऽप्येतव्याचक्षे ॥ ए
वं वित्तव्यतिषंगेति अपवहति तजति ॥ ३८ ॥ अध्वन्यमुष्मिन्त्रित्यादिव्याचक्षे ॥ एतस्मिन्निति ॥ आपन्नः आपदे
प्राप्तः विपन्नो विनश्यो वा यत्रयः तमिनेरस्तत्रैव विसृज्य नृत्यमानः बद्धमानः साधुवर्जितः साधुव्यतिरिक्तः ॥ ३९ ॥

भा.पं.
४८

सषभपदवी जीव सुक्तमार्गमनुवर्तमानं यद्वेति शेषः यद्वायं सुमतिं अवेदसमाग्रातां देवतां कल्पयिष्यंति
बुद्धेयं साक्षादवतीर्ण इति मंस्यंत इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ तत्तनपः देवताजितः पुत्रः ॥ ३ ॥ आत्मविद्या बहुभ्य आख्या

48

श्रीशुक उवाच ॥ भरतस्यात्मजः सुमतिर्नामाभिहितो यमुहवाचके चित्पाषंडिनः सषभपदवीम
नुवर्तमानं चानार्या अवेदसमाग्रातां देवतां स्वमनीषया पापीयस्याकलौ कल्पयिष्यंति ॥ २ ॥ तस्मा
द्दृष्टसेनायां देवताजिनामपुत्रो भवत् ॥ २ ॥ अथासुर्यां तत्तनयो देवद्वयस्ततो धेनुमत्पो सुतः प
रमेथी तस्य सुवर्चलायां प्रतीह उपजातः ॥ ३ ॥ य आत्मविद्यामारव्यायस्वयं संशुद्धो महापुरु
षमनुसस्मार प्रतीहानुवर्चलायां प्रतिहर्त्रादयस्त्राय आसन्निष्पाको विदाः सन्तवः प्र
तिहर्तुः स्तुत्यामजभस्मानौ अजनिषातां ॥ ४ ॥ भूमन्तपिकुल्याया मुद्गीयः ततः प्रस्तावो देवकु
ल्यायां प्रस्तावान्निशुसायां हृदयज आसीद्विभुः विभोरत्पाचपथुषाणः तस्मान्नक्त आकु
त्पां जरो नक्ता तदुतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्च वा अजापत साक्षाभ्यगवतो विस्मो
र्जगदिरक्षिषया गहीत सत्वस्य कलात्मेवत्वादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्तः ॥ ५ ॥ ॥

य आख्याने नैव स्वयं संशुद्धोऽनुसस्मार ॥ अपरोक्षतपानुभूतवान् ॥ प्रतिहर्ता प्रस्ताता उद्गतेति त्रयोय
जनिषुणाः सन्तव आसन् अजनिषातां जतौ ॥ ४ ॥ हृदयजः पुत्रः जगतो रिरक्षिषया गहीत सत्वयेन तस्य

विस्मोः कला अशः सन् ॥ ५ ॥

राम
४८

तन्सेवानुरागमेवाहयज्ञायेति॥ यज्ञरूपायाधर्मपतयेयज्ञादिफलदात्रे॥ विधौनैपुण्यस्यतस्मैधर्मानुयात्रे योगो
श्रोगः तस्मैसांख्यज्ञानंतत्किरः प्रधानं फलं यस्य तस्मै योगाय प्रकृतीश्वराय मायानियंत्रे अतएव नारंजीवसमूहः
सः अपनमाश्रयो यस्य सर्वजीवनियंत्रे एव कर्मज्ञानदेवताकांडेः प्रतिपादिता पहरयेन मइति उद्भवं उच्चैर्यः
सम्पुद्गरितवान्मगत्वंमगदेहमयिहास्यन्नानपाएवंभूतः तस्यतदुचितमितिवातस्यानुवर्तनार्हतीति

यज्ञायधर्मपतयेविधौनैपुण्ययोगायसांख्यशिरसेप्रकृतीश्वराय॥ नारायणायहरयेनमइत्फदा
रंहास्यन्नमगत्वंमपियः समुदाजहार॥४५॥ इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणोरारजर्षेभरत
स्यानुचरितंस्वस्त्ययनमायुषंधनंयशसंस्वर्गापचर्यंचानुष्णोत्पास्यास्पत्यभिर्नंदतिचसर्वाए
वाशिषात्मनआशास्तेनकांचनपरतइति॥४६॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभरतोया
स्यानेत्राह्मणरहुगणसंवादेचतुर्दशोध्यायः॥

वासंबंधः॥४५॥ भरतचरितप्रवणादिफलमाह॥ इदमिति॥ भागवतैः सभाजिताप्रवदाताः शुद्धागुणाः कर्मा
णिचयस्यतस्यभरतस्यानुचरितंयोनुष्णोति स आत्मनएवसकाशान्सर्वा आशिषाशास्तेस्वतएवप्रा
प्नोति॥ ननुकांचिदपिपरस्मादपेक्षतइत्यर्थः॥४६॥ पंचमस्कंधेचतुर्दशोध्यायः एवमष्टभिरध्यायैर्भरतस्योक्त
मीरितं॥ ततःपंचदशेतस्यकीर्त्यतेवंशजानपाः॥

भा. पं.
४६

कंदोसिचेदास्तद्विहितकर्माणि च दुदुहः दुदुह्युधिप्रत्यंकिताः बाणैः प्रतिपूजितानयाः यस्यचलिमाजहः अर्पयामा
सुः धर्मेणपालनेनदक्षिणदिशिश्चयदाप्रत्यंकिताविप्राः तदा परस्म्यलोकांतराशिषो धर्मफलानां धर्मशमाजकु
पुण्यं धर्मागमादत्तेन्यायेनपरिपालयन्नितिस्मृते ॥ ६ ॥ उरुसोमपीथेबहुसोमयनिध्वरेमघोनिर्देमाघतिमद
प्राप्नुवतिसतिश्राद्धयाविशुद्धोयोचलोभक्तियोगस्तेनसमर्पितमिज्याफलंआजहारअर्हणमिवप्रत्यक्षतः ॥

५७

कंदोस्यकामस्यचयस्यकामानदूददुराजदुरथोबलिनयाः प्रत्यं चितायुधिधर्मेण विप्रायदाशिषां
षष्ठमंशंपरेत्य ॥ ६ ॥ यस्याऽध्वरेमंगवानध्वरात्मा मघोनिमाघस्युरुसोमपीथे ॥ अद्वाविशुद्धाचलभक्ति
योगसमर्पितेज्याफलमाजहार ॥ १० ॥ यत्प्रीणनात्बर्हिषिदेवतिर्यकुमनुष्यवीरुत्रणमाविरिंच्यात्प्रीयेत
सद्यः सहविश्वजीवप्रीतः स्वयंप्रीतिमगाद्द्वयस्य ॥ ११ ॥ गयाद्द्वयत्वाच्चित्रस्थः सुगतिरवरोधनइतित्रयः
पुत्रावभुवुः चित्रदथादूणीयांसमाडजनिष्य ॥ १२ ॥ ततउत्कलायांमरीचिः मरीचेर्बिंदुमत्पंबिंदुमानुदप
घत ॥ तस्मात्तसरघायांमधुनामाभवत् ॥ मधोः सुमनसिवीरवतः ततोभोजायांमधुप्रमंथुजज्ञाते
मंथोः सत्यायांभौवनः ततोदूषाणां त्वयाजनिष्य ॥ त्वसुविरोचनायां विरजः विरजस्यशतजित्प्र
वरं पुत्रशतंकन्याचविष्ण्यां किलजातं ॥ १३ ॥ तत्रायंश्लोकः प्रैयव्रतवंशमिमं विरजश्चरसोभ्रवः अ
करोदत्पलंकीर्त्याविष्णुः सुरगणायथा ॥ १४ ॥ इतिश्रीभा० पंचमस्कंधेप्रियव्रतवंशानुकीर्तनंपंचदशोऽध्यायः

स्वीकृतवानित्यर्थः ॥ १० ॥ यस्यभगवतः प्रीणनादेवादीनांहं द्वैक्यंतत्सद्यः प्रीयेप्रीतिंगच्छेतसः विश्वजीवः
सर्वंतिथीमीस्वयंप्रीतिरूपएवबर्हिषियज्ञेयस्यहस्युष्टं प्रीतिमगात्ततोस्मीतिप्रत्यक्षंप्रीतिमाविः कृत
वानित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सुमनसिस्त्रियां ॥ १३ ॥ कीर्त्याअतिशयनअलमकरोत्स्त्वितवान् ॥ १४ ॥ पंचमेपंचदशः

राम
४६

महापुरुषत्वमाह॥सचै इति॥धर्मस्तस्यद्विविधः अभिषिक्तत्वात्प्रजापालनादिरेकः गृहस्थत्वादिज्यादिश्चापरः द्विविधोऽपि भगवति सर्वात्मनार्पितः सन्परमार्थलक्षणः तेन परिभाविता संस्कृता अतिशुद्धा मतिर्यस्या॥ अत एवोपरतमनात्म्यं देहाद्यहंभावो यस्मिन् तस्मिन्नात्मनि चित्ते स्वयमेवोपलभ्यमाने ब्रह्माण्डात्मानुभवो यस्तदादृशोऽपि निरभिमान एव अचरति अजगु यत्र पालयामास॥ ६॥ कर्मभिर्गयंकः प्रतियाति अनुकरो जितकोऽपि अत्र हेतुः य

सचैस्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेने ज्यादिना च भगवति महापुरुषे परावरे ब्रह्मणि सर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसंवेद्यादित भगवत्प्रक्रियोगेन चामीक्षाः परिभावितातिशुद्धमतिरूपरतानात्म्यात्मनि स्वयं उपलभ्यमान ब्रह्मात्मानुभवोऽपि निरभिमान एवाचरति मज्जुगुपतस्तस्यैमां गाथायां ङवेयपुराविद उपगायंति॥ ६॥ गयं नपः कः प्रतियाति कर्मभिर्यज्वाभिमाना बहुविधधर्मगोप्ता॥ समागतश्रीः सदसस्पतिः सतां सत्सेवको न्यो भगवत्कलामृते॥ ७॥ यमभ्यर्चि च न्परया सुदासतीः सत्याशिषो दत्तकन्याः सरिभिः यस्य प्रजानां दुदुहधराशिषो निराशिषो गुणवत्सस्तुतो धा॥ ८॥

ज्ञादिरूपां भगवत्कलां गयमतेन्यः क इत्यनुषंगः॥ अभिमाना सर्वतोमानास्पदं मनस्वीति वा॥ समागतासंप्राप्ताश्रीर्येन यमिति वा॥ सतां सदसः सभायाः पतिः सतां सेवकः यद्वा यज्वादिरूपोऽपि भगवत्कलामृते गयंकोन्यः प्रतिपातीत्यत्रयः॥ ७॥ सतीः सत्यः सत्या आशिषो यासां ताः दत्तकन्याः अर्द्धामैत्री दयेत्याद्याः निराशिषोऽपि यस्य प्रजानामाशिषः कामानधरा दुदुहेतस्य गुणा एव वत्सः तेन स्तुतमूधो यस्याः पथिव्याः यच्छदानां

तगयाम्भः प्रतियातीति संवेधः॥ ८॥

नवयोजनसहस्रं प्रापामोयेषां॥ अथ सोमविस्तारः॥ एतच्च भद्राश्च केतुमालवतिरेकेण दुःखं तपोश्च तु स्त्रीशयो
जनसहस्रायामत्वात् केचित्तु नीलनिषधयोः संलग्ना गयोः समुद्रप्रवेशमंगीकृत्य तपोरपि संकुचितत्वेन नव
सहस्रायामत्वं स्यादयंति॥ स निवेशश्च वायुनोक्तः धनुर्वन्संस्थिते शये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे॥ दीर्घाणि तत्र च त्वा
रिचतुरस्रमिलावतमिति॥ ६॥ नाभ्यां मध्ये द्वीयस्यायामलक्ष्यो ज्ञानप्रमाणं तावान्समुद्राह उक्त्वा यो यस्य

यस्मिन्नववर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यश्रमिर्मर्यादागिभिः सुविभक्ता निभवंति॥ ६॥ एषां मध्ये
इलावतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्पनाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णीः कुलगिरिराजो मेरुद्वीपायाम
समुद्राहः कर्णाकाभूतः कुवलयकमनस्य॥ ७॥ मर्द्दनिद्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मल्लेषो
दशसाहस्रं तावतां तभूम्यां प्रविश्यः उत्तरोत्तरेणोलावतं नीलश्वेतः शृंगवानिति त्रयारम्भक
हिरण्यमयंकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रपथ
व एकैकशः॥ पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरउत्तरोदशांशाधिकं शो न देर्घा एव ह सन्ति॥ ८॥

७॥ मल्लेषोदशयोजनसहस्रं चित्ततः॥ तावता षोडशयोजनसहस्रमानेन चतुरशीतियोजनसहस्रमाने
न च वहि देशपते एवं लक्षयोजनो नाहः उत्तरोत्तरेणोलावतं इलावतस्योत्तरोत्तरतः क्रमेणानीलादयस्त्र
यो मर्यादागिरयः प्रागायताः पूर्वतो दीर्घाः क्षरोदावावधिर्येषां॥ द्विसहस्रयोजनं विस्तीर्णाः दशांशादीष
दधिको योऽशस्ते न देर्घा एव ह सन्ति न तु ब्रह्मत्वे पृथुत्वे वा॥ यथोक्तं विष्णुपुराणे॥ लक्षप्रमाणो द्वौ मध्ये द
शहीनास्तथापरइति एतच्च स्थूलदृष्टेर्वोक्तं॥ तयोरपि यथावन्मध्यमत्वाभावेन लक्षप्रमाणत्वाभावात्॥

पूर्वोक्तरीयसिंधादिमानंदस्वस्वरूपतः स्पष्टं प्रवक्तुमारध्वापंचाध्यापीततः परंप्रोडशोऽधस्तथा चोद्येपरितः सन्नि
वेनातः मेरोः स्थितिर्महोक्तकणिकाचोपचर्षते प्रियव्रतचरित्रोक्तावुक्तादीपादिकल्पनी तद्विशेषविजिज्ञासु
कथांतेपरिपक्वति उक्त इति किंपर्यंतमुक्तः तदाह यावदादित्यस्तपतियत्रचासौश्रुक्तकल्पपत्तपोर्नक्षत्रगणैः

राजोवाच उक्तस्त्वयाभूमंडलायामविशेषोयावदादित्यस्तपत्रचासौज्योतिषांगणैश्चंद्रमावासह
श्रपते ॥ तत्रापिप्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः सप्तसिंधवः जपत्कृत्वा यतः एतस्याः सप्तद्वीय
विशेषविकल्पस्त्वया भगवन्स्वल्पसूचितः ॥ एतदेवाखिलमहं मानतो लक्षणतश्च सर्वविजिज्ञास्या
मि ॥ २ ॥ भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशितं मनोद्यगुणोऽस्तु तमश्चात्मज्योतिषिपरवद्वाणि भगवति वा
सुदेवाख्येक्षममावेशितुं तदुद्देतत्तु गुरोर्ह स्पृशुवर्णं धितुमिति ॥ ३ ॥ शषिरुवाच न वै महाराज भगवतो
मायायुगविभूतैः काश्यामनसा च चसावाऽधिगंतुं मलं विबुधायुषापि पुरुषस्तस्मात्प्राधान्येनैव
भूगोलकविशेषनामरूपमानलक्षणो नो व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥ योवायं द्वीपः कुवलयकमलशोकोभ्य
तरकोशो निपुतयोजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रं ॥ ५ ॥

सहचंद्रमावाद्दृश्यते तावत् ॥ यतः
पेभ्यः सिंधुभ्यः सतस्याभुवः सूचितः संक्षेपतो दर्शितः ॥ २ ॥ ३ ॥ तिज्ञासायाः फलमाह भगवत इति ॥ यामाया
गुणविभूतिस्तस्याकाश्यां अंतरूपं संनिवेशलक्षणं चिह्नं ॥ ४ ॥ कुवलयं भूमंडलं तदेव कमलं तस्य को
शाः सप्तद्वीपाः तेषां भंतरः केशः प्रथमोत्तमं द्वीपः निपुतयोजनविशालः लक्षयोजनं विस्तीर्णः ॥ ५ ॥

पतिः

यदुपस्थर्शिनः यस्मै विनः ॥१४॥ १५ ॥ ललामोभूषणं सुरललनानां भूषणभूताः श्रेयसाः स्त्रियस्तसां पथस्य पतयः सह
संभूय येषु विहरंति ॥१६॥ एकादशशतयोजनमुत्तुंगो यो देवचतस्तस्य शिरसः सकाशात् ॥ फलप्रमाणमुक्तं वा
युपुराणे ॥ अरत्नीनां शतान्यथैकपञ्चधिका निच फलप्रमाणमाख्यातमपि भिस्तत्त्वदर्शिनिरिति ॥१७॥ अतिम

हृदश्चत्वारः पयोमध्विस्तुरसुमयजलायदुपस्थर्शिन उपदेवगणपोगोश्वर्याणि स्वाभाविकानि भ
रतर्षभधारयंति ॥१४॥ देवोद्यानानि च भवंति चत्वारि नंदनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ॥१५॥
येषां मरपरिवृताः सह सुरललनानां ललामपथस्य पतय उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल वि
हरंति ॥१६॥ मंदरोत्संगे एकादशशतयोजनोत्तुंगो देवचतस्तस्य शिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फला
न्यमृतकल्पानि पतंति ॥१७॥ तेषां विशीर्यमाणानामुत्तिमधुरसुरभि सुगंधि बहूला रुणारसो दे
नारुणो दानामनदी मंदरगिरिशिखरा त्रिपतंती पूर्वोत्तावतमुपप्लावयति ॥१८॥ यदुपजोष
णभूवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगंधवानो दशयोजनं समं तादनुवा
सयति ॥१९॥ एवं जंबूफलानामत्फलानि पातयति विशीर्णानामनस्थि प्रायाणां मिभकाय निभानां र
सेन जंबूनामनदी मेरुमंदरशिखरादयुतयोजनादवनितले निपतंती दक्षिणोनात्मानं यावदिला
वतमुपस्पंदति ॥२०॥

धुरश्चासौ स्वतः सुरभिश्च सुगंधिश्च सुगंधिश्च न च अन्येषां गंधैरधिवासितः बहु
लश्चारुणाश्च रसः स एव चंदमुदकं तेन ॥१८॥ यदुपजोषणं तस्य रसस्य सेवनात् ॥१९॥ अनस्थि प्रायाणां
अतिस्तुल्यं बीजानां यत्र निपतंती ततश्चारभ्यात्मनो दक्षिणतः सर्वमिलावतव्याप्य वहतीत्यर्थः ॥२०॥

अयुतयोजनं संघः उच्छ्रयोयेषां अपंचोत्सेधो नीलादीनामपि इत्यस्य नीलादिपञ्चत्वेणामपि इत्यस्य यथासंख्यं
 र्यादागिरपदतिशेषः ॥ ६ ॥ आनीलनिषधापतौ उत्तरतो नीलपर्यंतदक्षिणतो निषधपर्यंतं च दीर्घेऽपि प्रथनुः विस्तीर्णो
 भवतः ॥ १० ॥ तावेव केतुमालभद्राश्वयोर्वर्षयोः सीमानं कुर्वते ॥ ११ ॥ न चेवं सति पूर्वापररेखायामिलावतवेष्टि
 तो मेरुर्मध्ये ततः पूर्वापरतो गिरिद्वयं वर्षद्वयं पंचनातः किंचिदस्ति दक्षिणे त्ररेखायान्तु तथैवेलावतवेष्टितो
 मध्ये मेरुः उभयतस्त्रीणि स्त्रीणि वर्षाणि गिरयश्च तत्कथं सर्वतो लक्षप्रमाणं त्वं जंबूद्वीयस्य उच्यते मेरोः षो

एवं दक्षिणेनेलावतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यस्या नीलादय अपुतयोजनोत्सेधाह
 रिवर्ष किंपुरुषभास्तानां यथासंख्यं ॥ ६ ॥ तथैवेलावतमपरेण पूर्वेण च माल्यवह्मध्रमादनावा नीलनषा
 धापतौ द्विसहस्रं पप्रथतु ॥ १० ॥ केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ॥ ११ ॥ मंदरो मेरु मंदरः सुपार्श्वः कु
 सुद इति अयुतयोजनविस्तारो न्नाह मेरोश्चतुर्दिशमवयं भगिरय उपक्तम् ॥ १२ ॥ चतुर्धत्तेषु च तजंबूकदं
 न न्यग्राधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव इव अधिसहस्रयोजनो न्नाहास्तावद्विदपविततयः शतयोजन

दशसहस्राणि सर्वाः स्थितत्वादिलावतस्या दशान्येषां षण्णं चतुः पंचाशत् गिरीणां द्वादशेत्येवं दक्षिणोत्त
 ररेखायातावत्तत्पूर्वापररेखायामपि सुमेरोरिलावतस्य चतुस्त्रिंशत् गिर्योश्चत्वारिंशत् द्विषष्टिसहस्राणि
 पूर्वापरवर्षयोरासमुद्रं देर्घा इत्युक्तानि अतो न चिराधः ॥ अपुतयोजनप्रमाणं विस्तारो प्राहो येषां विस्तीर्णम
 धो मेरोरवयं भत्वात्पूर्वपश्चिमौ गिरीदक्षिणोत्तरविस्तारो दक्षिणोत्तरो च पूर्वापरविस्तारो इत्यस्य सर्वतो दशयोजन
 सहस्रविस्तारांगीकारे त्विलावतलोपात्पूर्वेण लावतमुपपन्नवयतीत्यादि विरोधः स्यात् ॥ १२ ॥ अधिसहस्रमेकादश

शतानि उत्तरोत्तरे विदधे विस्तारो येषां ॥ १३ ॥
 योजनपरिमाणं विस्तारो येषां ॥ १३ ॥

३६ यथादिशंपाच्यादिदिक्षुयथारूपं इंद्रादिवर्णनविक्रमेण तुरीयमानेन साई द्विसहस्रप्रमाणेन नामा
निपुराणांतरातज्ञातवानियथा कर्मेरोनवपुराणेषु मनावत्पमरावती ते जावती संपमिनी तथा कृष्णाग
नापरा अश्वावती गंधवती तथा वान्यामहोयायशवती चक्रहोइवत्यादीनां यथाक्रममाते ३० पंचमेषो
डशतितः सप्तदशगंगागमनतच्चतुर्दिश इलावते च रुद्राण्यसंकर्षणानिषेवाण्यशक्तिगस्यबलेयं ज्ञे

मेरोर्मूर्द्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपलब्धो पुरीमयुतयोजनसाहस्रीसमचतुरस्रांशातकौ
भीवदंति ॥ १॥ तामनुपरितो लोकपालानामयानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोयानुपं
ल्लप्ताः ॥ ३० ॥ इति श्री भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भुवनकोशवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ श्रीशु
क उवाच ॥ तत्र भगवतः साक्षाद्यशक्तिगस्य विद्योर्विक्रमतो वामपादांगुयनखनिर्भिन्नोर्ध्वडिकटा
हविवरेणांतःप्रविश्यायाबात्यजलधारातत्त्वरणापंकजावने जनारुणा किंजल्कोपरंजिताखि
लजगदयमलापहोपस्पर्शनामलासाक्षाद्भगवत्पदीत्पनुपलक्षितवचोभिधीयमानातिमहा
ताकालेन युगसहस्रोपलक्षणेन दिवोर्मूर्द्धन्यवततार ॥ १ ॥

लिंगत्रिविक्रममूर्त्तिर्यस्य ॥ विक्रमतः दक्षि
णेन यदा भुवःत्रांत्वावामपदमुद्दिपतः वामपादांगुयनखेन निर्भिन्नमूर्द्धसुपरिभागोपस्याडिकटाहस्यत
स्यविवरेणांतःप्रविश्यायाबात्यजलधारासादिवोर्मूर्द्धन्यवततारेत्पद्वयः तस्य यद्वराणां पंकजंतस्यावने
नृत्तालनेन अरुणातद्गते कुकुमंतदेव किंजल्कः तैरुपरंजिता अतएवाखिलस्य जगतोऽयमलापहमुपस्प
र्शनयस्याः तथाप्यमलातन्मलसंगशून्या साक्षाद्भगवत्पदीति पदनुपलक्षितं जाह्नवी भागीरथीत्याद्य
पल्लवांतरहितवचोनामतेनाभिधीयमाना ॥ १ ॥

तावत्सर्वतः रोधसोस्तदयोः ॥ २१ ॥ २२ ॥ आयामोत्रव्यामः ॥ सचव्यामोत्राद्धोः सकारयोस्ततयोः स्तिर्यगंतरमित्युक्तलक्षणः
पंचव्यामं परिणहः स्थोत्पपासामित्यर्थः केचिन्नुपचव्यामपरिणहोऽदित्येवपठेति ॥ २४ ॥ नीचीना अधोमुखाः ॥ २५ ॥

तावदुभयोरपि रोधसोर्यामित्रिकारसेनानुविध्यमानावायुर्कसंयोगविषाकेन सदामरलोकाभराणं कून
दं नां सुवां भवति ॥ २१ ॥ यदुहवावविबुधादयः सहपुवतिभिर्मुकुटकटककटिस्तत्राघाभरणरूपेण ख
लुधारयंति ॥ २२ ॥ यस्तु महाकदंबः सुपार्श्वनिरूढो यास्तस्य कोटरभ्यो विनिसताः पंचाव्यामपरिणहाः
पंचमधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्पतन्त्यो परेण त्मानमिलावतमनुमोदयंति ॥ २३ ॥ यात्युपपुंजानां मु
खनिर्वासितो वायुः समंतात्कृत्यो जनमनुवासयति ॥ २४ ॥ एवं कुमुद निरूढो यः शतवल्गो नाम वट
स्तस्य स्कंधेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुधतगुडात्राद्यंचरशय्यासनाभरणदयः सर्वा एव कामदुघान
दाः कुमुदाग्रात्पतंतस्तसु तरेणैलावतमुपयोजयंति ॥ २५ ॥ यात्र पञ्चपाणानां न कदाचिदपि प्रजानां व
त्तीपलितक्लमस्वेददौर्गंधजरा मयमत्पुशीतोष्मवैवाणेषि सर्गादयस्तां परविशेषा भवंति ॥ यावज्जी
वं सुखं निरतिशयमेव ॥ २६ ॥ कुरंग कुरर कुसुभ वैकं कत्रिकुट शिशिरपतंग रुचक निषध शिनीवास
कपिलशंखवैडूर्यजारुधिहंसर्षभनागकालंजरनारदादयो गिर्यो मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूताम्
तदशेषपरितः पल्लवाः ॥ २७ ॥ जठरदेवकूटो मेरुपूर्वोऽष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसाहस्रं पथुतं
गौ भवतः ॥ एवमपरेण पवनपारिपात्रोद्दिक्षिणेन कैलाशकरवीरौ प्रागायतौ एव मुत्तरतस्त्रिंशंगमकरौ अश
भिरेतैः परिवृतो गिरिवपरितश्च कास्तिका च नगिरिः ॥ २८ ॥ ॥ २६ ॥ चतुर्दिक्षु महामल्लाद्योजनसहस्रं त्यक्त्वा ग्रेः प

रितः परिधय इव जठरदेवकूटादयस्तिष्ठंति ॥ २७ ॥ अतो अष्टादशयोजनसहस्रं प्रमाणमत्रोक्तं वैष्णवादिपुराणे

पुष्परिमाणे दिपत्युनः अन्वयाच्च एतितनुकल्पभेदाद्य
यादिसहस्रं पथुचतुर्गोच ॥ २८ ॥

अभिस्यंदती अभितोगच्छती ॥ ५ ॥ केसएचलानां मेरुसमानोच्छ्रित्वा त्रयमन्तेषामादिशि खरेषु मुख्याग्रंगेषु पतन्ति
तस्तेभ्यो धोधः प्रस्रवन्ती सती ॥ ६ ॥ माल्यचर्चिस्वरान्तके तु मालाभिमुखं निष्पतन्ती चक्कः सजा ॥ ७ ॥ गिरिशिखरादिति

तत्र चतुर्धा भिद्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्च चतुर्दिशमभिस्यंदती नदनदी नदीपुतिमेवाभिनिविशति
॥ ५ ॥ सीतालकनदा चतुर्भेदेति सीता तु ब्रह्मसदनात् केसराचलादिगिरिशिखरेभ्यो धोधः प्रस्रवन्ती ग
धमादनमर्द्धसुपतित्वा अंतरेण भद्राश्ववर्षे प्राच्यादिशितारसमुद्रमभिप्रविशति ॥ ६ ॥ एवं माल्यव
त्शिखरात्रिपतन्ती ततः परतवेगा केतुमालमभिचक्षुःप्रतीच्यादिशिसरित्पतिं प्रविशति ॥ ७ ॥ भद्रा
चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहाय प्रंगवतः प्रंगादवस्यंदमाना उ
त्तरास्तुकूरूनभितज्जदीच्यादिशितलधिमभिप्रविशति ॥ ८ ॥ तथैवालकनंदादक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्
ह्रनिगिरिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटात् हेमकूटान्यतिरभसतररहसालुटयन्ती भारतमभिवर्षे दक्षिण
स्यादिशि जलधिमभिप्रविशति ॥ ९ ॥ यस्यां स्नानार्थं पानार्थं वा गच्छतः पुंसः पदे पदेश्वमेधराजसूयादी
नां फलनदुर्ध्वमिति ॥ अन्ये च नदानधश्च वर्षे वर्षे सति बहुशो मेवादिगिरिदुहितरः शतशः ॥ १० ॥ त
त्रापि भारतमेव वर्षे कर्मक्षेत्रमन्यान्यवर्षाणि स्वर्गिण्युत्पणशेषोपभोगस्थानानि भौमानि स्वर्गपदा
निव्यवदिशन्ति ॥ ११ ॥

कुमुदशिखरादुच्चलितानीलशिखरंततः उच्चलिताश्वेतशिखरंतदप्यतिहाय
प्रंगवतः प्रंगादधः स्रवन्ती ॥ ८ ॥ अतिरभसतररहसा अस्वलिततीव्रतरवेगेन ॥ ९ ॥ बहुशः बहुविधा मे
वादिगिरीणां दुहितरः तत्प्रसृताः ॥ १० ॥ दिव्यभौमबिलभेदात् त्रिविधः स्वर्गः ॥ तत्र भौमस्वर्गस्य पदानि स्थाना

निव्यवदिशति ॥ ११ ॥

कोसोदिवोमूर्द्धातमाहयदिति॥ किंतु द्विस्पुपदंतदाहयत्रेति वीरवतः दृढसंकल्पः॥ अस्मत्कुलदेवताया हरेश्वर एण
रविंदोदकमिति हेतोः॥ परमादरेण विमतीत्यत्रयः कथं भूतः सन् प्रतिक्षणं वर्द्धमानेन भगवद्भक्तियोगेन दृढ
मत्पंतक्तिघमानमंतर्दयं यस्य अतएव औत्कंभेन विवशामीलितं पद्मे च न्युगलंतदेवकुड्मले तथा
विगलितममलं चाप्यंतस्य कलया सह अभिषेज्यमानं रोमपुलकानां कुलं यस्य॥ २॥ ततः सप्तत्रयस्तस्या

यत्र द्विस्पुपदमाहुः॥ यत्र ह वा वीरवत औत्तानपादिः परमभागवतोऽस्मत्कुलदेवता चरणरविंदोदक
मितिया मनुसवनमुत्कषमाणं भगवद्भक्तियोगेन दृढं क्तिघमानं तर्दयं औत्कंभेन विवशामीलि
तत्तोचनयुगलकुड्मलविगलितामलबाष्पकलयाभिषेज्यमानं रोमपुलककुलक अधुनापि परमाद
रेण शिरसा विभर्ति॥ २॥ ततः प्रयस्तत्प्रभावाभिज्ञादयं ननु तपस आत्पुंत्तिकी सिद्धिरेतावती भगवति
सर्वात्मनि वा सुदेवेऽनुपरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षिता यथात्मगतयो मुक्तिमिवागतां सुमुत्तवद
वस्त्वहमानमद्यापि जगज्जुटे रुद्धंति॥ ३॥ ततो नेकसहस्रकोटिविमानानीकसंकुलदेवयानेनाव
तरंती दुमंडलमाचार्यब्रह्मसदने निपतति॥ ४॥

सू

गंगायाः प्रभावभिज्ञाः संतोयां जगज्जुटे रुद्धंतीत्यत्रयः ए
तावत्पेचनातो धिकास्तीत्यभिप्रायस्ततः हेतुः भगवतिसंततभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षिता अन्ये पुरुषार्था आत्म
ज्ञानचर्यैः कामिव॥ क इव धारयंति प्रत्यक्षमुक्तिमिव तामागतां सुमुत्तवाजनां देवति॥ ३॥ ततो नेकसहस्रको
टीनां विमानानामनीकैः संकुलेन देवपाननाकाशमार्गेणानतरती सप्तरोषिभ्योऽर्वागेव प्रायशः कमिप्राण
गतिरिति ततो र्वगिव संकुलत्वमुक्तं॥ आचार्य आप्ताय मरुमूर्द्धस्थ ब्रह्मसदने निपतति॥ ४॥ ॥

नवस्वपिर्वर्षेषु पुरुषास्तेषां तदनुग्रहाय स चासौ वक्ष्यमाणो नुग्रहस्तदर्थं आत्मतत्त्वव्यूहेन स्वमर्तिसमूहेन
संनिधीयते संनिहितो भवति ॥१४॥ अपरः प्रवृत्तिवः पश्चात्तन्वमस्कंधे ॥१५॥ भवानी नाथा स्वामिनी येषां तैः
स्त्रीगणानामर्बुदसहस्रैरवरुध्यमानः सर्वतः सेवमानः आत्मनः प्रकृतिं कारणं आत्मनि समाधिध्यानं य

नवस्वपिर्वर्षेषु भगवान्नारायणो महापुरुषः पुरुषाणां तदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाऽद्यापि
संनिधीयते ॥१४॥ इत्युक्ते तु भगवान्भव एक एव पुमान्मन्यस्तत्रापरो निर्विशतिर्वात्पाः शाय
निमित्तज्ञः यत्प्रवेक्षतः स्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि ॥१५॥ भवानी नाथैः स्त्रीगणान्बुदसहस्रैरवरुध्य
मानो भगवतश्चतुर्भुजैर्महापुरुषस्य तुरीयांतां मसीं मूर्तिं प्रकृतिमात्मनः संकर्षणं संज्ञामात्मस
माधिरूपेण संनिधाप्येतदभिगणनं भव उपधावति ॥१६॥ श्रीभगवानुवाच ॥ उं नमो भगवते महापु
रुषाय सर्वगुणसंख्यानायानंताया व्यक्ताय नम इति ॥१७॥ भजे भजन्त्याऽरण्यपादपंकजं भगस्य
कत्नस्प परंपराणं भक्तैर्षलं लो वितभूतभावनं भवापहंत्वा भवभावमीश्वरं ॥१८॥ ॥

स्पतेन रूपेण ॥ एतद्वक्ष्यमाणं मंत्रादिकं अभिगणनं जयन् ॥१६॥ सर्वेषां गुणानां संख्यानं प्रकाशो यस्मान्
स्वयंतु अव्यक्ताय अप्रमेयाय ॥१७॥ हे भजन्य भजनीयत्वात्वां परमीश्वरं भजे इत्यवयवः ॥ अरण्यपादपंकजं
पादयंकजं यस्य कत्नस्प भगस्य ऐश्वर्यादिषां गुणस्य परमाय नमः प्रयं भक्तैर्षु अलमत्यर्थं भावि
तं प्रकटितं भूतभावनं स्वरूपं पेन भवापहं संसारहरं भक्तैर्षु इत्यनुषंगः ॥ भवं भावयतीति त्रिधा तत्र अर्थः

भ २
॥१८॥
राम-
५४

अयुतं पुरुषमानेन आयुर्वर्षाणि येषां वृज्वद्वं संहननं शरीरं तस्मिन् बलं वयो मोदातैः प्रमुदितानि यानि मह्यं सौरतानि मिथुनानि तेषां च व्यापवर्गं संभोगावसानेन एकवर्षशेषे आयुधिधत्ता को गर्भो र्पः तादृशानि कलत्राणि येषां त्रेतायुगसमः विषयसुखोत्कर्षात् ॥ कृतयुगे हि सर्वे ध्याननिष्ठाः द्वापरादौ तु दुःखबहुलाः ॥ १२ ॥ यत्र ह्येषु दिवर्षेषु देवपतयः स्वैः स्वैः सेवकगणेषु मुखैः कृतमहोपचाराः संतः स्वैरं विहरन्तीत्यत्र यः केषु स्थाने

एषु पुरुषाणां मयुतं पुरुषायुर्वर्षाणां देवकल्याणां नागायुतप्रमाणानां वृज्वसंहननबलवयो मोदप्रमुदितमहासौरतमिथुनव्यायापवर्गवर्षधत्तैर्गर्भकलत्राणां तत्र तु त्रेतायुगसमः कालो वर्तते ॥ १२ ॥ यत्र ह्येषु देवपतयः स्वैः स्वैर्गणानां यकेर्विहितमहार्हणाः सर्वर्तुकुसुमस्तवकफलकिशलयश्रियान्ममान्वितपलतावितपिभिरुपशुभमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिदोणीषु तथा चामलजलाशयेषु विकचविविधनवनरुहामोदमदमुदितराजहंसजलकुङ्कुटकारंडवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकूजितपुजलक्रीडादिभिर्विचित्रविनादेः सुललितसुरसुदरीणां कामकलिलविलासहासलीलावल्लोकादयमनोदययः स्वैरं विहरन्ति ॥ १३ ॥ ॥ ॥

षु सर्वेषु तत्र पुङ्गवसुमस्तवकादीनां श्रिया समद्वात्यंतत्र ममानावितपास्तदाश्रिता लताश्रयेषु तैर्वितपिभिरुपशुभमानानि शाभमानानि रुचिराणि काननानि येषु तेषां श्रमायतनेषु वर्षगिरिदोणीषु च तथा चामलपुजललाशयेषु च विकचानिविधानि यानि नवानिवनरुहाणि नीरजानि तेषामामोदेन मुदिते राजहंसादिभिर्मधुकरनिकराणां च आकृतिभिर्जातिविशेषरूपकूजितेषु कामेन कलिलैः कुम्भितैर्विलासादि

भिराकूष्यमनोदयिष्ययेषात् ॥ १३ ॥

तत्र जन्महेतुत्वं महदादिद्वारेण प्रपंचयति ॥ यस्य गुणानिमित्तो महान्नामविग्रह आसीत् ॥ विज्ञानं सत्त्वं धिष्ण्य मास्र
यो यस्य सः तस्य चित्ररूपत्वेन सत्त्वप्रधानत्वात् ॥ सा एव किला धिदैवो वासुदेव भेदविवृतया भगवान् जनो च
ह्नायन् संभवः यस्मात्तत्र ह्यणः संभूतः अहंरुदः त्रिवृता त्रिगुणेन स्वतेजसा स्वविभक्तिरूपेण हंकारेण
वैकारिकं देवतावर्गतामसं भूतवर्गाणं दिव्यं इन्द्रियवर्गं च सज्जामि ॥ २२ ॥ किंच ॥ एते वयं महदादयः
सर्वे पस्यानुग्रहादिदं ब्रह्मांडं सज्जामि ॥ कथं भूता यस्य महात्मनो वशे स्थिताः संततयतः स त्रेण क्रियाश

यस्याश्च आसीद्गुणविग्रहो महान् विज्ञानधिष्ण्ये भगवान् जनः किल ॥ यत्संभवोऽहं त्रिवृता स्वतेज
सा वैकारिकंतामसमैन्द्रियं सज्जामि एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुंता इव स त्रेण त्रिताः ॥ म
हानहं वैकृततामसं इन्द्रियाः सज्जामि सर्वे यदनुग्रहादिदं ॥ २३ ॥ यन्निर्मितां कर्तुंऽपि कर्मपर्वणीमायां
जनोऽयं गुणसर्गमोहितः ॥ न वेद निस्तारणयोगं संजसातस्मै नमस्ते विलयो दयात्मने ॥ २४ ॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥

क्वायं त्रिताः प्रोताः शकुंताः पक्षिण इव तलौ
किं केन स त्रेण ॥ वयमित्युक्तं तानेवाहं महानहंकारश्च वैकृतादयः पूर्वोक्तावर्गाश्च ॥ २३ ॥ स्थितिं लयहेतुत्वं
दर्शयन् प्राणमति ॥ येन निर्मितामेतां मायामेवायं जनोऽजमावेद न तु तत्रिस्तारयोगमुपापेक्षं हि चिद
पि वेदेति स्थितिहेतुत्वं दर्शितं कीदृशी कर्माण्येव पर्वणी ग्रंथयः तानि नयति प्रापयतीति तथा तां ॥ फल
यहेतुत्वमाह ॥ विलीयते ॥ स्मिन्निति विलयः उदेत्यस्मादित्युदयः ॥ विलयश्चादयश्चात्मा स्वरूपयस्यात्

सिद्धिर्मा ॥ २४ ॥ पंचमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥

ईश्वरत्वमुपपादयंस्तामसत्वेनप्रसक्तमनादरंवारयति नयस्येति॥ निरीक्षमाणस्यापि दृष्टिर्मयागुणैर्विषयेष्विष्य
वृत्तिभिः करोणैश्च आवपिर्दृष्टपिनाज्यतेनलिप्यते॥ किमर्थं॥ निरीक्षमाणस्य ईशो ईशनायनियमनाय ईश
नमीदृशं पदादित्वाभ्रावेक्षिष्य॥ अत्र वैधर्म्यं दृष्टं तं यथा अजितक्रोधवेगानानोस्माकं दृष्टिरज्यतेन तथेति
अतः आत्मन इन्द्रियाणि जिगीषुः जेतुमिच्छुर्मुमुक्षुः तं को न मन्येत नादियेत॥ १६॥ तत्तु सुरामघाम्यां मत्तस्य कु
तो दृष्टिर्नाज्यते तत्रोह॥ असती दृष्टं दृष्टिर्यस्य तस्य स्वमायया क्षीवाम तत्र इव यो भयंकरः प्रतिजातिमध्या

नयस्य मायागुणचित्रवृत्तिभिर्निरीक्षतो लब्धं तपि दृष्टिरज्यते॥ ईशो यथानोऽजितमनुरं ह सां कस्तं
न मन्येत जिगीषुरात्मनः॥ १६॥ असदृशो यः प्रतिभाति मायया क्षीवे च मध्या स वताम्रलोचनः न नागव
धोर्हृण ईशो रेहियायत्पादयोः स्पर्शनधर्षितं द्रियाः॥ २०॥ यमाहुरस्य स्थितिजन्मसंयमं त्रिभिर्वि
हीनं यमनंतमप्ययः॥ न वेद सिद्धार्थमिव क्वचित्स्थितं भूमेऽतलं मूर्द्धसहस्रधामसु॥ २१॥

सवाभ्यां आता

म्रलोचन इव च॥ नागवधविमोहनेन तथा प्रतिभानं युक्तमित्याह नेति पादार्चनेयस्य पादयोः स्पर्शनेन धर्षि
तं मोहितमिन्द्रियं मनोयासां ताः हि यालज्जया॥ भुजाद्यहं ण न इशो रे न शकुः कस्तनमन्येतेति पृथ्वेणैवात्रय
अस्य विश्वस्य स्थितिजन्मसंयमहेतु यमाहुः॥ अत एव त्रिभिः स्थित्यादिभिर्विहीनं अनंतं च यमाहुः॥ जप
योमंत्राः कंदो नुरोधेन दीर्घपादे जकारो दिदेव माता लक्ष्मीः सा च जपयश्च तपयश्च अनंतत्वं दर्शयति मूर्द्ध
सहस्रमेव धामा निस्थाना नितेषु क्वचिदकदेशस्थितं भूमेऽतलं यान वेद सिद्धार्थं सधर्षमिव तस्मै तम इति च

भा.पं.
५६

परमेश्वरत्वेन स्तुत्वा प्रस्तुतावतारचरितमाह वेदानिति ॥ तमसादित्य रूपेण तिरस्कृतान् अपनीतान् ॥ नाचतुरंग
श्वनतुरंगान् इषां विग्रहो यस्य कवये वा ह्येण तदर्थं अविश्वहिताय सत्यसंकल्पाय ॥ ६ ॥ तत्र त्रयं प्रह्लादचरित्रे
महासुरुषस्य गणानां भाजनः आश्रयः ॥ दत्तदानवकुलस्य तीर्थीकराणां शीतमाचरितचयस्य ॥ फलसंकल्पेन
व्यवधानशून्यश्चासावतन्यश्चाव्यभिचारी यो भक्तियोगस्तनजपास्ते सेवते ॥ ७ ॥ तेजसामपि तेजसे ॥ आचिरा

वेदान्युगांतेतमसातिरस्कृतानरसात्नाघोनत्तुरंगविग्रहः॥प्रत्याददेवैकवयेभियाचतेतस्मै न
मस्तेऽवितयेहितायतइति॥६॥हरिवर्षेचपिभगवान्नरहरिरूपेणास्ते॥नङ्गगृहणनिमित्तमुत्तरत्रा
भिधास्ये॥तद्वयितरूपंमहापुरुषगुणभाजनोमहाभागवतोदैत्यदानवकुलतीर्थीकराणशीलाचरि
तःपुद्गादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेनसूतद्वर्षपुरुषैरुपास्तेइदंवादाहरति॥७॥नमोभगवतेन
रसिहायनमस्तेजस्तेजसेऽत्राविराविमववृज्जनखवज्जदंयुक्कर्मोशयान्नरंधयरंधयतमोग्रस
नुंस्वाहाअभयमभयमात्मनिभपिथाःॐ नमो॥८॥स्वस्त्यस्तुविश्वस्परवलःप्रसीदतांध्यायंतु
भूतानिशिवंमियोधियामनश्चभद्रंभजतादधोक्षजआवेशपतानोमतिरय्यऽहेतुकी॥६॥

विः प्रतिप्रकरो भववीप्सावा ॥ कर्मशयानकर्मवासनाः ॥ कर्मश्रयानिति पाठे रागादीन ॥ रंधय निर्दह ॥
भूयिष्या भूयाः ॥ ८ ॥ विश्वस्य स्वस्ति प्रार्थने खलस्यापि भवेत्तद्वसाधुपीडां विना न स्यात् ॥ अन्योन्यमंगलं
ध्यायतां वभूतानां न्योन्यघातं विना न भवेत् ॥ इत्याशंका हर खलः प्रसीदतु क्रौर्प्यं जतु ॥ भूतानि वमि
थः शिवमेव ध्यायंतु ॥ तेषां मनश्च भद्रं उपनमादिकं मजतु ॥ नोऽस्माकमपि मतिः ॥ अपि शब्दात् भूतानां च

ममिऽअहेतुकीनिष्ठानासती । ६

राम०
पद्

केतुमालेऽपि कामदेवस्वरूपेण आस्त इति शेषः किमर्थमास्तेऽत आह लक्ष्म्या इति प्रजापतिः संवत्सरः संवत्सरो वै प्रजा
पतिरिति श्रुतः तस्य दुहितरारात्राभिमानिन्यो देवताः पुत्रा दिवसाभिमानिनो देवाः तेषां च प्रियचिकीर्षया ॥ पुरुषा
पुष्पापुरुषवर्षशतनयास्यहारात्राणि तैः परिसंख्यातानां यासौ गर्भमहापुरुषमहास्त्रतेजसा ह्वजितमनसा विध्वस्ताव
हापुरुषस्य महास्त्रचक्रतस्थते जा ॥ १५ ॥ रमोरमयनूचीयां नीदियाणि रमयते केन साधनं नरमयनूतदाह ॥ अती
वसुनलितया गत्या यो विलासस्तनविलसितोरुचिरो हासलेशो मदस्मितं तन्सहितोऽवलोकावलीलातया किं

केतुमाले भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया ॥ प्रजापतेर्दुहितृणां पुत्राणां तद्वर्षपतीनां
पुरुषाद्युषाऽहारात्रपरिसंख्यातानां यासौ गर्भमहापुरुषमहास्त्रतेजसा ह्वजितमनसा विध्वस्ताव
सर्वः संवत्सराते विनिपतति ॥ १५ ॥ अतीवसुनलितगतिविलासविलसितोरुचिरहासलेशावलो
कलीलया किंचिदुन्नमितसुदरभ्रूमंडलसुभगवदनारविंदश्रियारमारमयात्रिदियाणि रमयते
॥ १६ ॥ तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिर्
पेताऽहस्मुचतभर्तुमिरुपास्ते इदं चोदाहरति ॥ १७ ॥ उं ह्रीं ह्रीं ॥ उं नमो भगवते तदधीकेशाय सर्व
गुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आकृतीनां चित्तीनां चेतसां विशेषाणां चाऽधिपतये षोडशकलापच्छं
दो मया नमयायामतमयाय सर्वमयाय सहसे श्रीजसे बलयाकांताय कामाय नमस्ते उभयत्र भूयात् ॥

चिदुन्नमितं उन्नमितं सुदरं यत्प्रभूमंडलं तेन सुभगवदनारविंदं तस्य श्रिया ॥ १६ ॥ तत्र भर्तुभिः दिवसाधिष्ठानमि
रुपेता ॥ १७ ॥ सर्वगुणविशेषैः प्रभवस्तुभिरविलक्षितो लक्ष्मीरुत आत्मा यस्य ॥ आकृतीनां क्रियाणां चित्तीनां ज्ञाना
चेतसां सकल्पाध्यावसायादीनां विशेषाणां तत्तद्विषयाणां षोडशकलांशशाराकादशे दिव्यपञ्चविषयलक्षणा
स्य चंदो मयाय वैरोक्तकर्मप्राप्याय अत्र मयाय अत्रोय यमत्वात् ॥ अतमया परमानंदा विद्यारत्वात् ॥ सर्व

मयापसर्वविषयलात् सहसे श्रीजसे बलयाकांताय कामाय नमस्ते उभयत्र भूयात् ॥ १५ ॥

नः संगः कापिमास्पात यदि कथंचित्पातः तर्हि अगारादिषुमास्पातः किंतु भगवत्प्रियेष्वेव अगारादिसंगेदोषमाह यद
तिद्विद्वयाप्रियोगहाद्यासक्तः १० भगवत्प्रियः संगेगुणमाह येषां भगवत्प्रियाणां संगत्तलध्वं मुकुंदविक्रमं प्रतिभि
प्रवाणादिभिः संस्पृशतां सचमानां नोपुसामंतर्गतो जामानसमलहरति कथं भूतो विक्रमं निजमस्मधारणावीर्यवैभव
प्रभावातिशयो यस्य तीर्थतुगादिमुहः संस्पृशतां मगजं मलकं वल्लहरति तान् को वै न सचेतस्य वयः ११ मानसमल
पगमपल्लमाहयस्पातः अकिंचनानि कामात्मनः शुद्धो हरभक्तिर्भवति तश्च तत्प्रसादे सति सर्वदेवाः सर्वगुणै

मागारदाराऽत्मजवित्तबंधुषु संगो यदि स्यात् भगवत्प्रियेषु नः यः प्राणवत्प्रापरितुष्ट आत्मवाप्तिद्व्यात्पद
रान्नूतयेदियप्रियः १० यत्संगलध्वं निजवीर्यवैभवतीर्थसुहः संस्पृशतां हि मानसं हरत्यऽज्योतः श्र
तिभिर्गतां गजं को वै न सचेतमुकुंदविक्रमं ११ यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्प्रियं किंचना सर्वगुणैस्तत्र समा
सते सुराः हरावभक्त्यस्तुतो महद्गुणमनोरथेनाऽसति धावतो वहिः १२ हरिर्हि साक्षाद्भगवांश्चरीरि
णामात्मा कषाणामिव तोयमीप्सितं १३ हि त्वामहास्तं यदि सज्जते गहेत दां महत्त्ववयसादं पतीनां १३ तस्मा
द्भजो रागविषादमनुमानस्य हाभयदैर्घ्याऽधिग्लान् हि त्वागहं संसृतिचक्रवालं न सिंहापादं भजतां कुतो भयमि

धर्मज्ञानादिभिः सह तत्र संस्पृशतां सते नित्यं वसन्ति गहाद्यासक्तस्य तु हरिभक्त्यसंभवात् कुतो महतां गुणान् ज्ञानवैरा
ग्यादयो भवन्ति असति विषयसुखे मनोरथेन बहिर्धावतः १२ ननु हरिर्विमुखस्पर्गहोद्या एतस्यापि लोकमहत्त्व
दृश्यते सत्यदृश्यते तत्र पहासास्पदं निसहत्वं कमाह हरिहीति यथा कषाणामिनां नामीप्सितं तोयमेवात्मानं न वि
ना जीवनाभावात् सहानतिप्रसिद्धोपगहयदिसज्जते तदादपतीनामिथूनानां प्रदादिघोषप्रसिद्धवयस्य व
केवलं यन्महत्वं तदेव तस्य भवति न तु ज्ञानादिना मिथूनानां पुत्रेषु पूज्यमानेषु स्त्रीभ्यः पुसामहत्त्वबालमिथुनेभ्य
श्च बद्धमिथूनानां महत्वं पथ्यत्यर्थः १३ यस्मादेव तस्मात्तु गहं हि त्वा कुतो भयं न सिंहापादं भजते तस्य सुरानुपादि
शतिको दृशे गहं रजसस्मा रागाऽभिनिवेशः रजः आदीनां मूलकारणं अतएव मलसं सतीनां जन्ममरणदाना

१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

इदानीं रूपं पार्थयते सत्वमिति ॥ यश्च जने विना न कश्चिदस्य कुर्यात् ॥ सः त्वं त्वदितित्वपायत्कुरां बुजं सा त्वतां भक्ता नां शीर्षि
अधायिक पथान्पस्तनममापिशो ॥ स्मिन्निषेहीति शेषः ॥ कथं भूतं वदितं स न कर्मवर्षित्वेन सभिः स्तुतं ॥ न च मपित
वानादरः ॥ इव रेणुमावत्त ॥ सलक्ष्म विभोषि ॥ अहो चित्रमत्ततमयि केवलमादरमात्रं भक्तैषु तु परमाकृपा ॥ अत इश्व
रस्य तव यत्तमापया इह तं तत्त्वोचितं कथितुं समर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ सत्त्वाय सत्वप्रधानाय मुख्यतमाय प्राणाय सत्त्वा

सत्त्वं ममाप्यन्युत शीर्षि वंदितं करां बुजं यत्त्वदधायि सा त्वतां ॥ विभोषि मां लक्ष्मव रेणुमायया क
ईश्वरस्येहितमहितुं विभुरिति ॥ २३ ॥ रम्य केतु भगवतः प्रियतमं मास्त्वमवताररूपं तद्वर्षि पुरुषस्य
मनोः प्राक् प्रदर्शितं ॥ स इदानीं मपिमहता भक्तियोगे नाराधयतीदं चोदाहरति ॥ २४ ॥ ईशमो भगवते सु
ख्यतमाय नमः सत्त्वाय प्राणायोजसे सहसे बलाय महाम स्थाय नम इति ॥ २५ ॥ अंतर्बहिश्चास्विल्लो
कपालकैरदृश्यरूपो विचरस्पुरुस्वनः ॥ स ईश्वरः त्वं मददं वशे नयनाम्ना यथादा रुमयी नरः स्त्रियं
॥ २६ ॥ यं लोकपालाः किल मत्सरज्वराः हित्वा यतंतोऽपि पथक् समेत्य च ॥ मातुं न शो कुर्द्वि पदश्चतुष्पदः
सरीसपंस्थाणु पदत्रदृश्यते ॥ २७ ॥

तमे ॥ २५ ॥ उरुस्वनो वेदात्मको नादो यस्य ॥ य इदं विश्वं ब्राह्मणं दिनान्मा
विधिनिषेधालंबनभूतेन वशे अनयत् ॥ नियमितवान् स त्वमीश्वरः तथा च श्रुतिः तस्य वाक्कंतिर्नो मा निदामा
नीति ॥ २६ ॥ न विंदादयो वशं नयंति लोकपालत्वात् ॥ कुतोऽहं ॥ स ब्राह्म ॥ यमिति ॥ मत्सर एव ज्वरो येषां ते यं
हित्वा द्विपदश्चतुष्पदः सरीसपं जगमं स्थाणुस्थ ॥ वरं च पदत्रदृश्यते ॥ त किंचिदपि यातुं न शक्ताः सत्व
मेव प्राणरूपेण पालक ईश्वरश्चेत्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः तां अहिंसां ताह मुक्थमस्मह मुक्थमस्मीत्यादि ॥ २७ ॥

अवतारचस्तिमाह॥ भवान्दसंक्षोणीमयामनुनासहमसहितंधत्वेत्पद्माहारः॥ ऊर्मिमालावतिप्रलयाएचिर्नुज
साक्रमतेविचरन्तियद्वापातुमिच्छानुषंगःक्षोणीपातुंक्रमतेउत्सहतइत्यर्थः यतःअजःकीदृशीर्नुषधीनावीरु
धां वनिधिं आश्रयभूता तस्मैतमः तगतोयः प्राणगणस्तस्यात्मननियंत्रे॥ २५॥ तस्मिन्प्रियतमंताप्रियतमं॥ २६॥ अभ

भवान्युगांताएचिऊर्मिमालिनिक्षोणीमिमामोषधिवीरुधांनिधिं॥ मयासहोरुक्रमतेजर्नुजसातस्मै
जगत्प्राणगणात्मनेनमडति॥ २७॥ हिरामयेपिभगवान्निवसतिकूर्मतनुंविभाणस्तस्पतस्मिन्प्रियतमं
तनुमर्यमासहवर्षपुरुषैःपितृगणाधिपतिरुपधावतिमंत्रमिमं चानुजपति॥ २८॥ ऊं नमोभगवते
अकूपारायसर्वसत्त्वगुणविशेषाण्यनोपलक्षितस्थानायनमोवर्षाणोनमोभूमेनमो नुमोवस्था
नायनमस्ते॥ ३०॥ यद्रूपमेतन्निजमाययाऽर्पितमर्थस्वरूपं बहु रूपरूपितं॥ संख्या नयस्योस्तययो
पलंभनात्तस्मै नमस्तेव्यपदेशरूपिणे॥ ३१॥

कूपारायकूर्मायसर्वः संपूर्णः सत्त्वगुणो विशेषाण्यस्य॥ न उपलक्षितं स्थानं यस्य वारिचरत्वात्॥ वर्षाणोवर्षीय
से कालानवच्छिन्नाय॥ भूमे सर्वगताय तं प्रकाशितमेतदर्थस्वरूपं दृश्यं पृथिव्यादियस्यैव रूपं यतः पथग्रा
स्ति॥ कथं भूतं बहुभिः रूपैरूपितं निरूपितं यस्य च संख्यानास्ति कुतः॥ अथ यामिथैवोपलंभनात्॥ न हि मरीचि
जलमेतावदितिसंख्यातुं शक्यते॥ अव्यपदेशरूपिणे अनिरुक्तप्रपंचाकाराय॥ ३१॥ ॥

भा. पं.
६०

60

ऊनविंशे किंपुरुषे भारते चोपवर्णते ॥ सेवसेवकभावश्च भारतं प्रेक्ष्य मेव च ॥ १ ॥ भर्ता चासौ भगवांश्च तस्य कथां ॥ २ ॥ अर्थ
लिलक्षणा निशीलं व्रतं च यस्मिन् ॥ उपशिक्षितात्मने संपन्नचित्ताय ॥ ३ ॥ पासितेन सतो लोको येन साधुवादः साधुत्व
प्रसिद्धिः तस्य निष्ठाया नि कषाश्मवन्निर्धारस्थानाय परमसीम इत्यर्थः ॥ ३ ॥ श्रीरामं परमार्थरूपेण प्राणमति ॥

श्रीशुक उवाच ॥ किंपुरुषे वर्षे भगवंतं ॥ आदिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीताभिरामं तच्चरणसंनिर्कर्षाभिरतः
परमभागवतो हनुमानसह किंपुरुषे रविरतभक्तिरुपास्ते ॥ १ ॥ आर्च्येण स ह गंधर्वैरनुगीयमा
नां परमकल्पाणां भर्तृभागवत्कथां समुपशृणोति स्वपंचेदं गायति ॥ २ ॥ ऊनमो भगवते उ त्तमश्लोकाय
नमः ॥ आर्पलक्षणाशीलव्रतापनम उपशिक्षितात्मने उपासितलोकाय नमः ॥ साधुवाद नि कषाणां यन
मो व्रह्माण्डे वायमहापुरुषाय महाराजाय नम इति ॥ ३ ॥ यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकं स्वतेजसा ध
स्तगुणैर्व्यवस्थं प्रत्यक् प्रशांतं सुधियोपलभनं त्वऽनामरूपं निरहं प्रपद्ये ॥ ४ ॥

यदेकं वेदांतेषु प्रसि
द्वंतत्वं तत्प्रपद्ये कथं भूतं ॥ विशुद्धासावनुभवश्च सावमानास्वरूपं पश्य ॥ विशुद्धे त्वे हेतुः प्रशांतं त
त्रापि ॥ हेतुः स्वतेजसा स्वरूपप्रकाशेन धस्ताः ॥ गुणानां विविधा जाग्रदाद्यस्थायि स्मिन् अनुभवमात्रत्वे
हेतुः प्रत्यक् दृष्टादन्त ॥ तत्कुतः अनामरूपं ॥ ननु वस्तुत एव भूतस्यापि जीवस्योक्तं सर्वविषयं यो दृश्य
तेतत्राह ॥ निरहं अहंकाराभावात्तथा वै परीत्यमित्यर्थः ॥ ननु श्रीरामस्य रूपं नेवंप्रतीयते ॥ तत्राह ॥ सु

विज्ञानेन सा उपलभ्यते सुपलभन सुपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

राम.
६०

मथनमेवदर्शयन्नाहद्वयंविषयः क्रियांइंदियव्यापारः हेतुर्देवताअथनंदेहः ईशः कालः कर्त्ताअहंकारः एतैर्मयाया
गुणैः कार्यैरुपलक्ष्यैः वस्तुत्वेन निरीक्षितोयआत्मातस्मै॥ अचीक्षयाविचारेणअंगोर्पममतिपमादिभिः॥ प्रतिश
यात्मानिश्चयवतीबुद्धिर्येषांतैः निरस्तामायानिमित्ताआकृतिर्यस्मान्नतस्मै॥ ३७॥ तदेवंनिर्गुणरूपेणानत्वापरमे
श्वररूपेणप्राणमतिकरोतीति यस्येक्षितुजीवार्थमीक्षितंअत्पंतानिच्छायामीक्षणायोगात्स्वार्थतुनेप्सितं

इत्यक्रियाहेत्वयनेशकर्त्तृमिर्माप्रागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने॥ अचीक्षयांगातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्त
मायाकृतयेनमोनमः॥ ३७॥ करोतिविष्वस्थितिसंयमोदयंयस्येप्सितनेप्सितमीक्षितुर्गुणैः॥ माया
यथायोभ्रमतेतदाश्रयंयावोनमस्तेगुणकर्मसाक्षिणो॥ ३८॥ प्रमथ्यदेत्प्रतिचारणमध्वयोमार
सायाजगदादिसत्करः॥ कत्वाग्रदंष्ट्रेनिरगादुदचतः क्रीडन्निचेभः प्राणताः स्मितंविभुमिति॥ ३९॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभुवनकोशवर्णनंअष्टादशाध्यायः ॥

विष्वस्थित्यादिस्वगुणैर्मयाकरोतितस्याजडत्वेपीश्वरसंनिधानात्प्रवृत्तिंदृष्ट्यांतेनाह॥ यथाअयोत्तोहंग्रा
होअयस्कांतात्रिमित्तातभ्रमतितदाश्रयंतदभिमुखंसत्॥ गुणानां कर्मणांजीवादृष्ट्यानांचसाक्षिणेतस्मैतन
मः॥ ३८॥ अवतारचरितमाह॥ प्रमथ्येति॥ योजगतामादिकारणभूतः सूकरः मां पृथ्वीअग्रदंष्ट्रेदंष्ट्राग्रेकत्वार
सातत्तादारभ्यउदचतः प्रलयार्णवात्तदभोगजइव निरगात्॥ ततश्चप्रतिगजतुल्यंदेत्प्रमथ्ययः क्रीडन्

पंचमः अध्यायः ३९ स्मितं विभुमिति

उपचितैर्धर्मादिभिरात्मोपलभ्यते येन तत्तपश्चरति तत्र उपशमः सुंदियाणां संयमः उपरमो निरहंकारता आत्मवतामनु
ग्रहायनस्वार्थं ईश्वरत्वात् ॥ ६ ॥ भगवदनुभाव उपवर्णिते येन पंचरात्रेण तत्सावर्णेर्मनोः उपसरति सेवते ॥ १० ॥ उपर
तानात्म्याप निरहंकाराय ॥ ११ ॥ असक्तश्चासौ विविक्तश्च साक्षी च तस्मै नमः असक्तत्वं दर्शयति ॥ अस्पृश्यश्च स्पृ

भारतेऽपि वर्षे भगवान्नरनारायणस्व आकल्यांतमुपाचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्च उपेक्षामोपरमात्मोप
लभनमनुग्रहायात्मवतामनुकंपयात् प्रोऽव्यक्तगतिश्चरति ॥ ६ ॥ तं भगवान्नारदो वाणीं प्रमवतीभिर्भा
रतीभिः प्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यां सांख्ययोगाभ्यां भगवदनुभावोपवर्णितं सावर्ण्यं रूपं देहमाणाः प
रमभक्तिभावेनोपसरति इदं वाभिगच्छति ॥ १० ॥ उं नमो भगवते उपशमशीलायोपरतानात्म्याय नमो
किंचन विज्ञापयिष्ये अथ भायनरनारायणाय परमहंसपरमगुरवे आत्मारामायाधिपतये नमो नम
इति गाय च द ॥ कर्तृस्त्वसर्गादिषु यो न बध्यते न हं न्यते देहगतोऽपि देहिकैः इत्युनंदगपस्पृगाणोर्विदू
ष्यते तस्मै नमो सक्तविविक्तसाक्षी ॥ १२ ॥ इदं हि योगेश्वरयोगनेपुणं हिरण्यगर्भो भगवान्जगाद
पत्रयदंतकालं त्वयि निर्गुणमनोभक्तादधीतोक्तिदुःकलेवरः ॥ १३ ॥

कर्तृति नमन्यते विविक्तत्वमाह देहगतोऽपि देहिकैः क्षुत्पिपासादिभिर्यो न हं न्यते नाभिभयते साक्षित्वमा
ह ॥ यस्य इत्युरपि सतोदयिगुणैर्दृष्टेर्न दूष्यते न विक्रियते ॥ १२ ॥ योगकौशलं निरूपयन्प्राप्यते इदं
मिति त्रिभिर्देयोगेश्वरहिरण्यगर्भयोगनेपुणं जगाद इदमेव तत् ॥ किं जन्म प्रभृतिभक्ता अतकालेपु
मां स्वीपेमनोधारयेदिति पत्र ॥ कथं भूतः स न उन्नितदुःकलेवरं तदभिमानो येन ॥ १३ ॥

कथं तर्हि दशरथपुत्रत्वेन त्राह । विभोर्मर्त्यावतारस्तरुसोरावणस्पवधाय । तस्य मनुष्यादन्यतोऽवधत्वात् न केवल
मेतावन् । किंतु इह संसारे स्त्रीसंगादिकृतं दुःखं दुर्वारमिति मर्त्यनां शिक्षणं च शिक्षार्थमपीत्यर्थः । अन्यथा स्वैस्व
रूपेण समाणस्पृजगदात्मनः सीताविरहकृतानि व्यसनानीति कुतः स्थात् ॥ ५ ॥ विषयासक्तभावेन व्यसनानर्ह
त्वमुपपादयति न वै स भगवान्त्रिलोकां कापि सक्तः यत्तत्रात्मवत्तां धीराणां मात्मा सुदृढतमश्च अतो न स्त्री कृतं क

मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्या शिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभो ॥ कुतोऽन्यथा स्याद्मतः स्वआत्मनः सीता
कृतानि व्यसनानीत्यरस्य ॥ ५ ॥ न वै स आत्माऽत्मवत्तां सुदृढतमः सक्तस्त्रिलोकां भगवान्वासुदेवः न स्त्री
कृतं कश्मलमश्रुचीतनलत्माणां चाऽपि विहातुमर्हति ॥ ६ ॥ न जन्म नूनं महतो न सो भगवान्वाक् न बुद्धिर्नाऽ
कृतिस्तोषहेतुः तैर्यत्तविसृष्टानपि नोचनौकसश्चकार सख्येव तलक्ष्मणाग्रजः ॥ ७ ॥ सुरोऽसुरो वाप्यथ
वानरो नरः सर्वात्मनायः सुकृतश्च भुक्तमं ॥ भजेतरामं मनुजा कृतिं हरिं यत्तत्राननपत्रकोशलान् देवमिति ॥ ८ ॥

कश्मलं मोहं प्राप्नुयात् । न तलक्ष्माणं चेति देवदत्तेन श्रीरामं मंत्रयता विज्ञापितं अत्रागतस्त्वया वधोऽदिति देवदा
रिस्थितं तलक्ष्माणदुर्वीरसमागतं विज्ञापयितुं प्रविष्टं तु सुचतो वसिष्ठवाक्यात् तस्या जतन्न न युज्येत इत्यर्थः ॥ ६ ॥
अतः श्रीराम एव सर्वः सद्य इति वक्तुं न तस्य तोषहेतुः सत्कुलजन्मादिके तु भक्तिरवत्याह न जन्मेति महत्पुरु
षा जन्म महत् श्रीरामस्येति वा । सो भगं सोदर्यं शक्तिर्जातिः पद्यस्मात्तत्तेर्जन्मादिभिर्विसृष्टान् त्यक्तानपि
नोचनचरामवत् अहो तलक्ष्माणस्याग्रजोऽपि सखित्वेन कृतवान् ॥ ७ ॥ तस्मात्तसुरो वा अयो वाप्यः कोऽपि श्रीराम
मेव सर्वप्रकारेण भजेत सुकृतश्च अल्पीयस्यपि भजने बहुमानिनं ॥ उत्तरानकोशलान् अयोध्यावासिनः ॥ ८ ॥

भा.पं.
६२

लब्धं जन्मैः तैः पुरुषैः सात्विकादिस्वकृतेषु कर्मणां दिव्यादिगतय आत्मनो विधीयन्ते साध्याते । हियस्मात्सर्वाणाम्
तयः कर्मानुसारण सर्वेषां भवति यत्स्वर्गस्य दिधानमोक्षप्रकारः स न्या स च न स्थत्वा दित दनति क्रमेण स्मि
न च वर्णनं मपवर्गश्च भवति ॥ एतच्च कर्मादिबहु साधनसंभवाभिप्रायेण क्तं न त्वन्यत्रापवर्गभावेन त
दुपयं पिबोदरायणः संभवादिति देवा नामपि मोक्षस्य सचित्तत्वात् ॥ १६ ॥ अपवर्गस्वरूपमाह यो साविति ॥ अना
त्म आत्मनि भवमात्मे परागादितद्ब्रह्मे ॥ अनिरुक्ते वाचा मगोचरे अनिलयने अनाधारे अनन्यनिमित्तो जेह

६२

६२

अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धं जन्मभिः युक्तलोहितकल्मषाणामनस्वारध्वेन कर्माणां दिव्यमानुषनारक
गतयो ब्रह्म आत्मन आनुपूर्व्याणामसर्वान्वेषां विधीयन्ते ॥ यथावर्णविधानमपवर्गश्चापि भवति ॥ १६ ॥
योऽसौ भगवति सर्वभक्तात्मन्यनात्मो निरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वा सुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोग
लक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रंथिरंधनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसंगः ॥ २० ॥ एतदेव हि दे
वा गायन्ति ॥ अहो अमीषां किमकारिषां भनप्रसन्नं एषां स्वित्तु तस्व्यहरिः ॥ येर्जन्मलब्धं न पुनरुभारता
जिरे मुकुंदसेवोपयिकं स्पृहाहि नः ॥ २१ ॥

तुको भक्तियोगावत्कृतां स्वरूपं यस्य ॥ कथं भवति नानागती
नां निमित्तयोऽविद्याग्रंथिः तत्स्वरंधनं हृदने तत्तद्वारेण महापुरुषपुरुषाविष्णुभक्तानेः प्रकटः संयोगो य
दा भवति तदा ॥ २० ॥ एतदेव मानुषमेव सर्वगुरुषार्थसाधनं गायन्ति ॥ अमीषां एभिः ॥ उतस्वित्तु अथवा स्वय
मेव साधनं विनैव हरिरेषां प्रसन्नोऽभूत् ॥ एवं भूतस्य पुण्यस्य दुष्करत्वात् भारताजिरे भारतागणे
नऽकेवलं स्पृहेच यत्र तन्मुकुंदसेवोययोगिनषु जयेन्नेध्वं ॥ २१ ॥

राम
६२

अथयानस्यशास्त्राभ्यासादिश्रमोत्पत्त्यहोहिकासुषिककामेपुलं पयोमूर्खः घृतादिषु योगक्षेमं चिंतयन्कु-
लितस्यकुलेवरस्यात्पपात्रमयोः शंकेततथाविद्वानपिसनयः शंकेततस्ययत्नः श्रमएव॥१४॥ यस्माद्विदुषोऽ

यथैहिकासुषिककामलंपठः सुतेषुदारेषुधनेषुचिंतयन् शंकेतविद्वानकुकलेवरात्पया रासस्य
यत्नः श्रमाएवकेवलं॥१४॥ तत्र प्रभोत्वकुकलेवराप्यंतात्वन्माययाऽहंममतामधोक्षजं भिद्यामयेनाऽशु-
वपंसुदुर्भिक्षाविधेहियोगंत्वयिनः स्वभावमिति॥१५॥ भारतेऽप्यस्मिन्नर्षेसरिद्धे लाः संतिहिक्कवः मल-
योमंगलप्रस्थामेनाकस्त्रिकूटज्ञपभः कूटककोद्यकः सत्योदेवगिरिराष्यमृकः श्रीशैलोव्यकटः महेश-
वारिधारोविंध्यः शक्तिमान्ज्ञज्ञगिरिः पारियात्रोडोणाश्चित्रकूटोगोवर्द्धनारैवतकः ककुभोनीलोगोकासु-
खदंडकीलकामगिरिरितिचान्पवशतसहस्रशः शैलास्तेषां नितंबप्रभवानदानघश्चसंत्यसंख्याताः
॥१६॥ एतासामयोभारतः प्रजानामभिरेवपुनंतीनामात्मनाचोपस्पशंति॥१७॥ चंद्रवशातामपणीश्च
ठोदाकतमालावेहायसीकावेरी चोणीपयस्विनीशर्करावर्त्तुंगभद्राकृष्णवाणाभीमरथीगोरा-
वरीनिर्विधापयोस्मीतापरिखासुरसानर्मदाचर्मचतीसिंधुः श्रद्धः शाणश्चनदी महानदीवेदस्मतीरु-
षिकुल्यात्रिसामाकोशिकीमदाकिनीयमुनासरस्वतीदृषदतीगोमतीसरपूरोधवतीसप्तवतीसुषोमाश-
तद्वश्चंद्रभागामहद्वधावितस्ताअसिकीविद्येतिमहाव्यः॥१७॥

न पीयमेवदशातनूतस्मात्तद्देप्रभोअधोक्षज-
त्वमेवयोगंविधेहि कीदृशंत्वयिस्वभावंसहजवासनारूपं येनयोगेनचयंत्वन्माययानः कुकलेवरेअपि
तामहंममतांशीघ्रंभिद्यामत्यजेम सुदुर्भिक्षाजपायांतरेः सर्वथात्पक्वमशक्वा॥१५॥ इलावतवदस्मिन्नपिर्वे

संस्तुताः १
चितं प्रभवान् तटम् स संस्तुताः १
आत्मना च देहेनापु पस्पशंति १७

अहोभारतवासिनां भाग्यमिच्छाः पेरिति॥ अग्नयेतु संनिर्वयामि इन्द्राय जुषं निर्वयामि॥ इत्येवं भागशो निरुपपन्नं पृथक् कृतं कथं विधिना प्रकारेण मंत्राण्यवस्तुतश्च वरुणराडांशदिभेदेन इदं देवतामुद्दिश्य तत्तं निरुपपन्नं च समेद मिति स्वीकृत्य त्यागान्तरमश्रीतीत्यर्थः॥ पृथगिन्द्रादिनामभिराहुतः आहुतः आहुतः आशिषाप्रभुः स्वयंपूर्णः पिह रिः॥ २६॥ तत्रापि निष्क्रामाः कृताश्चादित्यहः सत्यमिति प्रार्थितः सन्नार्थितं ददातीति सत्यं अथापि परमार्थदानं भव

थैः अद्य यावर्हिषि भागशो हविर्निरुपपन्नमिदं विधि मंत्रवस्तुतः॥ एकः पृथक् कृतामभिराहुतो मुदा गच्छाति पूर्णः स्वयमाशिषाप्रभुः॥ २६॥ सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नानां नेवार्थदोयत्युनरर्थितायतः स्वयं विधत्ते भज तामनिष्ठतां इच्छापिधानं निजपादयच्च वं॥ २७॥ यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्वियस्य सस्रकस्य कृत स्पशोभनं॥ तेनाजनाभेस्मृतिमज्जन्मनः स्याद्धर्षे हरिर्पृथग्भजतां शतनोति॥ २८॥ शुक उवाच॥ जंबूद्वी पस्य च राजन् उपद्वीपात्रयोर्हे कउपदिशति सगरात्मजैरश्वत्थैः पण्डितैः इमां महीपरितो निखनन्ति रु पकल्पितान्॥ २९॥ तद्यथा स्वर्णं प्र स्थश्च इत्युक्तं आवर्तनोरमणकोमंदरहरिणः पांचजन्यसिं हलोलं केति॥ ३०॥ एवं तव भारतोत्तमजंबूद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित इति॥ ३१॥ इति श्रीभागवते महापुराणे जंबूद्वीपवर्णनो नाम एकोनविंशतिमोऽध्यायः॥

नंतरं पुनरप्यर्थिता भवति॥ ननु नार्थितश्चेत् किमपि न दद्यादित्याशंकाह॥ अनिच्छतां निष्क्रामानां तु इच्छानां पि धानमाकादकं सर्वकामपरिपूरकं निजपादयच्च वस्तुमवसंपादयति॥ २७॥ स्वियस्य सस्रगपजनस्य स्र कस्य प्रवचनस्य कृतस्य अन्यस्यापि कस्मैणः स्वर्गसुखादुपभुक्तादवशेषितं यदि किंचिदस्ति तेनाजनाभे च र्षेनास्माकजन्मस्यात्कीदृशस्मृतिमसह रिरवसव इत्यनु संधानयुक्तं॥ यतः हरिः भजतां शसुरवतनोति

॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ पंचमोऽध्यायः॥

समहमेवाह॥ किमित्पादिसप्तभिः दुष्करैः कृत्वादिभिर्नः फलुनातु ह्येन घुजयेन स्वर्गप्राप्ता किं न किंचित्
लंकृतः यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिर्नास्ति प्रत्पातश्च ति शायितादिंदियाणामुत्सवात्॥ भोगात्प्रमुखाऽभ
त्॥ २२॥ क्षणमल्पमेवायुर्पेषां चरत्वे हेतु॥ मर्त्येनापि देहेन क्षणेनैव कालेन कृतं कर्म संन्यस्य हरेः पदं स
म्प्राप्यति॥ २३॥ अतः यत्र वैकुण्ठकथामतनघेन संति॥ तदाश्रयाः कथापगाश्रयाः महातेन त्पाद्यन्सवा

किंदुष्करैर्नः कृतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्चाद्य जयेन फलुना॥ नयत्र नारायणपादपंकज
स्मृतिः प्रमुखाऽतिशये दियोत्सवात्॥ २२॥ कल्पौ युष्मांस्थानजयात्पुनर्भवात्क्षणां युष्मां भारत
भूजयो वर॥ क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयात्यभयं पदं हरेः॥ २३॥ नयत्र वैकुण्ठकथा
सुधापगानसाधवो भागवतास्तदाश्रयाः॥ नयत्र यज्ञेशमस्वामहोत्सवाः सुरेशलोकोपिनवै
ससेच्यतां॥ २४॥ प्राप्ता न जातिं त्विदये च जंतवो ज्ञानक्रियाद्वयकलापसंभतां॥ नवैयते रत्नपुन
र्मतायते भूयो वनौकाद्वयान्तिबंधनं॥ २५॥

येषु तादृशायज्ञेशमस्वाश्रयपूजाः सः सुरेशस्य ब्रह्म
णोपिलोको न सेच्यतां॥ २४॥ अमुमुक्तवरात्रिं दंति प्राप्ता इति॥ ज्ञानचतुर्दश्याः क्रियाश्चतुर्दश्या निद्व्याणि
चतेषां कलायेन संभतां पृष्ठां अपुनर्मतापमेक्षया वनौकाद्वयवनौकसः॥ पक्षिणो यथा लुध्वकान्मुक्ता
अपि पुनर्यादितस्मिन्नेव वक्ष्ये प्रवृत्ता विहरन्ति॥ तर्हि यथा बंधं तेन हतं॥ २५॥

विगीताअपिदीपमंत्राव्यापते॥प्रत्नस्यपुराणपुरुषस्यविद्योर्ग्रहपंतंस्तर्यर्द्धमहीतिशराणंत्रजेम॥कथंभूतंस
त्यादीनामात्मानंअधियातार॥तत्रसत्यमनुष्यीयमानोधर्मः॥जतप्रमीयमाणोधर्मःब्रह्माणःतद्वोधकस्यवे

प्रत्नस्यविद्योरुपयत्सत्यस्यर्तस्यब्रह्माणः॥अमृतस्यचमत्योश्चसूर्यमात्मानमीमहीति॥५॥ज्ञादिपु
पंचसुपुरुषाणामापुरिंदियमोजःसहोबलंबुद्धिर्विक्रमइति॥चसर्वेषामेत्यतिकीसिद्धिरविशेषे
णावर्तते॥६॥ज्ञातःस्वसमानेनेनुरसोदेनावतोयथातथादीपोपिशात्मनोद्विगुणाविशालःसमानेनसु
रोदेनावतःपरिवर्तते॥७॥यत्रहवैशात्मलीज्ञायामायस्याचावाकलनिलयमाहुर्भगवतःकुंदःस्तु
तःपतत्रिराजस्यसादीपदुतयउपेक्ष्यते॥८॥ततदीपाधिपतिःप्रियव्रतात्मजोयज्ञबाहुःस्वस्तु
भ्यःसप्तभ्यस्तन्नामानिसप्तवर्षाणिव्यभजन्सुरोचनंसौमनस्यंरमणाकंदेववर्षपारिभद्रमाप्पाय
नमविज्ञातमिति॥९॥तेषुवर्षाद्व्योन्यश्चसप्तैवाभिज्ञाताःस्वरसःशतसंगोवामदेवःकुंदःकुमुदः
पुष्पवर्षःसहस्रश्रुतिरिति॥अनुमतीशिनीवालीसरस्वतीकूडुरजनीनंदाराकेति॥१०॥तद्वर्षपु
षितदेवेभ्योविभजनकृष्णशुक्लयोः॥प्रजानासर्वासाराजोधःसामोनप्रास्त्विति॥११॥स्वगोभिः

शुभफलस्य॥५॥मृतोःअशुभफलस्य॥७॥सुपाणोसिगरुत्मान्त्रिवर्तेशिरइत्यादिश्रुतेःकुंदोभिःस्वावयव
मृतैःश्रीविष्णुस्तौतीति॥कुंदस्तुनतस्यदीपस्यहुसयेव्यपदेशाय॥८॥११॥स्वगोभिःस्वरश्मिभिःअधः

प्रत्नसोमोनोराजाश्रुस्तुआमिसुरव्यनभवतु॥इत्य
पाटवविवत्तयासधभाष॥१२॥
राम
६४

विशेषज्ञादिष्वदीपस्थितिमाह सहाणवेः। लोकोलोकस्थितिं वा तर्वाहिर्भागादिमानतः। तावतालक्षविस्तारेण प
रिक्षिप्तः परिवर्धितः उपास्तेति श्रुतिः। आकलष्य समर्प्य ॥ २ ॥ अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः सप्तैव ॥ अन्ये च पर्वतानघ

श्रीजगद्गुरुवाच ॥ अतः परं लक्षादीनां प्रमाणलक्षणासंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते ॥ १ ॥ जंजू
दीपोयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावताक्षरोदधिना परिवेष्टितो यथामेरुर्जं द्वाख्येन लवणोदधिरपि
ततो द्विगुणविशालेन लक्ष्मणाख्येन परिक्षिप्ता यथापरिखा बाह्योपचनेन लक्ष्मणो जंजूप्रमाणे द्वीपा
ख्याकरो हिरण्मय उचितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वस्तस्याधिपतिः प्रपन्नतात्मज इक्ष्मजिह्वः स्वदी
पं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलष्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम ॥ २ ॥ शिवं च व
यसं सुभद्रं शांतं क्षेमममृतमभयमिति वर्षाणितेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः ॥ ३ ॥ मणिः कूटो व
ज्रकूटः द्रुमसेनो ज्योतिष्मानसपार्णो हिरण्यो वोमेघमाल इति सेतुशैलाः अरुणान्मणान् गिरसी
सावित्री सुप्रभाता सुतंभरा सत्यंभरेति महानद्यः यासां जलोपस्पर्शनविधत्तरजस्तमसो हं
सपतंगो द्वीपनसत्पांगसंज्ञाश्च त्वारोवाणिः सहस्रायुषो विबुधोपमसंदर्शनप्रजननाः स्वर्गं ह
रं च यथाविधया भगवंतं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजंते ॥ ४ ॥

असहस्रशः सतीत्यर्थः मानसोत्तरस्पमं

उल्लाकारत्वोक्तेरेते प्रज्ञादिपंचदीपेषु वर्षा इत्यस्ति र्यग्रे स्वाकारा उभयतोऽध्वि स्पर्श इति गम्यते ॥ अन्यथा सप्त
भिः सप्तवर्षविभागासंभवात् त्वेव सप्तैव वर्षाणां पूर्वादि कमोक्तेः ॥ ३ ॥ जलोपस्पर्शेन विभूतं रजस्तमः
अयेषां हंसादयो ब्राह्मणादि स्थानीयाः ॥ विबुधो यमसंदर्शनं क्लमस्वेदादिरहितं रूपं प्रजननमपत्यात्पादनं च य

आयोमयं अमयं ॥२२॥ हे आय पुरुषवीर्या ईश्वरात् लब्धसामर्थ्याः स्थिमवयः अतएव भूर्भुवः सुवः त्रैलोक्यं पुनंत्य

अभयामतौघा आर्यकातीर्थवती दं ॥ रूपवती पवित्रवती शुक्लेति ॥ या सामंभः पवित्रममलमुय
युं जानाः पुरुषज्ञमभद्रविण देवक संज्ञावर्ष पुरुषा आपो मयं देवमपां पणं नां जलिनायजंते ॥२२॥
आय पुरुषवीर्याः स्थि पुनंती भूर्भुवः सुवः तान पुनीतामीव धीः स्पर्शतामात्मना भुव इति ॥२३॥ एवं प
रस्तात्तत्तीरो दान्तरिः उपवेशितः शाकद्वीयो द्वात्रिंशच्छतयोजनायामः समानेन च दधिमंडो देन प
रीतयस्मि न हि शाको नाम महीरुहः स्वत्तेत्राप्यपदेशको यस्य ह महः सुरभिर्गन्धस्तद्दीपमनुवा
सयति ॥२४॥ तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि
तेषु स्वात्मजाभ्युरो जवमनो जवपवमानधूमान्नी कचित्ररेफबहुरूपविश्वधरसंज्ञान्निधाय्या
धिपती न स्वयं भगवत्पुनंत ॥ आचिशितमतिस्तपोवनप्रविवेश ॥२५॥ एतेषां वर्षमया दागिरयो
नद्यश्च सप्त सप्तैव ॥ ईशान उरुशृंगो बलभद्रः शतकोसरः सहस्रातः देवपालो महानस इति ॥२६॥
अनद्यायुर्दाजयापस्य शिरपराजिता पंचपदी सहस्रस्तुतिर्निजधतिरिति ॥२७॥ तद्वर्ष पुरुषा
रुतव्रत सत्यव्रत दानव्रत नानामानो भगवन्तवाच्चात्मकप्राणायामविधुतरजस्तमसः परमसमा
धिनापजंते ॥२८॥

उद्धृतः

ताभवत्यो नोस्माकं स्पृशतां स्पर्शनं कुर्वतां भुवः शरीराणि पुनंत्यत आत्मना स्वरू
पेणैव अमीव धीः पापहं ॥२३॥ दध्मो मंडरसः स एवोदकं यस्य पाणिन्यतः स्वरस्पर्शा निबहिर्मदुस्पर्शा
निसशाको नाम वक्षुः ॥२४॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंसुरोदाहृदिर्घतोदेनावतकुशदीपइत्यत्रः स्वशष्पाणिस्वकोमलशिखाः तेषां रोचिषा ॥३॥ हे जानवेदः त्वं सा

एवंसुरोदाहृदि स्तत् द्विगुणसमानेनावतो घतोदेन यथा पूर्वः कुशदीपो यस्मिन् कुशस्तंबो
देवकतस्तत्तद्दीपाख्यापनोज्वलनइवापरः स्वशष्परोचिषादिशो विराजयति ॥३॥ तत्तद्दीपपतिः प्रैय
वतो राजन् हिरण्यरेतो नामास्वदीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथा भागं विभज्य स्वयंतप आतिथ्यतः ॥४॥ वसु
वसुदानदतरुचिनाभिगुप्तस्तुतव्रतविविक्तनामदेवनामभ्यः तेषां वर्षे सुसीमा गिरयो नद्यश्चाभि
ज्ञाताः सप्तैव चक्रं श्रुतः शृंगः कपिलश्चित्रकूटो देवानीकः ऊर्ध्वरोमाद्विणोदतिरसकुल्यामधुकुल्याभि
त्रविंदाश्च त्रविंदादेवगर्भा घतस्युतामंत्रमालेति यासां पयोभिः कुशदीपौकसः कुशलकोविदाभियु
क्तकुलकसंज्ञाभगवंतं जातवेदः स्वरूपिणं कर्मकोशलेन यजेते ॥५॥ परस्पव्रह्मणः साक्षाज्जातवे
दोऽसि हव्यवाद् देवानां पुरुषां गानां यज्ञेन पुरुषं यजेति ॥६॥ तथा बहिः कौंचदीपो द्विगुणः स्वमानेन
क्षीरोदेन परितः पत्न्यः च तो यथा कुशदीपो घतोदेन ॥ यस्मिन् कौंचो नाम पर्वतराजो दीपनाम निर्वृत्तक
आस्ते ॥७॥ यो सौगुह्यप्रहरणो नमश्चितं च कुंजोऽपि क्षीरोदेना सिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो
बभूव ॥८॥ तस्मिन् अपि प्रैयवतो घतपयो नामाधिपतिः स्वेदीये वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्तरिख्या
दानं वर्षणान्निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरे श्ररणारविंदमुपजगाम ॥२०॥
आमो मधुरुहो मेघपथः सुधामाभ्राजिष्यो लोहिताणो विनस्पतिरिति घतपयस्तुतास्तेषां वर्ष गिरयः
सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिरव्याताः ॥ शुक्लो वर्द्धमानो भोजन उपवर्हिणो नंदो नंदनः सर्वतो भद्र इति ॥२१॥

तात्पर्यं ॥१॥ व्रह्मणो हरेर्हव्यवाडसि श्रुतो देवानां यज्ञेन पुरुषं हरिमेव यज शृंगानां नागादत्तमंगिने समर्पये
त्यर्थः ॥२॥ उपत्तं नो वैश्विनः यथा कुशदीपो घतोदेन वतः ॥३॥ गृहस्य कार्तिकेयस्य प्रहरणेन आयुधं न उन्म

षितानि तेषां कुंजानियस्य ॥४॥ स्वयं भगवान् जाननी
परमकल्याणयशो यस्य ॥५॥ २१॥

ततः परस्तादित्कृतं देवकियतां नरेण इति अपेक्षायां तदंतर्बर्तिनी भूमिमाह यावन्मानसोत्तरमेवोत्तरं साईस
नूलचोत्तरं साईकोटिपरिमिततावती भूमिः शुद्धात्परतोऽस्ति तत्र च प्राणिनोपि सन्ति ततः चोचनी भूमिरन्यास्तीति
यः सा चेकोचनी चत्वारिंशद्वचोत्तरकोचस्य कपरिमिता ज्ञेयाः अष्टपुष्करद्वीपेन सह शुद्धादः प्रानवतिलक्षणा
एवाहिसन्ति मेरुलोको लोका यो रतरं साईद्वादशकोटिपरिमितं च माणसपत्रं भवति एतदेव शोचते तत्र पक्तं
कोटिद्वयत्रिपंचाशद्वचोत्तरं ततः परं पंचाशच्च सहस्राणि सप्तद्वीपास्तसागराः ततो हेममयी भूमिर्देशको

यावन्मानसोत्तरमेवोत्तरं तावती भूमिः कांचन्याऽदर्शतलोपमा यस्यां ग्रहितः पदार्थो न कथं
चित् पुनः प्रस्फपलभ्यते तस्मान्सर्वसत्त्वपरिहृताऽसीत् ३५ लोको लोको इति समाख्यायदनेना
चलेन लोको लोका कस्यांतर्बर्तिनाऽवस्थाप्यते ३६ सलोकात्रयान्ते परितर्दश्चरेण विहितः यस्मात्स
र्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गाणानां गभस्तयोर्वाचीनास्त्रीह्वीकानां वित्तवानाः न कदाचि
त्पराचीना भविष्युस्तस्मै तेतावदुन्नहनायामः ३७ एतावाच्चोका विन्यासो मानलक्षणा संस्था
भिर्विचिंतितः कविभिः सत्तुपंचाशत्कोटिगणितस्य भूगोलस्य तुरीयभागो यलोका लोकाचलः ३८

चोचराजने देवानां त्रीडनार्थाय लोका लोकास्ततः परं इति इति अत्र च दशकोटित्वं पूर्वोक्तं भूम्या सह इ
ष्यं सर्वसत्त्वपरिहृतेति देवव्यतिरंकेणोति विज्ञेयं देवानां त्रीडनार्थायैत्युक्तत्वात् ३५ ३६ लोका
त्रयस्यान्ते परितो मर्यादारूपो विहितः यस्मान्प्रतिबंधकात् सूर्य आदिर्येषां ध्रुवो पठउर्गो तोयं
अवित्तवानाः समतात्प्रकाशयंतः परतो गंतुं न शक्नुवन्ति तावदुन्नहनमुन्नेधः तदनु रूप आया मश्च
विस्तारो यस्य क्वादपुच्छितत्वा त्रिलोकी मर्यादा भूत इत्यर्थः ३७ सौयंतु लोका लोकाचलः तुरीयभा
गः चतुर्थोऽशः साईद्वादशकोचः मेरोरेकत इति इष्यं ३८

आत्मकेतुभिः प्राणदिक्त्रिभिः ॥ २९ ॥ ज्वलनशिखावदमलानां कनकपत्राणामयुतानामयुतानियस्यततः देवा
नामहोरात्राभ्यां उत्तरदक्षिणयेनाभ्यामित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ब्रह्मरूपेणैकमलासनमस्ति ॥ सकर्मकेन ब्रह्मसालो

अंतः प्रविश्य भूतानियो विभर्त्यात्मकेतुभिः ॥ अंतर्यामीश्वरः साक्षात्पातु नोपदृशेस्फुटं ॥ २९ ॥ एव
मेवदधिमंडोदात्परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः समंततजपकल्पितः समानेन स्वादूदके
नसमुद्रेण बहिरावतो यस्मिन् बहत्पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कम
लासनस्याध्यासनं परिकल्पितं तत्तद्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्म
र्यादाचनोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामोयत्रतुचनस्रष्टु दिक्षु चत्वारिपुराणि लोकपालानां इंद्रादीनां
यदुपरिस्थात्सर्पस्थस्य मेरुपरिभ्रमतः संचत्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति ॥ ३० ॥
एतत्तद्वीपस्याप्यधिपतिः प्रैयत्रतो वीतिहोत्रो नामैतस्यात्मजौ रमा एकधातकिनामानौ वर्षय
तीनियुज्यमस्वयं पूर्वजवत् भगवत्कर्मशील इत्यास्ते ॥ ३१ ॥ तद्वर्षपुरुषा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं
सकर्मकेन कर्माणां राधयेति इदं चोदाहरति ॥ ३२ ॥ यत्तत्कर्ममयं लिङ्गं ब्रह्म लिङ्गं जनेर्वयेत् ॥
एकांतमद्वयं शान्तं तस्मै भगवते नम इति ॥ ३३ ॥ अथिरुवाच ॥ ततः परस्ताच्चो कालो कनाभाचलो ॥ लोका
लोकयोरंतराले परितजपति स्रः ॥ ३४ ॥

क्यादिसाधनेन ॥ ३२ ॥ कर्ममयं कर्मफलरूपं ब्रह्म लिङ्गं ते यस्मात्
एकस्मिन्नेव परमेश्वरे अंतो निश्चायस्यततः अतएव वस्तुतः द्वैतं ॥ ३३ ॥ ततः शुद्धोदात्परस्तात् लोकः सूर्या
द्यालोकवानदेशः अलोकः तद्वहितः तयोरंतराले मध्ये तयो विभागीर्यामित्यर्थः ॥ ३४ ॥

विस्तारेणोक्तं ब्रह्मांडमानं सर्वतोपि निरूपयति ॥ अंडमध्यागतः कितन्मध्यांतदाह ॥ घावाभस्मोः पूर्वोत्तरकाया
ल्योर्यदंतरमध्यास्थानं सर्वतः पंचविंशति कोट्यस्य ॥ ४३ ॥ अंडमध्यावस्थानकारणात् तन्नामानिर्वचनेन ह
मते अचिंतनायः सूर्यो वैराजरूपेण यस्मात्प्रविश्यः ॥ ४४ ॥ किंच ॥ सूर्यो एव विभज्यते दिशः स्वमन्त्रस्ति भिदा
अयोपविभागे ॥ स्वर्गापवर्गो भोगमाक्षदेशोरसोकांसि अतलादीनि ॥ ४५ ॥ उपासनाय माह देवादीनां सूर्योऽत्र

अंडमध्यागतः सूर्यो घावाभस्मोर्यदंतरं ॥ सूर्योऽङ्गोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिः ॥ ४३ ॥ मतेऽ
एषा तस्मिन् यद्भूततो मार्तेऽङ्गुलपदेशः ॥ हिरण्यगर्भेऽङ्गुलपदेशः ॥ ४४ ॥ सूर्यो
एहि विभज्यते दिशः स्वर्गोर्महीभिदा ॥ स्वर्गापवर्गो नरकारसोकांसि च सर्वशः ॥ ४५ ॥ दिवतिर्पञ्च
नुष्पाणां सरीसृपसवीरूधां ॥ सर्वजीवनिष्कायानां सूर्योऽत्रात्मा दृगीश्वरः ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागव
ते महापुराणे पारमर्हस्या संहितायां भुवनकोशवर्णने समुद्रद्वीपवर्षसन्निवेशपरिमाणल
क्षणविंशतिमो ध्यायः ॥ शुक्लवाच ॥ एतावानेव भवत्यस्य संनिवेशः प्रमाणलक्षणतो व्याख्या
तः एतेन हि दिवो मंडलमानं तद्विदुर्गुपदिशति ॥ १ ॥ यथा हि दलयोर्निष्पावादीनां ते अंतरेणांत
रित्तं तदुभयसंधितं ॥ २ ॥

त्मा दृगीश्वरः नेत्राधियाता च ॥ ४६ ॥ पंचमेविंशतिमो ध्यायः ॥ एवमध्यायविंश
त्याभमर्यादानिरूपिता अतः परं यस्मर्यादापालनं त्रिभिर्नृप्यते एकविंशे रवेः कालचक्रेण भ्रमतोऽव
हं स्वगत्याराशिसंचारे लोकापात्रानिरूप्यते ॥ एतावान् विस्तारकोट्यः पंचाशत् उन्नेन पंचविंशति
॥ १ ॥ हि दलयोर्मध्ये यथेकस्मान्नापरस्मान्मुपदिश्यते तदन्तरं अंतरेणांतयोर्मध्ये ॥ तदुभयसंधि

तत्ताभ्यामुभयतः सलग्नः ॥ २ ॥

आशासुदिक्षुः ये धिनिवेशिताः ते आसते ॥ ३६ ॥ तेषां दिगाजानां स्वविभृतीनां स्वांशभूतानां महं शरीरानां च विवि-
धवीर्यापचं हणाय सकललोकस्वस्त्ये च भगवान् तस्मिन्नास्तइत्यवयवः किं कुर्वन् आत्मनः स्वस्य पद-
भुजं सत्त्वतत् संधायमाणः आविः कुर्वन् कीदृशं ॥ धर्मज्ञानादीन्ययमहासिद्धयश्चापलक्षणा यस्य
तत् ॥ दोर्दंडैरुपलक्षितः स नमहा विभृतेः परमैश्वर्यस्य पतित्वादेकयैव भूत्वा समतादास्त ॥ ४० ॥ तच्च

तदुपरिष्ठाच्च तस्य धाशा स्वात्मयोनिना खिलजगद्गुरुणा धिनिवेशिता ये द्विरदपतयराघभः पु-
ष्करचूडो वामनो पराजित इति सकललोकस्थितिहेतवः ॥ ३६ ॥ तेषां स्वविभृतीनां लोकपाला-
नां विविधवीर्यापचं हणाय भगवान् परममहापुरुषो महाविभृतिपतिरन्तर्याम्यात्मनो विशुद्धस-
त्त्वधर्मज्ञानचैरागेष्वर्याय महासिद्ध्युपलक्षविधकुसेनादिभिः स्वपार्षदप्रवरैः परिवारितो नि-
जवरायुधो पशोभिर्नैर्निजभुजदंडैः संधारयमाणः तस्मिन् गिरिवरे समंतात् सकललोकस्व-
स्तये आस्ते ॥ ४० ॥ आकल्पमेव वेषंगत एष आत्मयोगमायया विरचित विविधलोकयात्रागोपी-
धायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ यो न विस्तार एतेन त्यलोकपरिमाणं च व्याख्यातं यद्दहिलीकालोका चलात् ॥ त-
तः परस्ताद्योगेश्वरगतिं विशुद्धामुदाहरति ॥ ४२ ॥

तर्यामिणां तस्थेनैव सर्वकर्तुं शक्यं विंतिस्पव-
हिः समंतादवस्थानेनेत्पाशं तस्यार्थं स्वयमेव व्याचंखे ॥ आत्मनो योगमायया विरचिताया विविधालो-
कयात्रा तस्या गोपीधायरत्नमाणाया एष भगवानेवंभूतं आकल्पं वेषंगतः लीलया प्राप्नुइति समंतादास्तइ-
त्यस्यार्थः ॥ ४१ ॥ अलोकपरिमाणं च मेरोरेकतः सार्द्धं द्वादशकोटयः ॥ ततो लोकालोकात् अलोका द्वापरस्तात्

विशुद्धा द्विजपुत्रानपनेजु नस्य श्रीकृष्ण प्रदक्षि
४

तद्वद्विहासकानमाह यावदिति॥ एवं मंदादिगतिभिः॥ ६॥ नवकोटय इति मेरोरुभयतोमानसोत्तरस्यांतर्विस्तारं पंचदशलक्षं कौटिल्यपरिमितेनेदं परिमंडलमानमुत्रेयं॥ एवं पंचदशभिर्घटिकाभिरित्यादिष्वपित्रैराशिकगणितेन तत्तन्मानमुत्रेयं॥ अत्रापेक्षितो विशेषः पुराणां तेरादवगतव्यं॥ तत्राह रगादिस्थानानि वा पुपुराणां दशानि सच ग्रहाणां त्रिण्यवस्थानानि द्विजसत्तमाः स्थानजरद्वयमध्यतथैवावतसुत्तरं॥ विश्वानरदक्षिणातो निदिष्टमिदं तत्त्वते इति॥ तदेवं मध्यमोत्तरदक्षिणमोर्गत्रयप्रत्येकं

यावदक्षिणायनमहानिवर्द्धं ते यावदुगयनं रात्रयः॥ ६॥ एवं नवकोटय एकपंचाशच्छ्रुताणि योजनानां मानसोत्तरगिरिपरिवर्तनस्योपदिशंति॥ तस्मिन्नैवं पुरीषस्य त्मान्मेरोर्द्वेवधानीनामदक्षिणतोयाध्यासं यमनीनामपश्चाद्धारुणीनिम्नोचनीनामउत्तरतः सौम्यां विभावरीनाम॥ तासु दयमध्याहास्तमयनिशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषेण मेरोः श्वतुर्दिशं॥ ७॥

दीधीत्रयेण त्रिधाभिधते त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैर्नगवीथीगजवीथीतेरावतीचेत्फत्तरमार्गे वीथीत्रयं॥ आर्षभीगोवीथीजरद्वीचेति॥ वैष्णवते मध्यममार्गे वीथीत्रयं॥ अजवीथीमगवीथीवैश्वानरीचेति दक्षिणमार्गे वीथीत्रयं॥ तदप्युक्तं तत्रैव अश्विनीकृत्तिकायाम्पानागवीथीति शब्दिता॥ रोहिणीश्रीमगशिरोगजवीथीभिधीयते युष्मास्तेषां तथा दित्यावीथीचेरावतीस्मता॥ एता गावीथीति तु शब्दिता॥ ज्येष्ठाविशाखानुराधावीथीजरद्वीमता॥ एतास्त्ववीथयस्तिस्त्रो मध्यममार्गे उ

उदगयनादिसंज्ञाभिर्मंदस्तिप्रसमगतिभिर्यथाकात्तमारोहणादिस्थानेष्वारोहणाद्यभिपद्यमानोमकरादि
ष्वहोरात्राणिदीर्घह्रस्वसमानानिविधत्ते॥३॥तत्प्रपंचयति॥यदेति॥अतएवैषम्याभावान्समानानीत्कृत्तंसर्व॥

यन्मध्यगतोभगवांस्तपतांपतिस्तपनःप्रातपेनत्रिलोकं प्रतयत्यस्यवभोस्यत्यात्मभा
सासाएषउदगयनदक्षिणायनवैषुवतसंज्ञाभिर्मंदिशौघ्यसमानाभिर्गतिभिरारोह
णावरोहणासमानस्थानेषुयथास्वनमभिपद्यमानोमकरादिषुराशिष्वहोरात्राणिदी
र्घह्रस्वसमानानिविधत्ते॥३॥यदाभेदतुल्योवर्ततेतदाहोरात्राणिसमानानिभवं
ति यदावषभादिषुपंचसुचराशिषुचरतितदाहोरात्राण्येववर्ततेह्रस्वतिचमासिमा
स्यैकैकाषट्कारादिषु॥४॥यदावश्विकादिषुपंचसुवर्ततेतदाहोरात्राणिविपर्ययाणि
भवन्ति॥५॥

यासाम्पत्वेकस्यैवाहोरात्रस्यायद्यपिचषभमिथुनयोरेवाहोरात्रद्विः कर्कटादिषुहासः तथापिरात्रपि
क्षयाअधिकत्वाद्वर्ततेइत्युक्तं॥एवंरात्रिचद्वौपिदिनापेक्षयाह्रसंतीत्युक्तं॥एकैकेतिस्थूलदृष्ट्यो
क्तं॥वद्विहासयोःप्रतिमासंचैषम्यात्॥४॥विपर्ययाणीतिअहानिन्पूनानिरात्रयोषिकाइत्यर्थः॥५॥

तत्रत्यानां मेरुस्थानं॥ सव्येनेति॥ नक्षत्राभिमुखतया स्वगत्या मेरुं वामतः कुर्वन् पिपदक्षिणचर्तप्रवहारव्यवापु
भ्राय्यमाणज्यातिश्चक्रवशात्प्रहृदक्षिणतः करोति॥ अतश्चक्रगतिवशादतिदूरतो मेरुसंलग्नस्यैव दर्शनमु
दयः॥ आकाशमारूढस्यैव दर्शनं मध्याह्नः॥ भूमिप्रविश्य स्याददर्शनं मस्त्रमयः॥ ततोती च दूरगमने निशीथइ
ति॥ समुद्रतीरस्थदृष्ट्या च॥ अथ द्यौर्वा एष प्रातरुदयः सायं प्रविशतीति॥ अतश्चक्रवहारो न वस्तुतः॥ तदु
क्तवैलम्बे॥ उदयास्तमये चैव सर्वकाले तु संमुखे॥ दिशा स्वशेषा सुतथामे त्रेयविदिशा सुच॥ ये यत्र दृश्ये

तत्रत्यानां दिवसमध्यंगत एव सदा दित्यस्तपति सव्येनाचलं दक्षिणेन करोति॥ ८॥ यत्रोदेति तस्य
हसमानसूत्रनिपाते निम्नोचति॥ धीयत्र कूचनस्पंदेनाभितपति तस्य हेषसमानसूत्रनिपाते प्रस्वा
पयति॥ तत्र गतं न पश्यंति ये तं समनुपश्यन्॥ १०॥ यदा चैद्याः पुर्याः प्रचलते पंचदशघटिकाभिर्या
म्यो स पादकोटि विदियं योजनानां सार्द्धं द्वादशलक्षानि साधिका निचोपपाति॥ ११॥

ते भास्वानसनेषामुदयः स्मृतः॥ तिरौ भावं च यत्रेति तत्रैवास्तमनं खेः नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा स्मृतः
उदयास्तमनाख्ये हि दर्शनादर्शने रवेः शक्तादीनां पुरेति खनस्पशतेषु पुरे त्रयं॥ विकातो द्वौ विकारौ स्थस्त्री
कोणान्दुपुरे तथेति॥ अतएव तत्रैवोक्तं सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरु रूतस्थित इति॥ यतो यत्र यः पश्यति
सैव तस्य प्राची तस्य वामतो मेरुस्तिष्ठतीति॥ ८॥ ६॥ यथोक्तमुदयास्तमनाद्यनिपमेदर्शयति॥ यत्रोदेतात्पा
दिनास्पंदेन स्वरोद्धमेन॥ प्रस्वापयति निशीथकरोति ये तं समनुपश्यन् प्रस्वापसमानसूत्रस्थाः साधिका
निपंचविंशतिसहस्राधिका नि॥ ११॥

चते मूलाषाढोत्तराषाढाञ्जवीथ्यभिश्चिन्ताः। अत्रां च धनिश्चात्रमागीशतमिषस्तथा वैश्वानरीभाद्रप
 देरेवतीचैवकीर्तिताएतास्तवीथ्यस्तिस्रोदक्षिणो मार्ग उच्यते इति॥ याम्याभरणी आदित्या अदितिदेवता
 का पुनर्वसुः मार्गमगवीथी एवं स्थिते उत्तरायणे ध्रुवेण युगाक्षकोटि निबद्धवायुपाशचया कर्षणोरथ
 स्मारोहाण॥ तदा भ्रमंतरमंडलप्रवेशो गतिमांघ्र्यं चेति दिनवृद्धिः रात्रिहासश्च॥ दक्षिणापने च याशपेरणाद
 चरो ह्येव हिमंडलप्रवेशो गतिशैघ्र्यं चेत्पहोरात्रयोर्विपर्ययः॥ वैषुवते तु पाशसाम्यान्समावस्थाने म
 ध्यमंडलप्रवेशो गति साम्यं चेत्पहोरात्रयोः साम्यमिति॥ तथा च पुराणांतरं॥ आकृष्येते यदा तौ तु ध्रुवे
 ण समधिष्ठितौ तदा भ्रमंतरतः॥ सूर्यो भ्रमते मंडलानि तु ध्रुवेण सुच्यमाने न पुनरश्मियुगेन तु॥ तथैव वा
 त्यजः सूर्यो भ्रमते मंडलानि चेति॥ तदेतदुक्तं यदा मेघतुलयोरित्यादिना॥ उदयास्तादिकं वक्तुमाह॥ त
 स्मिन्मानसोत्तरे मेरोः पूर्वतः पूर्वापुरी उपदिशंतीत्यनुषंगः॥ तासु पुरीषु उदयादीन् उपदिशंति॥ चतु
 र्दिशमिषु क्ते ये मेरोर्दक्षिणे देशे ते षामैडीमारभ्य पूर्वदिशः पश्चिमीमेतेषां यामारभ्य॥ ये उत्तरे ते षा
 वारुणीमारभ्य ये पूर्वते षां सोम्यमारभ्य॥ ७॥

॥

॥

सूक्तवाकायसुभाषिताय ॥१८॥ एकैकशश्चतुर्दशद्वंद्वशः सप्तगणः संतोमासिमास्युपासत इत्यत्रयः ॥१९॥ गव्यतिक्रोशच
यंसगव्यत्फत्तरं यथाभवतितथा ॥२०॥ पंचमेकविंशः द्वाविंशे सोमशुक्रादेः स्थानमाहोत्तरोत्तरं तत्र ह्यनुसारेण द

तथा बालखिल्याश्रयैः गुह्यपर्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः सूक्तवाकायनियुक्ताः संस्तुवंति ॥१८॥ तथान्येच
श्रवणयोगंधर्वाप्सरसोनागाग्रामणोयातुधानादेवा इत्येकैकशो गणः सप्तचतुर्दशमासिमासिभगवं
तं सूर्यमात्मानं नाना नामानं प्रथुङ्गानां नामानः पथक्कर्मभिर्द्वंद्वशोपासते ॥१९॥ लक्षोत्तरं सार्द्धं नवकोटिः
योजनपरिमंडलं भूवल यस्य क्षणे न सगव्यत्पुत्तरं द्विसहस्रयोजनानि सभुंक्ते ॥२०॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे पंचमस्कंधे ज्योतिश्चक्रसूर्यरथमंडलवर्णनं नाम एकविंशतिमोऽध्यायः ॥ राजोवाच ॥ यदेतद्भगव
त आदित्यस्य मेरुं ध्रुवं च प्रदक्षिणेन परिक्रामतो राशीनामभिमुखं चाप्रदक्षिणे ॥ प्रचलितं भगवतोपवर्णि
तममुष्णवयंकथमनुन्मीमहीति ॥१॥ सहोवाच ॥ यथाकुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमता तदाश्रयाणां पि
पीलिकादीनां गतिरन्येव प्रदेशान्तरेषु पलभ्यमानत्वात् एवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं
मेरुं च प्रदक्षिणेन परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्येव नक्षत्रांतरे राशे
तरे चोपलभ्यमानत्वात् ॥२॥

भा.

अनियेतथानां ॥ राशीनां अभिमुखं ॥ अप्रदक्षिणां च उपवर्णितं ॥ सव्येनादव्यानिषे
तथानां ॥ राशीनां अभिमुखं ॥ अप्रदक्षिणां च उपवर्णितं च लंनदक्षिणेन करोतीति वदतां मुष्णवयंकथम
नुमिमीमहि एतत्कथं शास्त्रमोचिरुद्धत्वादित्यर्थः ॥१॥ चक्रवशात् स्वतश्च गतिद्वयमविरुद्धमिति परिहारार्थः ॥२॥

सहवासहेवययपिवस्ततः सूर्यस्यापिनक्षत्रैः सहैवोदयास्तमयोतथापितस्पतस्पां हित्पादर्शनान्सोमादीनामेवतत्
 साहित्यमुक्तं ॥१२॥ त्रयि मयइत्याद्यापासनार्थं ॥१३॥ द्वादशमासा आरायस्य ॥ षट् सत वोनमयोपस्पत्रीणिचातुर्मास्य
 निनाभयोयस्यकृतदतरभागोयस्य ॥ मानसोत्तरगिरौत्तदाद्वादुपरिवायुबद्धभूमावितिइष्टव्यं ॥ चक्रवातावदुच्चि
 तमितिमतव्यं ॥ अन्ध्यापुतमात्रायात्वात्मानसोत्तरस्पमेरोश्चतुरशीत्फल्गुयत्वादत्तस्यसामानुपपत्तेः ॥१४॥ तस्मि
 न्नक्षत्रचक्रघातकतमूलः निबद्धपक्षभागः ॥ प्रथमाक्षामेरुमानसोत्तरायतः सार्द्धसप्तलक्षधिकसार्द्धकोटिप्रमाणः तस्यैव

एवंततोवारुणोसोम्यामैन्दीचपुनस्तथाऽन्येचग्रहाः सोमादयो नक्षत्रैः सहज्योतिश्चक्रैः समभ्युद्यन्ति सहवानिज्ञो
 चन्ति ॥१२॥ एवंमहर्तुर्नचतुस्त्रिंशत्क्षयोजनान्यष्टशतधिकानिसौरारथस्त्रयामयोसोचतसंषुपरिवर्ततेपुरीषु
 ॥१३॥ यस्यैकचक्रंद्वादशार्षणैर्मित्रिणामिसंवत्सरात्मकंसमामनन्ति ॥ तस्याक्षोमेरोर्मूर्द्धनिकतोमानसोत्तरे
 कतेतरभागोयत्रप्रोत्तरविरथचक्रंतेतयंत्रचक्रवद्भूमतमानसोत्तरगिरौपरिभ्रमति ॥१४॥ तस्मिन्नक्षत्रे कृत
 मूलोद्वितीयोऽक्षः तुर्यमानेनसंमितस्तेतयंत्राक्षचक्रवेक्तोपरिभागः ॥१५॥ रथनीडस्तुषट्त्रिंशत्क्षयोज
 नायतस्तनुरीयभागविशालस्तावानुरविरथयुगोयत्रहयाः क्षंदोनामानः संप्रारुण्योजितावहन्तिदेवमा
 दित्यं ॥१६॥ पुरस्तात्सचिचतुररुणः पश्चाच्चनियुक्तः सौत्येकर्मणि किलास्ते ॥१७॥

र्यमानेनसार्द्धसप्तत्रिंशत्सह

स्वाधिकैकोनचत्वारिंशत्क्षयमानेन ॥ कवेकृतः वायुपाशेननिबद्धउपरिभागोयस्य ॥१५॥ भीडउपवेशस्थानं गा
 यत्रादिक्षंदोनामानः अरुणोनयोजिताः संतोदेवंवहन्ति ॥१६॥ पुरस्तात्स्थितोऽपिपश्चात्प्रत्यङ्मुखव्रास्तेयद्वा
 यन्सूर्यस्यपुरः तस्यैवपश्चिमत्वात्पश्चदित्युक्तं ॥ अथस्थानचक्रापुनोक्तं ॥ सप्ताश्वरूपक्षंदोसिवहन्तेवाम
 तोरवि ॥ चक्रपक्षनिबद्धानिचक्रैश्चाक्षः समाहित इति ॥१७॥

सोमादीभामपिस्थातं कार्यं वाह एवं चंद्रमा इति ॥ अर्कगभस्तिभ्यः संडलरूपेभ्यः सपादर्क्षाभ्यां सपाददिनद्वयेन ॥ ८ ॥ स
र्वेषां जीवनिवहानां प्राणः अत्र मयत्वादमतमयत्वाच्च अतएव जीवने हेतुत्वा जीवश्च ॥ ९ ॥ तदेवाह पाण्डु इति ॥ १० ॥

एवं चंद्रमा अर्कगभस्तिभ्योऽपरिखात्तयोजनत उपलभ्यमानोऽर्कस्य संवत्सरभुक्तिं पक्षाभ्यां मास
भुक्तिं सपादर्क्षाभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिमग्रचारी दुततरगमनो भुंक्ते ॥ ८ ॥ अथ चापूर्यमाण भिश्च कलाभिः
अमराणां क्षीपमाणा भिश्च कलाभिः पितृणां महोरात्राणि पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां वितवानः सर्वजीवनिवह
प्राणो जीवश्चाकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता मुदुतैर्भुंक्ते ॥ ९ ॥ या एषोऽशकलः पुरुषो भगवान्मनोमयोऽन
मयोऽमृतमयो देवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधां प्राणायनशीलत्वात् सर्वमय इति
वर्णयंति ॥ १० ॥ तत उपरिखात त्रिलक्षयोजनतो नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायन ईश्वरयोजिता
निसहाभिजिता आविंशतिः ॥ ११ ॥ तत उपरिखादुशनादिलक्षयोजनत उपलभ्यते पुरतः पश्चात्स
दैवचार्कस्पर्शे घ्नमांघसाम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चरति ॥ लोकानां नित्यदानुकूल एव प्रायेण वर्षयन्
चारेणानुमीयते सवस्त्रिविधं भग्नहोपशमनः ॥ १२ ॥

वायने कालके ॥ उत्तराषाढाश्च वृषासंधावभिजिन्नक्षत्रं फलविशेषेण पश्यन् कल्पितं तेन सह तथा च श्रुतिः
अभिजिन्नाम नक्षत्रं उपरिखादाषाढानां अधस्ताच्छोणया इत्यादि ॥ ११ ॥ पुरतः सूर्येण भोक्तमाणो नक्षत्रे पश्चात्
भुंक्ते सदैव भुज्यमाने चारेण क्रमस्थ नक्षत्राद्यति क्रमेण वयं विवक्ष्यंस्तं भनयस्मात्तद्ग्रहान्तमुपशमयतीति तथा ॥ १२ ॥

तत्कालजियमेनकर्मणं विशुद्धेः साक्षात्पश्यन्निमित्तभूतमात्मानं विभज्य विजिज्ञास्यमानः नितुर्क्यमाणः यथोपजोष
यथाकर्मभोगं चतुर्गुणानशीतोष्मादीनां ३॥ व एणं श्रमानुवर्तिनः पुरुषास्त्रया आत्मातेः कर्मभिरिन्द्रादिरूपयोग
वितानैश्च ध्यानादिभिरंतर्यामिरूपं पूजयतः ४॥ सा एव स्वगत्या मासादिव्यवहारकारणमित्याह सा एष लोका नाम
त्माद्यावापथिव्यारंतरेण मध्येयत्रभोवलयमन्तरिक्षतस्य मध्यपत्कालचक्रं तद्वतः राशिभिर्मण्डादिभिः संज्ञायेषां चैत्रादि
संज्ञासु चोद्देशासा नामानमाहुः पक्षद्वयमास इति चोद्देशेण मानेन स पादमहानक्षत्रद्वयसंज्ञादिवानेकचक्रहोरात्रमिति पि

सा एष भगवानादिपुरुष एव साक्षात्प्रायणे लोकानां स्वस्तय आत्मानं त्रयीमयं कर्मविशुद्धि निमित्तं कविभिरपि
च वेदेन विजिज्ञास्यमानो द्वादशधा विभज्य षड्विंशतं तादृशं तु पुन्यथोपजोषमनुगुणानविदधाति ३॥
तमेतमिह पुरुषास्त्रया विचया वर्णाश्रमाचारानुयया उच्चावचैः कर्मभिरात्मानैर्योगवितानैश्च प्रद्वयाय
जंतोऽजसाश्रेयः समधिगच्छति ४॥ अथ सा एष आत्मा लोकानां घावापथिव्यारंतरेण न भोवलयस्य कालचक्र
गतो द्वादशमासानभुंक्ते राशिसंज्ञानुसंवत्सरावयवान्मासः पक्षद्वयं दिवानक्रं चेति स पादोर्द्ध्वद्वयमुपदि
शंति यावता षष्ठ्यंशं भुंजीत स वै तुरित्युपदिश्यते संवत्सरावयवः ५॥ अथ च यावता ऽर्धेन नु भोवीथ्या
प्रचरति तं कालमयनमाचक्षते ६॥ अथ च यावन्नभोमंडलं सह घावापथिव्यो मंडलाभ्यां कास्तेन सह सं
जीत तं कालं संवत्सरं परिवत्सरं इदं चत्सरमनुवत्सरं चत्सरमिति भानोर्माघशैघ्रासमगतिभिः समामनति ७॥

त्रेण षष्ठ्यंशं राशिद्वयं ५॥ ६॥ मंडलाभ्यां सह भुंजीत सह सहिसूर्यः पदाशुक्लप्रतिपदिसंक्रांतिर्भवति तदा सौरचं
द्वयोर्युगपदुपत्रमोभवतिसंवत्सरः ततः सौरमानेन वर्षवृत्तिदिनानि वदन्ते चोद्देशे मानेन वर्षवृत्तिदिनानि वदन्ते चोद्देशे मानेन वर्षवृत्तिदिनानि वदन्ते
दिनचक्रध्यानादुभयोरग्रापश्चाभ्यां भवति ॥ एवं पंचवर्षाणां गच्छति तन्मध्ये द्वा मलमासी भवतः ततः पुनः षष्ठ्यं
संवत्सरो भवति तदेव मवांतरभेदेन संवत्सरादिपंचकं समामनति ७॥

मेरी संभवे द्वाधान्पाकमाणपशवो बलीवर्दीः २ कर्मसारथिः सहायो येषां ३ ईश्वराधारत्वात्पतनशं कैवलास्तीति वक्तुमत्तां

सहिसर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेण व्यक्तरं हसाम गवता कालेन भ्राम्यमाणानां स्थाणु
रिवावस्यं भईश्वरेण विहितः शब्दवभासते यथा मेरी संभ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभिः
सवनैर्यथा स्थानं मंडलानि चरन्ति २ एवं भगणग्रहादय एतस्मिन्नंतर्बहिर्योगेन कालचक्रा यो
जिता ध्रुवमेवावलम्ब्य वायुनोदीर्यमाण आकल्यांतं परिचक्रं मति ॥ नभसि यथा मेद्याः शपनादयो वायुव
शाः कर्मसारथ्यः परिवर्तते ॥ एवं ज्योतिर्गणः प्रकृतिपुरुष संयोगानुग्रहीताः कर्मनिर्मितगतयो
भुवि न पतन्ति ३ केचित्तज्ज्योतिरनीकं शिशुमार संस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायाम
नुवर्णयन्ति ४ यस्य पुच्छाग्रेऽर्वाक् कुक्षिरसः कुंडली भूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः ॥ तस्य लांगुले प्रजा
यतिरग्निरिदो धर्म इति पुच्छमूले धाता विधाता च कथो सप्तर्षयः तस्य दक्षिणावर्तकुंडली भूतशरीरस्य
यानुदगयनानि दक्षिणापार्श्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयन्ति दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुंडा
ली भोगसंनिवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसंख्या भवन्ति पश्येत्वनवीथी आकाशगंगा चोदरतः ५

तरमाह केचिदिति ज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रं ॥ योधारणायां स्थितमिति शेषः ४ लांगुल अग्रादधो भोगे उदग
यनानि अभिजिदादीनि पुनर्बस्वतानि चतुर्दश दक्षिणापार्श्वे दक्षिणापनानि पुष्यादीन्युत्तराषाढानि चतुर्दश वा
मपार्श्वे ५

बुधो व्याख्यातः पुरतः पश्चान्सहैव वाचरतीति किञ्चिद्विशेषं चाह तत इत्यादिना ॥ अशंसते सूचयति ॥ १३ ॥ अघशंसः
दुःखस्त्वकः यदि न वक्राणां भिवन्ते तर्हि मित्रिभिस्त्रिभिः पक्षैः ॥ १४ ॥ यदि न वक्रः स्यात्तर्हि परि वत्सरं ॥ १५ ॥ १७ ॥

उशनसा बुधो व्याख्यातः तत उपरि स्याद्विलक्ष्यो जनतो बुधः सोमसुत उपलभ्यमानः प्रायेण शुभक
च दार्काव्यतिरिच्येत तदा तिवाता भ्रष्टाया नावृष्यादि भपमाशंसते ॥ १३ ॥ अत ऊर्ध्वमंगारकोपियोज
नतक्षत्रितप उपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकै कशो राशी न द्वादशा नुमुक्ते ॥ पदिन वक्राणां भिव
र्तते प्रायेण शुभग्रहोच्चशंसः ॥ १४ ॥ तत उपरि स्यात्तद्विलक्ष्यो जनान्तरत्वातो भगवान्बृहस्पतिरेकै
कस्मिन् राशौ परि वत्सरं चरति ॥ यदि न वक्रः स्यात्तप्रायेण नुकूलो ह्यह्मण कुलस्य ॥ १५ ॥ तत उ
परि स्यात्तज्जन्तद्वयात्प्रतीपमानः शनैश्चरा एकै कस्मिन् राशौ त्रिंशन्मासा विलब्धमानः सर्वानि
वानुपयेति ॥ तावद्विरनुवत्सरैः प्रायेण हि सर्वेषामशान्तिकारः ॥ १६ ॥ तत उत्तरस्मादष्टय एकाद
शलक्ष्यो जनान्तर उपलभ्यते ॥ य एव लोका नांशमानुभावयन्तो भगवतो विष्णो र्यत्परमं पदं प्रद
क्षिणां प्रक्रमन्ति ॥ १७ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे पंचमस्कन्धे ज्योतिष्यश्चक्रवर्णिने द्वाविंशति मोधायः ॥
शुक उवाच ॥ अथ तस्मात्पुरतः त्रयोदशलक्ष्यो जनान्तरतो पृथग्विष्टोऽपरमं पदमभिवदन्ति ॥ यत्र ह महा
भागवतो ध्रुव उक्तानयादिरगिर्नन्देण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकाल युग्मिः सबहुमानन्दक्षिण
तः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामा जीव्य उपास्ते ॥ तस्येहानुभाव उपवर्णितः ॥ १ ॥ ॥

ब्रमे द्वाविंशः त्रयोविंशो ध्रुवस्थानं ज्योतिष्यश्चक्राश्रयन्ततः शिशूमारस्वरूपेण हरेश्च स्थिति रुच्यते ॥ यत्तत्प्रसि
द्धविष्णोः पदपत्रध्रुव उपास्तेति श्रुतीत्यत्र यः समकालमेव युज्यत इति तथा तैर्नक्षत्ररूपे ॥ १ ॥

एवंत्रिभिर्द्युभिर्यादापालनं वर्णितं तथा ॥ अधोभुवनमूर्यादापालनं त्रिभिरुच्यते ॥ चतुर्विंशोरवेरर्वाक स्वर्भावादिस्थितिः क
मातश्चनलादिबिलस्वर्गोस्योदोसप्तचोणताः ॥ सूर्यमारभ्यध्रुवातसनिवेशनिरूप्येदानीत्सूर्यादधस्तात्त्रिरूपयति ॥ अध
स्तादिति ॥ स्वर्भावाः राहुः अलभतलेभे ॥ सिंहकायाऽयुत्र ॥ ग्रहणं बकुमाह ॥ यददः प्रतयतस्तराणमंडलं प्रमतपानम
ध्यप्रवेशेन तयोर्व्यवधानं करोतीति तथा ॥ अतएवेताभ्यां संचितत्वादेरनुबधानीति तथा ॥ २ ॥ भागवतचक्रपरि

श्रुक् उवाच ॥ अधस्तात्सवितुर्यो जनायुते स्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके ॥ योऽसावमरत्वं ग्रहत्वं चालभत भगवद
नुकं पयास्वयमसुरापसदः सैहिके योत्थतदर्हः ॥ तस्य तात जन्म कर्माणि चोपरि स्याद्वक्ष्यामः ॥ १ ॥ यददस्तराणमं
डलं प्रतपतस्तद्विस्तारतो यो जनायुतमावत्तते द्वादशसहस्रं सोमस्य त्रयोदशसहस्रं राहोर्यः पूर्वणिन द्वावधानकहे
रानुबंधः सूर्या चंद्रमसावभिधावति ॥ २ ॥ तन्निशाम्योभयं तापि भगवतास्त एण्यप्रयुक्तं सुदर्शनं नाम भागवतं दधि
तमस्त्रतते जसादुर्विषहे एण्यसुदुः परिवर्तमानमभ्यवस्थितो मुहूर्तमुद्विजमानश्च कितददय आरादेव निव
र्तते तदुपरागमिति वदंति लोकाः ॥ ३ ॥ ततो धस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणामसदना नितावन्मात्रा एव ॥ ४ ॥ ततो ध
स्ताद्यत्तरक्षः पिशाचप्रेतभूतगणानां विहाराजिरमंतरिक्षं यावद्वायुः प्रवाति यावन्मेघा उपलभ्यंते ॥ ५ ॥ ततो ध
स्ताच्च तयो जनांतरेदं पृथिवीयावद्धं सभासशेन सुपर्णादयः पतन्निप्रवरा उत्पतंति इति ॥ ६ ॥

वर्तमानं परिभ्रमत

अभिः अभिमुखं मुहूर्तमवस्थितः स न इति एवमंतरा तदवस्थानमुपरागं वदंति तत्र चक्रजुवकस्थितिभ्यां अर्द्धगास
सर्वगासौ ननु गासौ स्तिदूरांतरत्वात् ॥ ३ ॥ तावन्मात्रे यो जनायुते ॥ ४ ॥ अंतस्ति ग्रहहीनं तस्यावधिमाह ॥ यावद्वायुः
प्रवातीति ॥ तीत्रोवाति तस्याप्यवधिमाह ॥ यावन्मेघाः ॥ ५ ॥ पृथिव्या उपरि भूलोकावधिमाह ॥ यावद्दसादयः पार्थिवविकासाः ॥ ६ ॥

तदेवस्थानविशेषेणविभज्यदर्शयतिपुनर्वसुपुष्पावित्पादिन॥पुनर्वसुरुदगयनांतंनक्षत्रं॥पुष्पोदक्षिणायनस्याचंआ
र्क्षेष्टेतराक्षिरंतरश्चभिजिदुत्तराष्टादेउत्तरदक्षिणपनपाराचतनक्षत्रेअवणपूर्वाष्टादेधनियामूलचतयोरसुत
पुनर्वसुपुष्पोदक्षिणवामयोःश्रोणोरार्क्षेष्टेचदक्षिणवामयोःपश्चिमयोःपादयोःअभिजिदुत्तराष्टादेदक्षिणवाम
योर्नासिकयोर्ग्रथासंख्यंअवणपूर्वाष्टादेदक्षिणवामयोर्लेचनयोःधनियामूलवदक्षिणवामयोःकर्णयोःमघादी
न्यनक्षत्राणिदक्षिणायनानिवामपार्श्वचक्रिषुयुंजीततथेवमगशीर्षादीन्युदगयनानिदक्षिणपार्श्वचक्रिषुप्रा
तिलोमेनप्रयुंजीतशतभिषाज्येस्कंधयोर्दक्षिणवामयोर्नासेत॥६॥उत्तराहनावगस्तिरधराहनौयमःमुखेचांगा
रकःशनैश्चरउपस्थेवहस्पतिःककुदिक्क्षस्यादित्योदयेनारायणोमनसिचंद्रोनाभ्यामुशनाःस्तनयोरश्विनौबु
धःप्राणपानयोरारुर्गलेकेतवःसर्वांगेषुरोमसुसर्वेतरागणः॥७॥एतदुद्देवभगवतोविष्णोःसर्वदेवतामयंरूपमह
रहःसंध्यायांप्रयतोवागपतोनिरीक्षमाणउपतिष्ठेतनमोज्योतिर्लोकायकालायनायानिमिषांपतयेमहापुरुषायामि
धीमहीति॥ग्रहर्क्षतारामपमाधिदेविकंपाथापहमंत्रं कर्तात्रिकालंनमस्पतःस्मरतोवात्रिकालंनशेत्तत्कालजमाश्च
पापं॥८॥इतिश्रीभागवतमहापुराणेपंचमस्कंधेऽशिशुमारसंस्थानेत्रयोविंशतिमोध्यायः॥

रपूर्वमघादीनियान्य

नुराधांतानिदक्षिणायनान्यनक्षत्रानिवामपार्श्वचक्रिषुवामपार्श्वस्थिषुमगशीर्षादीनिप्रातिलोमेनपूर्वाभाद्रपदांता
निपान्युदरायननक्षत्राण्यनक्षत्रानिदक्षिणपार्श्वशतभिषाज्येउत्तरदक्षिणापनयोर्येऽवशिष्येतेस्कंधयोः॥६॥यमो
नक्षत्ररूपाः॥तथानारायणोऽश्विनौचक्रुर्दिगलक्ष्ययश्मंगे॥७॥ज्योतिषोक्तोकायाश्रयायकालायनापकालच
क्ररूपापनमोऽभिधीमहीतिमंत्रेणपतिष्ठेत्तमंत्रं कर्तापूर्वाक्तंमंत्रंजपता॥८॥पंचमेत्रयोविंशः॥ ॥

उद्यानानिचञ्चिततराममरलोकप्रियमेतिशयितानिपेषुचकामतीत्यवयः कामिः श्रीभिः केषां कुसुमफलस्तब
काश्चसुभगकिशल्यानिचतैरुचितारुचिराविटपायेषांविटपिनालतानामगेरालिंगितानांश्रीभिः तथासमिथुनाः च
क्रवाकादिमिथुनसहितयिविविधाविहंगाः तद्यत्तानांजलाशयानांचश्रीभिः कीदृशानां अमलैर्जलैः पूर्णा

क

उद्यानानिवातितरांमनइंदियानंदिभिः कुसुमफलस्तबकुसुभगकिशल्यावनतरुचिरविटपविटपि
नांलतांगालिंगितानांश्रीभिः समिथुनविविधविहंगमजलाशयानाममलजलपूर्णानांरुषकुलोद्ध्वयनक्षुभि
तनीरनीरजकुसुदकुवलयहारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषुकृतानिकेतनानामेकविहाराकु
लमधुरविविधस्वनादिभिरिंदियोत्सवैरमरलोकप्रियमतिशयितानि॥१०॥ यत्रहवावनभयमहोरात्रा
दिभिः कालविभागैरुपलक्ष्यते॥११॥ यत्रमहाहिप्रवरशिरोमणयः सर्वतमः प्रबध्दते॥१२॥ नवांतेषुवसंत
दिषोषधिरसरसायनान्नपानस्नानादिभिराधयोव्याधयोवलीपलितजरादयश्चदेहवैवाण्ण्यदोर्गाध्यस्वेद
क्षमग्लानिरितिचयोवस्थाश्चभवन्ति॥१३॥ नहितेषांकल्याणानाप्रभवतिकुतश्चनमत्युर्विनाभगवत्तेज
सश्चक्रापदेशात्॥१४॥

नांपुनरपिकैरतिशयितानिरुषकुलोद्ध्वयनक्षुभितंयज्जलाशयानांवीरंतस्मिन्यानिनीर
जादीनितेषांचनेषुकृतानिकेतनैः तेषांअर्थीत्यक्षिणां॥ एकोऽखंडोयोजिहारः तेनाकुलाश्चतेमधुराश्चविविधस्वनाद
यतेयैरिंदियोत्सवैरमरलोकप्रियमतिशयितानि॥१०॥ यत्रमहाहिप्रवरशिरोमणयः सर्वतमः प्रबध्दते॥११॥ नवांतेषुवसंत
दिषोषधिरसरसायनान्नपानस्नानादिभिराधयोव्याधयोवलीपलितजरादयश्चदेहवैवाण्ण्यदोर्गाध्यस्वेद
क्षमग्लानिरितिचयोवस्थाश्चभवन्ति॥१३॥ नहितेषांकल्याणानाप्रभवतिकुतश्चनमत्युर्विनाभगवत्तेज
सश्चक्रापदेशात्॥१४॥

१४
कल्याणानामगलरूपाणि १४
कल्याणानामगलरूपाणि १४
कल्याणानामगलरूपाणि १४

योजनापुतांतरेण प्रत्येकमुक्ताः ॥ आया मोयः कटाहस्पतावद्विस्तारेण ॥ ७ ॥ समानेन विवराणि वर्णयति ॥ एते धित्वादि
ना अथातल इत्यंतः प्राक्तनेन ग्रंथेन ॥ एतेषु देत्यादयो निवसंतीत्यत्रयः कथं भूतेषु ॥ अधिकः कामभोगश्च ऐश्वर्यानंदश्च
विभूतिश्च संपत्तिः तैः सुसमृद्धा भवनादयो येषु कथं भूताः नित्यप्रमुदिता अनुरक्ताः कलत्रादयो येषां ॥ न प्रतिहतः कामो

उपवर्णितं भूमेर्यथासंनिवेशावस्थानं ॥ अचनेरप्यधस्तात्सप्तभूविचराः एकैकशो योजनायुतांतरेणायाम
विस्तारेणोपलब्ध्वा ॥ अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पातालमिति ॥ ७ ॥ एतेषु हि बिलस्वर्ग
षु स्वर्गादप्यधिककामभोगैश्चर्यानंदविभूतिभिः सुसमृद्ध भवनोद्याना क्रीडा विहारेषु देत्यदानवकाइवे
यानित्यप्रमुदितानुक्तकलत्रापत्यबन्धुसुहृदनुचरा गृहपतय ईश्वरादप्यप्रतिहतकामामायाविनोदा
निवसंति ॥ ८ ॥ येषु महाराजमयेन मायाविनाविनिर्मिताः पुराणानामणिप्रवरप्रवेकविरचितविचित्र
भवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागासुरमिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकत्रिम
भूमिभिर्विचरेश्वरगहोत्तमैः समलंकताश्च कासति ॥ ८ ॥

येषां मायपाविनोदो येषां ॥ ८ ॥ किंच हे महाराज येषु म
येन निर्मिताः पुरश्च चकासति इत्यत्रयः कथं भूतानां ये मणिप्रवरास्तेषां प्रवेकाः मुख्याः तैर्विरचितैर्विचित्रैर्भवना
दिभिः तथा विचरेश्वराणां गहोत्तमैश्च समलंकताः कीदृशैर्गहोत्तमैः ॥ नागाश्च असुराश्च मिथुनभूताः पारापता
दयश्च तैराकीर्णाः कत्रिमाभूमयो येषु तैः पारांतरेनानास्वनत्वं मिथुनविशेषां ॥ ९ ॥ ॥

सुतलेबलिरधुनाऽप्यास्तइत्यत्रयः कथं भूतः महेंद्रस्य प्रियं कर्तुं मित्रता प्रथमं पराक्षिप्तमपत्तं लोकत्रयं यस्य सः पुनर्भ
गवतोऽनुकपयेव तत्र प्रवेशितः सन् कीदृशं नयादितेः सकाशाद्भूत्वा बहुवामन रूपेण लब्ध्वा यः तेन ॥१८॥ केचित्तस्य
सुतलराज्यमभिदानपालमन्यं ते तत्रिराकरोति नो एवैतदिति ॥ यो हिलनिलये विव्ररस्थानि एवैतत् भूमिदानस्य
साक्षात्कारः फलं न भवत्येव ॥ कुत इत्यपेक्षायां मेवं भूतस्य दानस्य साक्षाद्पवर्गा हेतुत्वादित्याह ॥ यत्तत्प्रसिद्धदानं

न तो धस्तात्सु तल उदारश्च वाः पुण्यश्लोको विरोचनात्मजो बलिर्भगवता महेंद्रस्य प्रियं पंचिकीर्षमाणेनादि
तेर्लब्ध्वा कायो भूत्वा बहुवामन रूपेण पराक्षिप्तस्व लोकत्रयो भगवदनुकपयेव पुनः प्रवेशित इत्यादि
धविद्यमानया सुसमद्भ्यां श्रिया भिजुषः स्वधर्मेण राधयंस्तु मेव भगवंतं माराधनीयमपगतसाध्वस आ
स्तेऽधुनापि ॥१८॥ नो एवैतत्साक्षात्कारो भूमिदानस्य यत्तत् भगवत्पशेषजीवनिकायानां जीवभूतात्मभूते
परमात्मनि वा सुदेवे तीर्थतमे पात्र उपपन्ने परयाश्च दया परमादर समाहितमनसा संप्रतिपादितस्य साक्षा
दपवर्गद्वारस्थया हिलनिलये ॥१९॥ यस्य ह वाक्कुतपं न प्रस्वलनादिषु विवशः सकृन्नामाभिगण
न पुरुषः कर्म बंधनमंजसा विधुनोति यस्य हेव प्रतिबाधनं सुमुक्तवोऽन्यथैवोपलभंते ॥२०॥ ॥

स्प ॥ तदेवाह ॥ भगवत्पशेषजीवनिकायानां जीवभूतश्चासावात्मभूतश्च सर्वजीवनियंता चासावात्पारामर्शे त्वर्थस्तस्मि
न्संप्रतिपादितस्य ॥१९॥ किंच ॥ यस्य नाम कुतादिषु च विवशोऽपि सकृदपि गणनं कर्म बंधं विधुनोति ॥ कथं भूतं ॥ यस्य प्र
तिबाधनं विहसुमुक्तवोऽन्यथैवोपलभंते पत्रित्वार्थयोगसांख्यादिक्लेशाननुभवन्तीत्यर्थः तं कर्म बधत्यजंति ॥२०॥

यस्मिन्नगवत्तेजसिप्रविद्ये॥ पुंसवनानिभर्माः॥ आचतुर्थानिभवे-स्त्रावपातःपंचमषष्ठयोरितिस्त्रावपातौस्ते
यौ॥ १५॥ सवर्णरताःस्वेरिणः कामिन्यस्त्वसवर्णस्मैपितत्राप्यतिचंचलाः पुंश्चल्यः विलायनं विलापतनं साधपि

यस्मिन्प्रविद्ये सुरवधूनां प्रायः पुंसवनानिभया देवस्रवंतिपतंति॥ १५॥ अथातले मय पुत्रो सुरो बलो नि
वसतियेन हवा इह संस्थाः षणवतिर्मायाः काश्चनाद्यापि मायाविनो धारयंति॥ यस्य च जंभमाणस्य मुखत
स्त्रयः स्त्री गणा उदपद्यंतस्वेरिणः कामिन्यः पुंश्चल्य इति॥ या वै विलायनं प्रविश्यं पुरुषं रसेन हाटका ख्येन
साधपित्वा स्वविलासावलोकनानुरागस्मितसंलापोपगूहनादिभिः स्वैरं किल रमयंति॥ यस्मिन्नुपयुक्ते पु
रुष ईश्वरोऽहं सिद्धो हमिति अयुतमहा गजबलं आत्मानमभिमन्यमानः कल्पते मदांध इव॥ १६॥ इत
तो धस्ताद्वितले हरो भगवान् हाटके श्वरः स्वपायार्घदभूत्त गणावतः प्रजापतिसर्गोपिवं हणापमवो
भवान्यासह मिथुनी भूत आस्तयत्तः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकीनामभवयो वीर्येण॥ यत्र चित्रमानुमी
तरिश्चना समिधमानर्जसायिबति॥ तन्निष्पूत हाटका ख्यं सुवर्णभूषणेना सुरेंद्रावरोधेषु पुरुषाः सह पु
रुषा मिधरयंति॥ १७॥

त्वासंभोगसमर्थकत्वा॥ स्वेअसाधारणा विलासाः तत्पूर्वको वलोकः तेनानुरागयुक्तं स्मि
तं तेन संलाप उपगूदनं च तदादिभिः॥ यस्मिन्नरसे उपयुक्ते सेविते॥ १६॥ भवयोः भवस्य भवान्याश्च॥ चित्रमानु
रग्निः तेन निष्पूतं फक्तं त्यक्तं॥ असुरेंद्राणामवरोधेषु अंतःपुरेषु पुरुषाभिः स्त्रीभिः॥ १७॥ ॥

भा.प.
७६

प्रहादस्त्वेकावर्था निस्मात्त इत्याहयस्यानुदास्यमिति स्वपितरि उपरते मते सति स्वपि त्र्यपदं भगवता दीयमानम्
पि भगवतः खलु परममपदिति कृत्वा ननु जगद्देवार्थः ॥२५॥ ननु त्वमतिवीरः कुतस्तमेव बद्धुमन्यसे तत्राहतस्यानुप
थं अनुवर्त्तम्य मतिता प्रक्षीणः कषायारागादयो यस्य ॥ परिहीणे भगवदनुग्रहो यस्य स को वा उपगन्तुमिच्छती
ति ॥२६॥ अथ शुकोक्तिः न चैवं भूतश्चेद्बलिः तर्हि न तस्यैव चरितं विस्तरेण कथ्यतां तत्राह ॥ तस्य बले रनुचरितमु

यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहः किल त्वेन ननु स्वपि त्र्यपदं दीयमानं भगवतः परमि
ति भगवतो परते खलु स्वपितरि ॥२५॥ तस्य महानुभावस्यानुपथममजितकषायः को वा स्मद्विधः परिही
न भगवदनुग्रह उपजिगमिषतीति ॥२६॥ तस्यानुचरितमुत्तरस्माद्विस्तरिष्यते ॥ यस्य भगवान् स्वयमखि
लजगद्गुरुर्नारायणो ह्यारिगदाणां एव तिस्र्यति निजजनानुक्पितृदयो येनांगुष्ठेन पदादशकंधरो
योजनायुतं दिवि जय उच्चाटितः ॥२७॥ ततो धस्तात्तलानले मयो नाम दानुर्वेदस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता
पुरारिणः त्रिलोकीशं चिकीर्षुणा निर्दग्धस्वयुरत्रयस्तत्प्रसादाच्च ध्वपदो मायाविनामा वार्यो महादेव
नपरिरक्षितो विगमुदर्शनमयो महीपते ॥२८॥

परिखादयमे विस्तरिष्यते ॥ यस्य ह्यार्यव्रतिस्रते निजजने
धनुकंपितं कृतानुक्पितृदयं यस्य ॥ हारया लकर्म दर्शयति ॥ येन श्रीनारायणेन बले ह्यारि विशानदशकं
धर उच्चाटितः के नयदा ॥ तत्राप्यंगुष्ठेनैव ॥२३॥ यथा हरिणा स्वभक्तो बलिः सुतले निहितः सुखमास्त एवम
हा देव भक्तोऽपि मयस्तलानले सुखमास्त इत्याह ॥ तत इति लब्धं पदं स्थानं येन ॥ महीयते पूज्यते ॥२८॥

राम.
७६

तत्रस्मिन्भगवतांभक्तानांज्ञानिनांच्यथायथंआत्मदेज्ञानदेहुरौश्वात्मतमेवसमर्पितस्यभूमिदानस्यनतत्फलमिति
 पूर्वोक्तसंबंधः॥२१॥किंचनेदंभगवदनुकंपाफलमपि॥किंचैकांतभक्तस्यतस्यांतरायमात्रमित्याहेनेतिभगवान्अपु
 ष्यश्रुनैवानुगृहीतवानतत्रहेतुःयदुतेतिआत्मनर्दश्वरस्यानुस्मृतिमुस्मातीतितया॥तदुक्तंवासुदेवेमनोयस्य
 जपहोमार्चनादिषु॥तस्यांतराचामैत्रेयदेवैद्वत्वादिकंफलमिति॥२२॥तस्यैकांतभक्तिंसंप्रपंचमाह॥यत्तत्रअतिप्रसि
 द्धंइतिचक्षमाणमुवाचहेत्यत्रयकथंभूतःअनधिगतःअयजपायोयेनतेनभगवतायाच्चाकृतेनायदूतंस्वशरी

तभृगवतामात्मवतां सर्वेषामात्मन्यात्मद आत्मतमे च॥२१॥नचैभगवान्नूनममुष्मानुजग्राहयदुतपुन
 रात्मानुस्मृतिमोषाणामायामयभोगैश्चर्यमेवातनुतेति॥२२॥यत्तभृगवतानधिगतान्योपायेनयाच्चाकृतेनापह
 तस्वशरीरावशेषितलोकत्रयोवरुणापाशैश्चसंप्रतिमुक्तो गिरिदर्याचापविद्ध इतिहोवाच॥२३॥नूनंबतायंभगवा
 नर्थेषुननिस्पातोयोसाविदोयस्यसचिवोमंत्रायवताकांततोवहस्पतिस्तमतिहायस्वयमुपेंद्रोणात्मानमया
 चत आत्मनश्चाशिषो नोएकतद्दास्यंअतिगंभीरवयसःकालस्यमवंतरपरिवर्तंकियल्लोकत्रयमिदं॥२४॥

रमात्रावशेषितंलोकत्रयंयस्यसम्पूयतिमुक्तोबद्धःअपविद्धःप्राक्षेत्रोपिस्न॥२३॥वतेतिखेदेभगवानविद्वानपियोसा
 विंदःयस्यैकांतेनवहस्पतिःसचिषःसहायःयतोमंत्रार्थवतःसोपिपुरुषार्थेषुननंननिस्मातःननिपुणःयत्तजपेंद्रोण
 द्वारभूतेनतजपेंद्रंविहायात्मानंमालोकत्रयमयाचत॥तंमंत्रप्रदंवहस्पतिमतिहायतिवा॥तस्मिन्नसत्रेसाएवव
 राणीयोनलोकत्रयंयतस्तदतिवृक्षमित्याह॥अतिगंभीरंअनंतंवयोयस्यतस्यकालस्ययमुवंतरंतेनपरिवर्तंविप

पंचविंशततो धस्तादाह शेषस्य संस्थितिं ॥ संजिहीर्षीरिदं काले यत्र रुद्रसमुद्भवः कोसावनंतः सात्वतीयाः सात्व-
ततंत्रनिध्याः । चतुर्वर्गहोपासनेयं संकर्षण इत्याचक्षते ॥ तथा रव्याने हेतुः दुष्टदृश्योः सम्पत्कर्षणमेकीकरण-
येन तत्कुतः अहमित्यभिमानो न लक्षणं चिद्रूपमध्वानुर्यस्य ॥ अहकाराध्वानेन दृग्दृश्यसंकर्षणं तसंकर्षण-
इत्यर्थः ॥ अनंतत्वमाह यस्येदमिति ॥ यच्छब्दानां स एष भगवाननंत इत्युत्तरेण च पः ॥ २ ॥ तामसत्त्वमाह ॥ य-

शुक उवाच ॥ तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तरास्ते यावैकला भगवतस्तामसी समाख्याताः
नंत इति सात्वतीयादृष्टदृश्योः संकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणं संकर्षण इत्याचक्षते ॥ १ ॥ यस्येदं क्षिति-
मंडलं भगवतोऽनंतमूर्तिः सहस्रशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षेण धियमाणां सिद्धार्थ इवलक्ष्यते ॥ २ ॥ यस्य हवा-
इदं काले नो यसंजिहीर्षतोऽमर्षविरचित रुचिरभ्रमभ्रुवो रंतरेण संकर्षणो नाम रुद्र एकादशव्यूहः
अक्षस्त्रिशिखं मूलमुत्तमयत्रुदतिष्ठत् ॥ ३ ॥ यस्यां हि कमलपुगलारुण विशदनखमणिषंडमंडलेष्व-
हि पतयः सहसात्वतर्षभैः एकांतभक्तियोगेनावनमंतः स्वचदनानि परिस्फुरन्कुंडलप्रभामंडितगंड-
स्थलान्पतिमनोहराणि प्रमुदितमनसः खलु क्लोकायंति ॥ ४ ॥

स्वेदं विश्वमुपपंहर्तुमिच्छतः अमर्षेण विरचिते
रुचिरीकते कुटिलीकते भ्रमंतौ ध्रुवौ तयोर्मध्ये ॥ ५ ॥ अंतं भयत्रुत्रमयन ॥ ६ ॥ सुभगत्वमाह ॥ यस्यां हि कमलयु-
गलेऽरुण विशदानखा एवमायः तेषां षंडः समूहः तस्य मंडलेषु परिस्फुरन्तां कुंडलानां प्रभयामंडितानि गंडस्थ-

लानि येषु तानि ॥

नैकशिरसां च नैकफाणानां गणोऽस्ति एतत्पञ्चपतिः॥ कुहकेति महाभोगवन्तो महाकायाः पुरुषवाहा तदहरेर्वाहनात्
१८ विबुधप्रत्यनीकाः देवशत्रवः सकलैषणिलोके घनुभावो यस्य तस्यैव तेजसा सुदर्शनेन प्रतिहतो बलावलेयावी
र्यमदो येषां॥ बिलेशयाः सर्पा इव इन्द्रदत्ताप्रयुक्ता मिर्मित्ररूपा भिर्वाग्निः एवं दिवैदिकमाख्यानं पण्डितैरसुरैर्निग

ततो धस्ता न महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां नैकशिरसां क्रोधवशो नाम गणः कुहकतलककालियमुषेण
दिप्रधाना महाभोगवन्तः पतत्रिराजाधिपतेः पुरुषवाहा दनवरतमुद्विग्नमनसः स्वकलत्रापत्यमुत्तुक्तुं
वसंगेन क्वचित्प्रमत्ता विहरन्ति॥ २८॥ ततो धस्ता इसातले दैत्येयादानवाः पाण्यो नाम निवानकवचाः कालेया
हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्रत्यनीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भोगवन्तः सकललोका नुभावस्पृह
रेरेव तेजसा प्रतिहतबलावलेपा बिलेशया इव वसन्ति॥ ये चैसरमयै इन्द्रदत्ता वाग्निर्मित्रवर्णा भिरिन्द्रादिभ्यतिः३०
ततो धस्तात्पाताले नागलोकपतयो वा सुकिप्रमुखाः शंखकुलिकमहाशंखश्चेतधनजयधतराष्ट्रशंखचूडकं
बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षानिवसन्ति॥ येषां मुहवै पंचसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणां फ
णा सुविरचिता महामणयो रोचिस्मचः पातालविवरतिमिरनिकरं स्वरोचिषा विधमन्ति॥ ३१॥ इति श्रीभाग
वते महापुराणे पंचमस्कंधे चतुर्विंशतिमोऽध्यायः॥ २८॥

उगात्रत्वेऽयं सुरमां देवशुनीमिंदेण प्रहितां संधिमिच्छन्तः
पणायः प्राहुः किमिच्छन्ती सरमेत्यादिसा च संधिमनिच्छन्ती इस्तुतिपूर्वकं तान् प्रतिपुरुषमाह॥ हता इंद्रेण पणायः
शयध्वं इत्यादि ते च तच्छ्रुत्वा बिभ्यतीति॥ ३०॥ महाभोगिनः महाफाणाः महानमर्षः क्रोधो येषां॥ पंचादिसंख्या निशी
र्षाण्येषां॥ शीर्ष्मा मिति चक्रव्येशीर्षाणां मित्यर्थः॥ ३१॥ पंचमेव चतुर्विंशोऽध्यायः॥ २८॥

संश्लोकपासासर्वाण्यामास॥८॥ अस्य जगत्तत्त्वादिहेतवोगुणाय स्येत्तया कल्याः स्वस्वकार्यसमर्थ्याः प्रासन्
यस्य तु रूपं धर्मं च न तत्र अकृतं अनादितत्र हेतुः यदेकमेव सत् आत्मन आत्मनि नाना कार्यप्रत्ययमधात्तस्यैव
हेतुपस्य च तत्त्वजनः कथमुहवेदेवेत्यर्थः ॥९॥ तर्हि कथमसौ मुमुक्षुभिः सव्यते तत्राह मूर्तिमिति यत्र दं

या एषा एव मनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षुः स एव नादिकालकर्मवासनाग्रहितमविद्यामयं हृदयग्रं
थिं सत्वरजस्तमोभयमंतर्हृदयगत आशु निर्मिनन्ति तस्यानुभावान् भगवान् स्वायं भुवो नारदः स
हस्रं बुरुणसभायां ब्रह्माणः संश्लोकयामास॥९॥ उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य कल्याः सत्वाद्याः
प्रकृतिगुणप्रदीक्षयाऽसन् यद्विष्णुवमकृतं यदेकमात्मनानाधात्त कथमुहवेदनस्य वर्त्म ॥
मूर्तिनः पुरुषपयावभारसत्वं संशुद्धं सदसदिदं विभातियत्र यद्वीलां मगपतिराददेऽनवद्यामादा
तुं स्वजनमनां स्युदारवीर्यः ॥१०॥

सदसदिभातिसः नोत्माकं भक्तानां बहु कपया संशुद्धं सत्वं मूर्तिवभा
र स्वजनानां भनां स्यादानुवशी कर्तुं कतां यस्य लीलां मगपतिः सिंहः आददेऽप्रा शिकतयतः उदाराणि वी
र्याणि यस्य तस्मादन्यं मुमुक्षुः कमाश्रयेदित्कतरोऽन्वयः यद्वा कपयेत्यत्र हेतुः पद्यस्मान् स्वजनानां मनां
स्यादानुलीलां माददे मगपतिरिवोद्यरवीर्यः यद्वा मगं तद्वति मगाः कामप्रदाः तेषां यतिर्मुखः ॥१०॥

चारुणिभ्रंगवलयेविलसिताश्च ते विशदचिपुलाश्च धवलाश्च सुभगाश्च रुचिराश्च भुजा एवरजतस्तंभास्तेषु अगुरुचंद
 नकुंकुमानां पंकजावनुलेपतेनाचलिपमानाः तेषामभिमर्शेनोन्मथिते हृदये मकरध्वजस्यावेशनरुचिरचललि
 तंचस्मितयासांताः तस्यानुरागेण मदेन च सुदितचतुर्तमदेन विधूर्णिते प्रचलिते च आर्द्रघट्टरुणा कुरुणा वलोकयुक्ते
 नयस्मिन्तत्तदनारविंदं विलोकयंति ॥ ५ ॥ अमर्षे सहनशेषः क्रोधः उपसह तस्तयोर्वेगो यः ॥ ६ ॥ उपासनार्थमा

यस्यैव हि नागराजकुमार्य आशिष आशासानाश्चार्वांगवलयेविलसितविशदचिपुलधवलसुभगरुचिरसु
 जरजतस्तंभेषु अगुरुचंदनकुंकुमपंकजानुलेपेनाचलिपमानास्तदभिमर्शेनोन्मथितहृदयमकरध्वजविश
 रुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदमुदितमदविधूर्णितारुणकरुणवलोकनयनवदनारविंदं सचीडं
 किल विलोकयंति ॥ ५ ॥ स एव भगवाननंतो नंतगुणा एव आदिदेव उपसंहृता मर्षरोषवेगोलोकां स्वस्तय
 आस्ते ॥ ६ ॥ ध्यायमानः सुरासुरोरगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतविह्वललो
 चनः सुललितमुखरिकामतेनाप्यापमानः स्वपार्षदविबुधयथपथतीनपरिस्नानरागनवनुलसिकामो
 दमध्वासवेन मध्वमधुकरवातमधुरगीतप्रियं चैजयंती स्वांचनमाला नीलवासा एककुंडला हलककु
 दिकतसुभगसुंदरभुजा भगवान्महिंशो वारोणंद्रवकाचनीकक्षा सुदारलीलो बिभर्ति ॥ ७ ॥ ॥ ॥

ह सुरादिभिर्ध्यायमानः चिंतयमान अनवरतं मदेन सुदितश्चासौ विकृतविह्वललोचनश्चललितेन मुखरिक
 मतेन वचनामतेन स्वपार्षदा विबुधपथपानापनी श्वाप्यायमानः हर्षयन नीलेवाससीयस्मा एकमेव कुंडल
 यस्य ॥ हलस्य ककुदिएकतः यस्तः सुभगश्च सुंदरश्च भुजापेन उदारालीला यस्य सः न परिस्नानो रागो का
 तिर्यस्याः तस्यानवनुलसिकाया आमोदमध्वासवेन सुरभिर्मधुरसेन मायतामधुकराणां यत्राताः तेषामधुर

गतिनश्रीर्यस्याः तामासा कक्षा चरन्ता ॥ ७ ॥

षाद्विशेनुततो धस्य नरकस्थितिं रुच्यते यपिनो यत्र दत्तं ते यमदत्तैर्यथापथं पुंसो गतय उच्चावचा विसदृशा इति भोगवैचित्र्यं
सुक्तं तदेतत्कुत इति पृच्छति महर्षे इति कर्माणां समानत्वेऽपि अद्वैतवैचित्र्यात्फलवैचित्र्यमिति परिहरति त्रिगुणत्वा-
दिति सात्विका अद्वयाकर्तुः सुखित्वं राजस्या सुखित्वं दुःखित्वं च तामस्या दुःखित्वं मूलत्वं च तत्रापि तासां अद्व-

राजो वाच महर्षे एतद्वैचित्र्यं लोकस्य कथमिति राषिरुवाच त्रिगुणत्वात्कर्तुः अद्वया कर्मगतय पथं वि-
धाः सर्वा एव सर्वस्य तारतम्येन भवन्ति ॥ १ ॥ अथेदानीं प्रतिषिद्धलक्षणस्याधर्मस्य तथैव कर्तुः अद्वयात्वे सा-
दृश्यात्कर्मफलविसदृशं भवति यात्यनाद्यविद्याया कृतकामानां तत्परिणामलक्षणाः सतयः सहस्र-
शः प्रवृत्तास्तासां प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः ॥ २ ॥ राजो वाच नरकानामभगवन् किं देशविशेषा अथ वा ब-
हिस्त्रिलोक्या अहोस्विदं तराल इति ॥ ३ ॥ राषिरुवाच अंतरालराव त्रिजगत्यास्तु दिशि दक्षिणस्यामध-
स्ताभूमेरुपरिष्ठाच्च जलाघस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणा दिशि स्वानां गोत्राणां परमेणा समाधिना स-
त्या एवाशिषः आशासाना निवसन्ति ॥ ४ ॥ यत्र ह वा भगवान् पितर राजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु स्व-
पुरुषैर्जंतुषु संपरेतेषु यथा कर्मावचं दोषमेवानुद्धतं भगवच्छासनः स गणोदमंधारयति ॥ ५ ॥

ना तारतम्यत्वात्सुखादितारतम्यसर्वेषामित्यर्थः ॥ १ ॥ प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः सावलक्षणं प्रमाणं यस्य अधर्म-
कर्तुः अद्वयात्सादृश्यं तमसस्तारतम्यात् तत्रापि कारुण्यं दर्शयति ॥ अनाद्यविद्या कृतानां कामानां या-
सतयो नरकाः तासां अस्पृश्येदानीनाः प्राचुर्येणानुवर्णयिष्याम इत्युक्तं ॥ २ ॥ किं भूमावैव देशविशेषाः त्रि-
लोक्या ब्रह्मांडाद्बहिर्वी आवरणेषु मध्ये अंतराले वा भूमिव्यतिरिक्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥ कर्मदोषमनति क्रम्यदोष-
मेव दमयापफलदं करोति न उद्धतं भगवच्छासनयेन ॥ ५ ॥

किंच॥ आस्तांतस्य कपयाचपुर्धारणांत भ्रजनं वात त्रामौ दार्यमेवातिचित्रमित्याह॥ यस्य नाम यदि पतितो महायात
कपि अनुकीर्तयेत्॥ तर्हि संशुद्धेति किंच कृत्यं पतोसावेव न एणं मशेषमंहः सघोहंति॥ कथमुनुकीर्तयेत्॥ अन्यत्
श्रुतं च॥ अकस्माद्वा आर्त्तावासनप्रलंभनाद्वापरिहासात्तस्माच्चेयादन्यं॥११॥ गिर्यादिसहितं भूगोलं सत्वानि प्राणिन

यन्नामश्रुतमनुकीर्तयेदकस्माद्वा आर्त्तावायदि पतितः प्रलंभनाद्वा॥ हंत्यंहः सपदि न एणं मशेषमन्यं कंशेषा
भ्रगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः॥११॥ मूर्द्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्द्धो भूगोलं सगिरिसरित्समुद्रसत्त्वं॥ आनंत्वा
दनिमित्तविक्रमस्य भूतः कोवी यो एष धिगाणयं सहस्रजिह्वः॥१२॥ एवं प्रभावो भगवाननेतोदुरंतवीर्यो रु
गुणानुभावः॥ मूलैरसायाः स्थित आत्मतंत्रो यो लीलया त्मां स्थितये विभर्ति॥१३॥ एताद्ये वेह न भिरुपगंत
व्यागतयो यथा कर्मविनिर्मिताः यथोपदेशमनुवर्णिताः कामान् कामयमानैः॥१४॥ एतावतीर्हि राजन
पुंसः प्रवृत्तिस्त एष धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचविसदृशा यथा प्रवृत्त्या च खेकिमन्यत्कथयाम इ
ति॥१५॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे विवरविधकपर्वणि पंचविंशतिमोऽध्यायः ॥ ॥

सहस्रजिह्वोपिको गणयेत्॥१२॥ दुरंतवीर्यं बलं यस्य उरखोगुणा अनुभावश्च यस्य स च स चरसायाः॥ भूमेर्मले स्थि
तः तिष्ठति आत्मतंत्रः आत्माधारः॥१३॥ उक्तलोकविभागस्योपयोगं च दनुपसंहरति॥ एताद्ये वेह कामाक्ता मयमानै
र्न भिरुपगंतव्या इत्यवयवः॥१४॥ तस्य प्रपंचः एतावत्पुत्रव्याकगतयः फलभृता गतयः ताः व्याचरन्त्येव व्यावृत्तं त्वानस्मि

रुखोभूत्वेतिकर्माणोवतथापरिणामं प्रायेत्यर्थः॥ अतिकूरस्पभारण्यं गारव्यस्पसत्त्वस्यापदेशः संज्ञापस्य॥ ३॥ क्रमेणानिमि
येस्त्विहयथैवामुनाविहिंसिताजंतवः परत्रयमयातनामुपागतं त एव रुरवोभूत्वा तथा तमेव विहिंसंति॥ तस्मा
द्वैरवमित्याहुः रुरुरितिसर्पादतिकूरसत्त्वापदेशः॥ ३॥ एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषक्रव्यादानाम
रुखस्तं क्रव्येण घातयति॥ यः केवलं देहं भरः॥ ४॥ यस्त्वीह वा उग्रपशून् रपक्षिणो वा प्राणत उपरं धयति तमपक
रुणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्रयमानुचराः कुंभीपाके तप्ततैल उपरं धयंति॥ ५॥ यस्त्विह पितृविप्रब्रह्म
कंसः कालसूत्रसंज्ञिके नरके अयुतयो जनपरिमंडलेताम्रमये तप्तस्थले उपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामति त
प्पमानेऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां च दह्यमानांतर्बहिः शरीरं आस्ते शैते चैव ते अवतिश्रुतिपरिधाव
ति च याचंति पशुरोमाणि तावद्धर्षसहस्राणि॥ ६॥ यस्त्विह वै निजवेदमथादनाप्यधपगतः पाषंडं चोप
गतस्तमसि पत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरति॥ तत्र हासावितस्ततो धावमान उभयतो धारैस्तालवनासिप
त्रैः छिद्यमानसर्वांगो हाहतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्महापाषंडाजुगतं फल
भुंक्ते॥ ७॥ यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदंडो दंडं प्राणयति ब्राह्मणे वा शरीरदंडं स पापी यान्नरकेऽमुत्र स
करमुखे नियतं तत्रातिबलैर्विनिषिष्यमाणो वयवो यथैवे हेतुखंड आर्तस्वरेण स्वनयन् कचिन्मूर्च्छि
तः काश्मलमुपगतः यथैवेहादृश्यदोषा उपरुद्धाः॥ ८॥

अपकरुणं निष्कपं॥ ५॥ स्वलैस्मेदेशः॥ ६॥ स्वधर्महास्वधर्मत्यागः॥ ७॥ स्वनयन् रुदनं काश्मलमोहमुपगतो भव
न्नैनमां सार्थमित्यर्थः॥ ४॥ प्राणतः सजीवान् उपरं धयति पर्वति
ति॥ अदृश्यदोषास्ति नोपरुद्धाः संतो यथा कश्मलमुपगत
तद्वत्॥ ८॥

मतांतरेण्यविंशतिमाह किं चेति ॥ ६ ॥ पापभेदेन च तत्र त्रयं कया तना भेदं प्रपंचयति ॥ यस्त्वित्यादिना ॥ यात्पमानः

तत्र हैके नरकानेकविंशतिगणपति ॥ अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः तामिहोऽधत्ता
मिहोरौरवो महारौरवः ॥ कुंभीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं शूकरमुखमंधकूपकिमिभोजनः संदंशस्तप्त
स्तुर्मिर्वज्रकंटकशाल्मलीचैतराणीपयोदः प्राणारोधो विशसनं लालाभक्तः सारमेपादनं त्रवीचिरयः पा
नमिति किंच ॥ क्षारकर्दमोरत्तोगणभोजनः शूलप्रोतो दंष्ट्रकः अवटनिरोधनः पर्यावर्तनः शूचीमुखमित्यथा
विंशतिनरकाविचिधया तनाभूमयः ॥ ६ ॥ तत्र यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति ॥ सहिकालपाशबद्धो य
मपुरुषैरतिभयानकैस्तामिह नरके बलाघ्निपातये ॥ अनशनाऽनिपानं दंडताडनं संतर्जनादिभिर्याति ॥
नाभिर्यात्पमानो जंतुर्यत्र कश्चलमासादित एकदैवमूर्च्छमुपयाति तामिह प्राये ॥ १ ॥ एवमेवाधत्तामि
ह यस्तु वंचयित्वा पुरुषदारादीनुपयुक्ते ॥ यत्र शरीरी निपात्पमानो यातनास्थो वेद नयानयमतिर्नयदधि
श्रमवति ॥ यथावनस्पतिर्विश्रमानमूलस्तस्मादंधतामिह तमुपदिशति ॥ २ ॥ यस्त्विह वा एतदहमिति म
मेदमिति भूतदोहेण केवलं स्वकुटुंबमेवानुदिनं प्रयुज्मानि सतदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपतति

॥ पीडमानः एकदैवतदैव ॥ १ ॥ पुरुषं पतिं वंचयित्वा ॥ २ ॥ एतत् शरीरमहमिति ददंधनादिममेति मत्वा स्तयंच कु
टुंबमेव प्रयुज्मानि तेनाशुभेन ॥

तिगमयत्तप्तयासूर्पाप्रतिमया॥१२॥सर्वाभिगमःपञ्चाधुपगता॥१३॥अपाषंडाःसकुलीनाःसंतःद्वितीयांतयाटे

यस्त्विहवाअगम्पास्त्रियमगम्पवापुरुषयोषिदपिगच्छतितावमुत्रकशयाताडयंतस्त्रिमयासूर्पालोहमय्या
पुरुषमालिंगयंतिस्त्रियंचपुरुषरूपयासूर्पा॥१२॥यस्त्विहवैसर्वाभिगमस्तममुत्रनिरयेवर्तमानंवज्रकं
टकशाल्मलीमारोप्यनिष्कंषंति॥१३॥येत्विहवैराज्याराजपुरुषावाअपाषंडान्धर्मसेत्तन्मिदंतिनिसंप
रेत्पवैतरएयानियतंतिभिन्नमर्यादास्तस्यांनिरयपरिखाभूतायांनद्यायादोगोरेतस्ततोमह्यमाणआ
त्मनानवियुज्यमानाश्चासुभिरुत्थमानाःस्वाधेनकर्मपाकमनुस्मरंतउपतप्यंते॥विष्णुत्रयशोणित
केशनखास्थिमेटोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यंते॥१४॥येत्विहवैवृषलीपतयोन्यशौचाचारनियमास्त्य
क्तलज्जाःपशुचर्याचरन्तिनेवापिप्रेतपयविष्णुत्रयेषामलापण्णाण्वनिपतंतितदेवातिबीभत्सितमभ्र
ति॥१५॥येत्विहवैश्वर्गदभपतयोवाह्यणदयौमगायाविहाराअतीर्थचमगान्निघ्नतितानपिसंपरेतांछ
त्वाभूतान्पमपुरुषाद्विषुभिर्विधंति॥१६॥येत्विहवैदांभिकादंभयज्ञेषुयप्रभूतविशसंतितानमुष्मिन्चो
कैवैशसेनरकेपतितात्रिरयपतयोयातपित्वाविशसंति॥१७॥यस्त्विहवैसवर्णाभार्याद्विजोरेतःपा
ययतिकाममोहितस्तपापकृतममुत्ररेतःकुन्पायांणातयित्वारेतःसंपायपंति॥१८॥

शिनश्चिविरामूत्रेति॥१४॥पशुचर्यास्वेकाचारं॥अतीर्थविहितादन्यत्रविधंतिइतिग्राणनिरोधोदर्शितः॥१६॥नि
रयपतयोपमपुरुषाःलालाभरुमाह॥यस्त्विहतिरेतःपानकारयति॥१८॥

ईश्वरेणोपकल्पितामनुष्परक्तयानादिलक्षाणावन्निर्येषांमकुण्णदीनांनविविक्ताविज्ञातापरव्यथायैरविवेकिभिस्ते
षां॥पुरुषोणब्रह्माणदिभावेनविधिनिषेधपूर्वकमुपकल्पितावन्निर्येषविविक्तापरव्यथायेनविवेकिना॥अभिदुग्धा-
हंसिताःविहृतानिद्रारूपानिर्वृतिर्यस्य॥नलध्वमवस्थानयेनसतमसिपरिक्रामति॥६॥यत्किंचनभक्ष्यादिकंउपन

यस्त्विहवैभूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानांस्वयंपुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथो
व्यथामाचरतिसपरत्रांधकूपेतदभिरोहेणनिपततितत्राहऽसौतैर्जंतुभिःपशुमगायतिसरीसृपैर्मशकयू
कामकुण्णमक्षिकादिभिर्येकेचाभिदुग्धास्तेःसर्वतोदुत्थमाणास्तमसिविहृतनिद्रानिर्वृतिरलध्वावस्थानः
परिक्रामतियथाकुशरीरेजीवः॥६॥यस्त्विहवाअसंविभज्यऽश्नातियत्किंचनोपनतमनिर्मितपंचयज्ञोवा
यससंस्तुतःसपस्त्रकमिभोजनेनरकीधमेनिपतति॥तत्रशतसहस्रयोजनायुतेक्रिमिकुंडेक्रिमिभूतःस्व
यंक्रिमिभिरेवभक्ष्यमाणःक्रिमिभोजनोयावत्तदऽप्रत्नाप्रदुतादोऽनिर्वेशमात्मानंपातयते॥१०॥यस्त्विह
वैस्तेयेनबलाद्वाहिराण्णस्त्रादीनिब्रह्माणस्पवापहरतिअन्यस्पवाऽनापदिपुरुषस्तममुत्रराजन्यमपुरु
षाअयस्मयैरग्निपिंडैःसंदंशैस्त्वचिनिःकुषंति॥११॥

तंप्राप्तंतदसंविभज्यननिर्मिताःपंचयज्ञायेन॥अतए
ववायसैःसंस्तुतःसमत्वेनवर्णितःकमिभोजनःक्रिमीवभुञ्जन्॥यावत्तत्रयावंतियोजनानितत्रिमिकुंडंतावन्ति
वर्षाणि॥यावद्वातत्यातकमित्यर्थः॥अप्रत्नमसंविभक्तंअप्रदुतंवातीतितथासःननिर्वेशंअकृतप्रायश्चित्तं॥१०॥निष्कुषंति

पुरुषस्य मेधेन हिंसया भैरवादी नयजंते याश्च स्त्रियः कामरूपाः रजोगाणा भूत्वा पश्येह ते पुरुषादाः संतः पूर्वमनन्तं तद्वत्
 २३ वैश्वभक्तेः विश्वासोपायेऽप्यविश्रमय्य विश्वासा ॥ २४ ॥ बिलेशयान् मूषकान् ॥ २५ ॥ सगरेण सविषेण ॥ २६ ॥ अतिथि
 यो ज्ञात प्रवृत्तिः अभ्यागताः ज्ञात प्रवृत्तिः तानपि न चक्रीकृतं न ॥ २७ ॥ आद्या भिमतिः धनगर्वितः अथोऽहमिति मानी तिमान्
 ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजंते याश्च स्त्रियो न पश्यन्त्वा दंतितांश्च ते पशव इह निहता यमसद
 नेया तयं तोस्तोगाणाः सौनिका इव स्वधितिना च दार्याऽसकृपि बंति न तं तिगायंति च तृष्णमाणा यथेह
 पुरुषादाः २३ ये त्विह वा अनागसो रण्ये ग्रामे वा वैश्वभक्तेरुपसतानुपविशं भयजिजीविषून् शूलस्त
 त्रादिषूपयोतान् क्रीडन कतया ह्यतयंति ते पिचप्रेत्ययमया तना सुशूलादिषु प्रोतात्मानः क्षुत्रङ्गाच्चा
 भिहताः कंकवटादिभिश्चेतस्तनस्तिग्मतुडैराह न्यमाना आत्मशमलं स्मरंति ॥ २४ ॥ ये त्विह वै भूतान्युद्दे
 जयंति नराजत्वाणस्वभावा यथा दंदशूकास्तपि प्रेत्य नरके दंदशूका रम्भे नियतंति ॥ यत्र न पदं दशूकाः
 पंचसुरवाः सप्तसुरवा उपसत्पन्न संतियथा बिलेशर्यन् ॥ २५ ॥ ये त्विह वा अधावटकुस्तलगुहादिषु भूतानि
 निरुधंति तानमुत्र ते धेवोपवेश्य सगरेण च द्विनाधमेन निरुधंति ॥ २६ ॥ यस्त्विह वा अतिथी नभ्यागता
 चाग्रहपतिरसकटुपगतमसुदिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पायदयेरक्षिणी वचुतुं
 डागुधाः कंकका कवटादयः प्रसद्यो रुबला दुत्यादयंति ॥ २७ ॥ यस्त्विह वा आद्या भिमतिरहं कति स्तिर्यक्
 प्रेक्षाः सर्वतो भिविशंकी अर्थनाश चितया परिशुष्यमाणा तदयं वदनो निर्वृत्तिमनवगातो ग्रह इवार्थम
 भिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षण संरक्षणा शमलग्रहः शूचीमुखेन नरके निपतति ॥ यत्र ह बित्तग
 हं यापपुरुषं धर्मराजपुरुषावायका इव सर्वतो गैषु स्तत्रैः परिवयंति ॥ २८ ॥
 गुर्वादैरपि धनं चोरयिष्यंतीति विशंकमानः परिशुष्यमाणा तदयं वदनं चयस्य अनवगतः अग्राप्तः तस्यार्थ

स्वोत्पादनादिभिः शमलग्रहाति तथ्याऽपरिवयंति ॥ २८ ॥
 ज्ञातान् कुर्वंति ॥ २८ ॥

यमदूतायेऽश्वानः सरभसं संभ्रमं ॥ १६ ॥ इव विनिमयेऽक्रयविक्रयादौ ॥ निरवकाशे निरालंबे ॥ अवीचिशब्दार्थमाह य
त्रेति वीचिस्तरंगः ॥ तद्वद्वितत्वादवीचिः ॥ २० ॥ यो विप्रस्तत्कलत्रं वासुरां पिबति ॥ अग्नौऽपि वा व्रतस्थः स न राजन्यो वै

ये त्विह वैदस्पचोऽग्निदागरदाग्यामानसार्थानवावित्पुयंति राजानो भटावातांश्चापि हि परेत्ययमदू
तावज्जदंय्याः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादन्ति ॥ १६ ॥ यस्त्विह वा अन्नं तं वदति सा ह्ये इव
विनिमयेदाने वा कथंचित् स वै प्रेत्य नरकोऽवीचिमत्पथः शिरानिरवकाशे यो जनशतो ह्ययात्र गि
रि मूर्द्धः संयात्पते ॥ यत्र जलमिव स्थलमश्मपथमवभासते तदवीचिमत्तिलशोचि शीर्यमाणं शरीरो
न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति ॥ २० ॥ यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वै शपो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सु
रां व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमादतस्तेषां निरयनीतानां मुरासि पदाऽक्रम्याऽस्येव हि ना इव माणां काश्मीय
संनिधिं चन्ति ॥ २१ ॥ अथ च यस्त्विह वा आत्मसंभावेन स्वयमधमो जन्मतपो विद्याऽचारवर्णाश्रम
वतो वरीयसो न बहु मन्येत समतक एव मत्वात्तारकं मे निरयेऽर्वक शिरानिपातितो दुरंता पातनात्
श्रुते ॥ २२ ॥

शपो वा सोमपीथः कृतसोमपान इत्यत्र यः तयोः सोमस्थाने फलचमसविधानात् ॥ सोमपाननिषेधाच्च ॥ तथा च श्रु
तिः ॥ न्यग्रोधस्तिभीरात् तृताः संपिष्यदधस्युपसज्यतमसौ भक्ष्यं प्रपच्छेत् सोममिति ॥ २१ ॥ स पूर्वमपि मत्तक एव स न भक्त
॥ २२ ॥

इतरत्र स्वर्गादौ ॥ इह मर्त्यलोके पुनर्भवे पुनर्जन्म निमित्तं उभयोर्धर्माधर्मयोः शेषाभ्यां आदावेव द्वितीयस्कंधे वैश्वानरा
नरं यातीत्यादिना ॥ उपगेयं उपनिषदां प्रवृत्तिरप्यविशुद्धबुद्धियं स्पृश्या च कुत्वा कथं भूता संस्था सकलानां जीविका
एवं विधानरकायमालये संति शतशः सहस्रशस्तेषु सर्वेषु च सर्व एवाधर्मवर्तिनो ये केचिदिहोदिता अनुदि
ताश्चाऽवनिपते पर्यायिण विंशतिनयेन धर्मानुवर्तिन इतरत्र ॥ इह तु पुनर्भवेन उभयशेषाभ्यां निविशंति ॥
निवर्तितल्लक्षणमार्ग आदावेव चारब्धात् ॥ एतावानेवाङ्कोशो यश्चतुर्दशधा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते यत्र
भृगवतो नारायणस्य साक्षात् महापुरुषस्य स्थविरस्य रूपमात्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृतः परतिश्रुणोति श्रु
चयति स उपगेयं भगवतः परमात्मनोऽयात्यमपि प्रवृत्तिरप्यविशुद्धबुद्धिर्वैदिकत्वास्थूलं यथा स्तूत्रं रूपेण
गवतो यतिः ॥ स्थूले निर्जितमात्मानं शनैः स्तूत्रं धियानयेदिति भूद्वीपवर्षसरिददिनभः समुद्रपातालदि
दूरकभागां लोकसंस्थागीतामया तवनपाभुतमीश्वरस्य स्थूलं वपुः सकलजीविकायधाम ॥ इति श्री
भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पंचमस्कंधे नरकानुवर्णने नाम षड्विंशतिमोऽध्यायः ॥ समाप्तो
यं पंचमस्कंधः ॥

यानां धाम आश्रय भूतं वसुः ॥ इति पंचमेषद्विशं ॥ पंचमस्कंध संबंधिपदभावार्थदीपनैः प्रीयतां परमानंद
नहरिर्बालभाषितैः ॥ इति श्री श्रीधरस्वामि विरचितायां पंचमस्कंधटीकायां षष्ठः ॥ रामरामरामरामराम

Unseen
10. 11. 9 - 102

B4